Nedim el-Džisr

VJEROVANJE U BOGA

U SVJETLU FILOZOFIJE, NAUKE I KUR'ANA

1984.

Naslov djela u originalu:
Kissatu-l-īmani bejne-l-felsefeti
ve-l-‘ilmi ve-l-Kur’ani

S arapskog preveo
Ibrahim Trebinjac

Izdavač
Starješinstvo Islamske zajednice
BiH, Hrvatske i Slovenije

Za izdavača
Muhamed Mrahorović

Tisak
Štamparski zavod »Ognjen Prica« — Zagreb

Nedim el-Džisr

VJEROVANJE U BOGA
u svjetlu filozofije nauke i Kur'ana

Sarajevo, 1984.

BILJEŠKA O PISCU

Šejh Abdullah Nedim ibnu šejh Husejn el-Džisr je čuveni libanski mislilac rodom iz Tripolija, primorskog grada na jugu Libana. Početno obrazovanje stiče u školi »Medrese Kâdirijje', nazvanoj po njenom osnivaču šejhu Abdu-l-Kadiru Išrâkijji. Nešto kasnije će ta škola biti prozvana »Medrese Tedemmurijje«.

Školovanje je nastavio na privatnoj katedri svoga oca šejha Husejna el-Džisra, pisca čuvenog djela »Errisâletu-l-hâmidijje«. Nakon toga je šejh Abdullah Nedim u kraćem intervalu zamjenjivao svog brata i održavao predavanja u džamiji Tinal, ali zbog velike udaljenosti džamije od naselja i zbog toga malobrojne posjete vjernika-slušalaca, napustio je taj oblik rada na islamskom planu, da bi u razdoblju od 1937—1947 godine, tj. u trajanju od 10 godina, obavljao funkciju šeriatskog sudije u Tripoliju. Brojna porodica i skromni prihodi natjerali su ga da promijeni zanimanje, poslije čega se počeo baviti advokaturom i intenzivirao svoje prisustvo u političkom životu libanskog društva. Rezultat tog angažovanja će biti njegov izbor za jednog od potpredsjednika u Libanskoj skupštini-Medžlisu-nnuvvabi-llubnanijji.

Zatim je uslijedio njegov izbor na položaj muftije za grad Tripoli. U to vrijeme se aktivirao u rješavanju vjerskih problema i pisanju naučno-teoloških djela. Ranije, godine 1931. dok je još vršio funkciju zvaničnog savjetnika Apelacionog suda u Bejrutu i bio član Vijeća *za pravosuđe, napisao je čuveno djelo »Tumačenje kaznenog prava«.*

Nakon izvjesnog vremena svoje intelektualno-misaone sposobnosti je okušao i na polju poznavanja islamske filozofije, napisavši za potrebe školstva sažeto djelo »Kratak uvod u arapsku filozofiju«.

U periodu između 1932. i 1937. godine uređivao je list »Tripoli«, koji su prije njega uređivali i izdavali njegov otac i brat, šejh Husejn i šejh Muhammed el-Džisr.

U području literarnog opusa Nedim el-Džisr se svrstava u krug veoma plodnih pisaca, ostavivši iza sebe veliki dio značajnih djela i studija, među kojima: "Kissatu-l-imani bejne-l-felsefeti ve-l-'ilmi ve-l-Kur'ani", "Edebu-l-hajati fi-l-islami", Garibu-l-Kur'ani ve mutešâbihâtuhu", "El-islamu fi-l-hajati-l-mu'asireti", "Rekâizu-ttefkiri-l-islamijji", "Šebâbuna bejne-l-imani ve-ttedejjuni", i druga djela i publikacije. Bez dvojbe najznačajnije njegovo djelo je "Kisatu-l-imani ..." tj. "Vjerovanje u Boga u svjetlu filozofije, nauke i Kur'ana", za koje će 1964. godine dobiti najviše priznanje Arapske Republike Egipta, i to naimenovanjem za člana Akademije za islamska istraživanja pri Univerzitetu "Al-Azhar". Tim povodom uslijedile su pozitivne kritike od strane brojnih i značajnih mislilaca i književnika islamskog svijeta, među kojima posebno mjesto pripada dr Abdu-l-Halimu Mahmudu, šejhu univerziteta "Al-Azhar", koji je 1965. godine donio rješenje da se djelo zvanično određuje kao obavezna literatura studentima za pripremu prijemnog ispita za postdiplomske studije akaida i filozofije, a od 1965. godine i za studij da've i iršâda.

Dr Zekki Nedžib Mahmud je istim povodom pisao: "... neosporno je da je dostojanstveno predstavljena bogata islamska kultura na stranicama ove knjige za koju ni jednog momenta nisam posumnjao da se može označiti našim najznačajnijim duhovnim produktom ovog stoljeća."

Ni dr Aiša Abdurrahman, poznatija kao Bintu Šati', nije štedjela riječi u pohvalu ovog djela; prvi put osvrtom *u bejrutskom časopisu "El-fikru-l-'arebijju", a drugi put u kairskom "Ahramu", iz kojeg prenosimo nekoliko rečenica: "... To je djelo u kojem se susreću znanost i vjera, na način u kojem se ne pojavljuje niti osjeća sukob dva, tobože, nepomirljiva entiteta. Tvrdim da to nije djelo koje se može ishitreno čitati i osjećati potpuni užitak u stranicama njegova sadržaja, već djelo koje treba čitati pažljivo i s punom intelektualnom, duhovnom i vizionarskom angažiranošću."*

Šejh Muhammed el-Gazali, veliki savremeni islamski mislilac, biranim riječima izražava idejnu, kulturnu i umjetničku vrijednost ove knjige: "Družio sam se s ovim djelom nekoliko dana; bio je to istinski misaoni uzlet, dubokih efekata i dalekih dometa, poslije čega sam se osjećao duševno preporođenim, srca pobuđenog osjećajima istine i istinske spoznaje. Uvjeren sam da ono ne pripada kulturno-misaonoj baštini u razmjerama koliko predstavlja napor na putu trijumfa istine i afirmacije Riječi Allahove".

Šejh Nedim el-Džisr je povrh toga bio i vrstan pjesnik, postojano nadahnutog poetskog iskaza, koji je uglavnom najljepše stihove napisao u pohvalu poslaniku Muhammedu, a. s.

Umro je smrću dostojanstvenika 1979. godine.

Muhamed Mrahorović

Prvi dio

FILOZOFIJA

PRVI POČECI, ZADACI I DEFINICIJA FILOZOFIJE

Otkako je počeo razmišljati, čovjeka su zaokupljala mnoga pitanja. I filozofijom je pokušavao dati na njih odgovor. Filozofija hoće da sazna pravi smisao svega, njegovu bitnost, porijeklo, svrhu. Ne zadovoljava se samo pojavama, nego hoće da zaroni u unutrašnjost; ne zadovoljava se samo čulnim svijetom, nego hoće da sazna šta stoji prije i iza njega. Nju zanima ko je stvorio svijet, od čega, kada; šta je (taj) Stvoritelj u svojoj biti; koji je pravi smisao Njegovih svojstava; šta je zapravo čovjek, šta je njegov um, kako on pojave shvata, koliko je to njegovo shvatanje ispravno; šta je dobro, a šta lijepo; zašto je dobro—dobro, a lijepo—lijepo. Filozofiju zanimaju i druga beskonačna pitanja, ona nastoji da sazna njihov pravi izvor. Zato su jedni filozofiju definisali kao "razmatranje suštine stvari", drugi kažu: "Filozofija je nauka o prvim osnovnim pojmovima", a treći: "Filozofija je pokušaj uma da spozna bit svih osnovnih pojmova".

RAZLIKA IZMEĐU NAUKE I FILOZOFIJE

I nauka, kao i filozofija, raspravlja o pravom smislu stvari. Ipak, među njima postoji razlika koja se sastoji u tome što se nauka zadovoljava proučavanjem vanjskih pojava ovoga svijeta, njegova uređenja i zakona koji vladaju u njemu. Fizičar se zadovoljava na primjer, proučavanjem prirodnih pojava, ne razmišljajući o njihovom porijeklu i uzroku postojanja. Matematičar, opet, bavi se tehnikom i računanjem, ne trudeći se pri tome da misli o smislu mjesta i vremena. A obojica vrše svoje radnje pomoću uma koji posjeduju, ali ne razmišljaju o tome šta je taj um u svojoj biti, kao ni o njegovoj sposobnosti da spozna istinu. Filozof, pak, hoće u isti mah da shvati bitnost materije, njeno porijeklo, uzrok njena postojanja, smisao mjesta i vremena, bitnost uma, njegov pravi smisao, koliko je taj um sposoban da shvati stvarnost...

FILOZOFSKE DISCIPLINE

Iz rasprave o svijetu nastala je filozofija o egzistenciji; iz rasprave o umu, njegovoj bitnosti i moći, formirana je filozofija o spoznaji, dok je iz proučavanja bitnosti dobra i zla, lijepog i ružnog, nastala filozofija o vrijednostima (etika). Ovdje će, međutim, biti riječi o prvim dvjema filozofskim disciplinama. Pod raspravom o egzistenciji podrazumijeva se priroda svega što postoji: bitnost, porijeklo i uzrok. Drugim riječima, tu se misli na sve što je stvoreno kao i na samog Stvoritelja. Rasprava o spoznaji, pak, sadrži mišljenja filozofa o načinu nastajanja spoznaje, njenim sredstvima i stepenu njene ispravnosti.

Problem metafizike moguće je proučavati jedino u svjetlu rasprave o spoznaji. Zato proučavanje brojnih mišljenja, koja se iznose kao objašnjenje problema metafizike, mogu biti dovoljna i ispravna samo nakon proučavanja puteva i sredstava spoznaje. Prema tome, rasprava o spoznaji poslužiće raspravi o postojanju (egzistenciji) i biće pomagalo spoznaji istine u problemu metafizike. Jer, suština filozofije je problem metafizike. U svojoj suštini filozofija je bila i ostaje rasprava o Bogu. Kao potvrda ovoj tvrdnji služe i mišljenja prvih grčkih filozofa. Oni, naime, raspravljaju o pravom Bogu, a ne vjeruju u razna

grčka božanstva. Svojim umovanjem neki su došli do prave spoznaje o postojanju Jednog Jedinog Tvorca svijeta, drugi ga nisu mogli sebi predočiti, dok su treći, u nemogućnosti da ga zamisle, otišli krivim putem. Pored pronicljivosti i iskrenosti, njihova mišljenja sadrže jednostavne i iznenađujuće poglede na svijet, bljesak svijetle istine u tami neznanja, suprotnosti, sumnje i sofizma.

TALES

Tako, na primjer, Tales počinje problemom koji je zaokupljao umove svih filozofa, zapravo sve ljude. On, naime, misli da je nemoguće da je svijet stvoren iz potpunog nepostojanja i da je svaki početak u stvari samo promjena. Moramo, dakle, pretpostaviti prvu, vječnu materiju iz koje je nastalo sve što postoji. Ta vječna materija je voda.

Ovaj filozof izabrao je baš vodu zato što je među svim tvarima (materijama) tražio materiju koja može da se mijenja i oblikuje, pa je vidio da voda može biti čvrsta (snijeg), plinovita (para) i tečna. Smatrao je da je mokrina uslov života i povjerovao da je voda, koja posjeduje gornja svojstva, izvor svega što postoji.

ANAKSIMEN

Ovaj filozof, međutim, smatra da je zrak elastičniji od vode i podobniji za pretvaranje. On se, naime, ohladi, pa postane voda, zagrije, pa pređe u paru, više se razrijedi, pa postane zrak. Kad bi se još više razrijedio, postao bi vatra i stvorio sunca i mjesece, a ako bi se zgusnuo, postao bi oblak, potom voda, a dalje zgušnjavanje pretvorilo bi ga u zemlju i kamenje. Zrak je zato potreban za život, pa ga je ovaj filozof smatrao ishodištem svih bića.

ANAKSIMANDAR

Anaksimandar smatra da svojstva vode i zraka nisu imanentna ostalim pojavnostima. Voda, naime, ima svojstva kojima se odlikuje, zrak opet svoja, kao i sve pojavnosti, a tako isto i druga bića. Prema tome, ne može se uzeti da sva bića, usprkos različitosti njihovih svojstava, potječu iz izvora koji se od njih razlikuje po svojstvima koja pripadaju samo njemu. Zato ga je njegov zdrav razum prisilio na mišljenje da je izvor svih bića bezlična, beskonačna i bezgranična materija.

Kako se vidi, ovi filozofi nisu mogli nikako prihvatiti vjerovanje u bogove Grka, u bogove koji imaju sva svojstva ljudi. Njihov um nije mogao vjerovati da je ovaj svijet djelo ljudi, pa su počeli razmišljati o istinitom Bogu koji ne sliči ničemu.

PITAGORA

Ovom filozofu nije se svidjelo objašnjenje nastanka svijeta prirodnim putem, pa je, zajedno sa svojim istomišljenicima, uzeo matematski put: ni voda, ni zrak, kao ni ma koja druga materija nisu podobne da budu izvor ovoga svijeta sastavljenog od različitih materijalnih i nematerijalnih tvari. Zato, misli on, treba potražiti nešto što je zajedničko svojstvo i materije i nematerije. To može biti samo broj. Sve stvari, naime, mi možemo zamisliti bez boje, ukusa, mirisa i zapremine, ali ne i bez broja. Broj je, prema tome, zajedničko svojstvo koje posjeduje sve što je na svijetu, pa on jedini može biti ishodište svijeta. Kako se sve što je na svijetu sastoji od ponovljenog broja, a brojevi se, opet, sastoje od ponavljanja broja *jedan* — to proizlazi da je *jedan* izvor i uzrok ovog svijeta.

Sva ova mišljenja, iako puna fantazije, govore o pokušaju ljudi da dođu na misao o istinitom, nematerijalnom bogu. A ta misao postojala je ne samo kod starih Grka, nego i u cijelom svijetu otkako je čovjek postao biće koje umuje.

KSENOFAN

Ovo je jedan od prvih grčkih filozofa koji je odskakao od svojih savremenika i odbacio priče Grka koje govore o utjelovljenju boga u čovjeku (antropomorfizam). On se rugao njihovim bogovima koji jedu, piju, rađaju i umiru, pa je govorio: "Ljudi su izmislili bogove i dali im svoj lik. Kad bi volovi, lavovi ili konji znali slikati, dali bi nam boga u liku vola, lava ili konja. Ne, ne! Postoji samo Jedan Bog, Najviše Biće, koje nije našeg lika i ne misli kao mi, nego ima svoj vid, sluh i misao". Da naš um shvati bitnost ovog Jedinog i Velikog Boga, Ksenofan je smatrao nemogućim i o tome izrekao riječi kojima je u historiji metafizike skočio dvije hiljade godina naprijed: "Nema čovjeka koji može spoznati Boga suštinski. Čak kad bi htio i slučaj da čovjek o Bogu rekne čitavu istinu, on lično ne bi znao da govori istinu".

PARMENID

Parmenid smatra da voda, zrak, broj i ma šta drugo nisu podobni biti ishodište bića, jer su sva bića promjenljiva, a mi znamo samo za njihova vanjska svojstva koja sva podliježu promjeni i propadanju. Izuzetak čini samo jedno svojstvo, a to je postojanje. To trajno postojanje možemo, dakle, uzeti kao ishodište svih bića.

Parmenid nam postojanje opisuje kao vječno, nešto što se ne mijenja i ne propada, nema ni prošlosti ni budućnosti, nego obuhvata bespočetnost i beskrajnost, ne kreće se, niti je djeljivo, jer je i kretanje jedan oblik promjene, a postojanje je savršeno i iza njega nema drugog postojanja.

Ovaj filozof ne smatra da te stvari koje mi vidimo i osjećamo spadaju u postojanje, nego ih uzima kao imaginarne pojave, i to zato što su prolazne, a postojanje je trajno, i zato što se mijenjaju, a promjena iziskuje spajanje postojanja i nepostojanja, što je nemoguće.

Ne može se reći da su gore navedeni filozofi naučavali panteizam. Oni ne žele zanijekati postojanje, nego raspravljaju samo o njegovom praizvoru, savršenom, stalnom, nepromjenljivom koji ne posjeduje svojstva drugih bića, o biću koje je podobno biti njegov tvorac. Kako se vidi, ovdje se radi o nenamjernoj i nesvjesnoj raspravi o Bogu.

Iza Permenida dolazi njegov učenik Meliso koji mišljenju svoga učitelja dodaje tvrdnju da je to postojanje beskonačno i da je ono jedan intelektualan život. Njegov argumenat da je to postojanje vječno i beskonačno, bez kretanja i sa posjedovanjem intelektualnog života, predstavlja svjesno ili nesvjesno umovanje o Jednom Jedinom Bogu. Ovaj filozof kaže: "Sve što nastaje mora imati svoj početak. Postojanje nije nastalo, jer da je nastalo, bilo bi iz nepostojanja. Postojanje, dakle, nema svoj početak, a što nema početak, nema ni svršetak. Budući da je postojanje beskonačno, ono se i ne kreće, jer poslije njega ne postoji ni jedno mjesto prema kome bi se ono kretalo. Ono je nepromjenljivo, jer kad bi se mijenjalo, bilo bi više od jednog. Ono je, dakle, jedno, bespočetno, vječno, živo, umno, nepromjenljivo".

HERAKLIT

On se koleba između apstraktnog i prirodnog shvatanja, pa kaže da se stvari, kako ih mi vidimo, stalno mijenjaju i ni jednog časa ne ostaju u istom stanju. To relativno mirovanje, koje mi vidimo, jeste samo fikcija i naša nemoć da vidimo promjenu. Iz toga on zaključuje da jedna ista stvar može istovremeno postojati i ne postojati. To ujedinjavanje postojanja sa nepostojanjem predstavlja bitnost postojanja.

U svome objašnjavanju svijeta Heraklit, međutim, nije ostao kod ovoga mišljenja, nego se vratio klasičnom pravcu. Zato je kasnije učio: "Porijeklo svemira je vatra koja se pretvorila u zrak, ovaj kasnije u vodu, a voda u kopno.

Ovo posljednje potom se povratilo u vodu, zatim u zrak, pa vatru. Kao da je ovaj filozof smatrao da život živih bića prati toplina, pa je tvrdio da je i sama duša sastavljena od vatre.

EMPEDOKLO

Empedoklo govori o četiri elementa. On je najprije htio izmiriti mišljenja Parmenida i Heraklita. Zato kaže da je postojanje sastavljeno od čestica. To što je Parmenid tvrdio da se postojanje ne povećava niti smanjuje, vrijedi za čestice, a što je Heraklit rekao za stvari da se stalno mijenjaju vrijedi za tijela koja mijenjaju svoju formu. Ovaj filozof je zauzeo srednji stav između onih koji smatraju da je svijet formiran od samo jedne materije koja mijenja svoj oblik (voda, zrak i vatra) i onih koji smatraju da se materija ne mijenja, pa je iznio teoriju o četiri elementa koja je dominirala sve do 18. vijeka. On, naime, misli da je svijet sastavljen iz četiri elementa: zemlje, vode, vatre i zraka. Sve stvari su smjesa ovih elemenata, a njihova različitost dolazi samo zbog razlike odnosa tih elemenata u pojedinim stvarima. Ovdje Empedoklo ide u korak sa naukom svoga vremena, šta više i kao prethodnik toga vremena u iznošenju ideje o atomskom postanku. Kad, međutim, govori o tajni energije koja pokreće atome, on počinje sa zdravim rasuđivanjem, a završava maštanjem. Naime, on najprije tvrdi da se kretanje materije sastoji iz spajanja i razdvajanja. To su dvije suprotnosti koje ne mogu nastati iz samo jedne energije, nego moraju imati dvije energije od kojih jedna odbija, a druga privlači. To su ljubav i mržnja. Četiri elementa bili su spojeni snagom ljubavi, pa ih je razdvojila snaga mržnje na četvoro. Potom je ljubav prikupila svoju energiju i počela spajati četiri elementa, tako da su se stvari formirale onakve kakve ih mi danas vidimo.

Empedokle se, međutim, nije zadovoljio samo ovim, pa je učio da se bogovi i duše također sastavljaju iz četiri

elementa, ali kod njih preovladava elemenat zraka i vatre. Vatra je, naime, bog Zeus, zrak — Hera, zemlja — Erkos, dok je voda četvrti bog, zvani Nestis, koji plače, pa mu suze padaju na zemlju. U svome buncanju on je bio uporan toliko da je sve nas napravio bogovima.

Gornja mišljenja trebalo je istaknuti samo zato, da bismo vidjeli kako se ljudski um postepeno uzdizao u shvaćanju svijeta. Ove rasprave kroz stoljeća filozofije sačinjavaju najveći dio problema metafizike. Potom nastupa Demokrit.

DEMOKRIT

Njemu se pripisuje učenje o atomima, jer kaže: Svemir se sastoji od bezbroj atoma. Ovi su međusobno slični i srodni, a samopokretni u slobodnom prostoru. Iz njihova kretanja i miješanja nastale su stvari i formiran čitav svijet. Razlika kod svojstava pojedinih stvari proizlazi iz različitog sastava i spajanja ovih atoma, kao i njihova smještaja u tijelu, te napokon, onog ko ih gleda. Njegov dokaz da su bespočetne i beskonačne glasi: Postojanje ne nastaje iz nepostojanja, kao što postojanje ne može postati nepostojanje. Da ne postoje u slobodnom prostoru, stvari se ne bi mogle kretati. U svijetu postoje tri osnovne realnosti: atomi, slobodan prostor i kretanje — zaključuje svoje izlaganje ovaj filozof.

Na pitanje: ko je stvorio te atome i ko ih je pokrenuo? — odgovor se ne pripisuje Demokritu nego drugom. On se lično udaljio od zdravog rasuđivanja kad je smatrao da je kretanje atoma rezultat slijepe nužde koja ih goni na kretanje, spajanje, miješanje i stvaranje ovog svijeta, uključujući u to anorganska bića, bilje i životinje. Po njemu, i duše i bogovi sastavljeni su iz atoma koji se kreću pomoću energije, te slijepe sile.

ANAKSAGORA

Mišljenje o slijepoj nuždi Anaksagora smatra neistinitim i glupim, pa — kao da je najveći vjernik — kaže: "Nemoguće je da slijepa energija stvori tu ljepotu i taj red koji se manifestuje na ovom svijetu. Slijepa energija može dati samo nered. Prema tome, onaj koji pokreće materiju je inteligentan, razborit i vrlo mudar.«

Ne bi se moglo reći da je ovaj filozof tim riječima mislio utvrditi da Bog postoji, jer je Božja uputa preko Božjih poslanika starija od Grka i njihove filozofije. Prije bi se moglo tvrditi da mnogi dio filozofije klasika u Egiptu, Kini i Indiji predstavlja ostatke poslanstva koje je istorija već zaboravila, pa su njeni nosioci oživljeni u brojnim filozofima i ovi su možda Božji poslanici ili njihove pristalice. Iz gornjih misli Anaksagore jasno proizlazi da je on kružio oko vjerovanja u Boga kad je svojim zdravim razumom shvatio da je nemoguće da ovaj savršen red potekne od nekog drugog osim Mudrog Uma. Zato se ovaj filozof smatra prvim koji je otvorio vrata duhovne filozofije i dao mišljenje koje kruži oko istine. Zbog toga je Aristotel za njega rekao da je on jedini koji je sačuvao razboritost pred buncanjem svojih prethodnika.

Filozofija nesumnjivo ide prema istini, ali sporo, jer joj ponekad stoji na putu grupa skeptika, kao što su sofisti koji svojom čudnom dijalektikom umalo nisu likvidirali svako zdravo mišljenje.

SOFISTI — SUBJEKTIVISTI

Sofisti su ljudi koji su bili vješti u poučavanju drugih da izriču istine lažnom dijalektikom (raspravom). Ovo njihovo ime dolazi od grčke riječi sofist što znači učitelj svake vrste zanimanja. Kasnije se ovim imenom nazivaju ovi učitelji. Sofisti nemaju neki određen filozofski pravac. To je grupa učitelja koji su se pojavili u Grčkoj u vrijeme kada je u njoj vladao val sumnje i nevjerovanja u bogove iz bajki i u vrijeme jačanja demokracije. Sofisti su bili vješti u poučavanju svijeta govorništvu, kitnjastom izražavanju, dijalektici, a ponosili su se time što mogu poduprijeti neko mišljenje, ali i njegovu suprotnost. U svojim namjerama uspijevali su toliko da je njihov metod skoro doveo do rušenja temelja razuma, spoznaje i morala.

Među njima najpoznatiji bio je **Protagora** koji je postavio stožer oko koga su se okretale gluposti sofista, i to svojim poznatim riječima da je čovjek mjerilo svega. Učenjaci i filozofi smatrali su, naime, da se do istine može doći umom, a ne čulima, jer čula varaju. Protagora, međutim, poriče saznanje pomoću uma i tvrdi da su čula jedini izvor saznanja. Kako se ljudi razlikuju po svojim osjećanjima, jer su i tjelesno nejednaki, ostaje da je spoznavanje istine nemoguće. To što čovjek spozna istina je u odnosu samo na njega i ne postoji ništa što bi se moglo nazvati greškom, jer je svako mišljenje ispravno u odnosu na osobu koja misli. Po ovom filozofu, ne postoji, dakle, objektivna istina, pa se stoga ovaj filozofski pravac zove subjektivizam.

Gorgija, jedan od kasnijih subjektivista, otišao je u ovom pogledu u krajnju besmislenost, jer je jednostavno porekao postojanje stvari, zagovarajući nemogućnost spoznaje, upoznavanja i sporazumijevanja među ljudima. Ova besmislenost ne može se ni nazvati filozofijom, iako samom Gorgiji pripada zasluga što nam je dao Sokrata.

SOKRAT

Sokrat je taj koji je osnovao i izgradio filozofiju spoznaje koja već više od dvije hiljade godina, pa i danas, dominira zdravim razumom. On je u filozofiji imao jedini cilj da postavi pravila spoznaje na temelje razuma i da učvrsti osnovne vrijednosti kod ljudi na temelju nesumnjive istine. Ovaj filozof je, naime, uvidio da moral njegovog vremena propada pred bujicom sofista koji poriču razum, istinu, uvjerenje i vrijednosti, tvrdeći da je izvor samo čulno saznanje. Zato je on izvore spoznaje htio ograničiti na razum (jer su svi složni u tome da on donosi sudove) da bi tako došao do definicije vrijednosti. Zato Sokrat kaže: "Neshvatljivo je da se spoznaja osniva na osjetilima, jer su osjetila različita obzirom na nejednakost ljudi i prilika. Treba, dakle, potražiti pouzdaniji izvor spoznaje o kome se ljudi neće nikad sporiti. Ako razmotrimo naše spoznaje, vidjećemo da one obuhvataju djelimična zapažanja koja nam dolaze preko osjetila, ali i cjelovita, zajednička, koja vani ne postoje da bi se mogla vidjeti. Kao primjer za to on donosi pojam *vrste* koju naš razum shvaća sa svima svojstvima u kojima se udružuju sve jedinke vrste, odbacujući svojstva koja se pokazuju samo kod nekih jedinki. Ovo spoznavanje nečega nevidljivog što ne postoji vani jeste cjelovito spoznavanje i niko razborit neće sumnjati da je ono djelo samog našeg razuma. Ako se, prema tome, čulna i djelimična saznanja razlikuju prema osobama, predmetima i prilikama, razum koji je zajednički svima ljudima, neće se razlikovati dokle god je zdrav. Pomoću tih razumskih i cjelovitih spoznaja mi možemo definisati svaku stvar, postaviti ispravna i sigurna mjerila za istine i spoznati šta je vrijednost".

PLATON

Platon je Sokratov učenik koji simpatizira učenje o spoznaji koja je iznio njegov učitelj. On je to učenje i učvrstio, ali nije poznato zašto je spoznaju postavio na temelj ideja i šta misli pod tim idejama. On naime kaže: »Za ... pojmove ne možemo znati pomoću čula, nego jedino pomoću uma. Tako, naprimjer, ljepota i ružnoća su dva pojma koje spoznajemo u pojavama i likovima raznih stvari. Šta je to što nam kazuje da je jednim stvarima zajedničko ljepota, a drugim ružnoća? Naša čula nisu ta koja spoznaju to združivanje, nego naš um koji upoređuje stvari koje se združuju u ljepoti, pa spoznaje da su lijepe. Da bi mogao upoređivati um mora posjedovati istinsku predodžbu koja u svome postojanju prethodi i ljepoti i ružnoći. Kad bismo tvrdili da je ta predodžba izum našeg uma, otišli bismo u sofizam koji činjenice određuje samo pojedinačnim i ličnim mjerilom". Moramo, dakle, reći da ti pojmovi imaju realnu egzistenciju iza našeg uma i to su oni koje je Platon nazvao idejama. Naše duše — kaže on dalje — prije ulaska u tijelo, živjele su u svijetu ideja. A kad su u tijelo već ušle, one su taj svijet donekle zaboravile. Nu, kad pogledaju u neki pojam, kao npr. u ljepotu i ružnoću, sjete se nečega njemu sličnog, pa upoređenjem zaključuju o ljepoti, odnosno ružnoći stvari. Tako stvar stoji i sa svim drugim pojmovima, kao što su: vrijednost, pravda, dobro i dr. Znanje je, dakle, sjećanje na ideje, a neznanje zaboravljanje ideja. Kroz iskustvo na ovom svijetu um se podsjeća i upozorava na ono što je otprije spoznao u svijetu ideja.

Što se tiče samih ideja, Platon ih opisuje brojnim, ali neshvatljivim i nejasnim atributima. Vrlo je vjerojatno da pod tim misli na stvari koje zna samo Bog. On, naime, za ideje kaže: "One nisu materijalne, nego apstraktni pojmovi, a elementi njihova postojanja potiču od samih njih, a ne od nečeg što je izvan njih. Njih ne određuje ni vrijeme ni mjesto".

Inače, Platon spada u klasične filozofe koji su tvrdili da Bog postoji, da je Stvoritelj i Upravitelj svijeta. On za to donosi nekoliko dokaza od kojih je najvažniji dokaz harmonije. On kaže da je svijet remek—djelo ljepote i reda i nije uopće moguće da on bude rezultat slučajnih uzroka, nego je to djelo Inteligentnog, Savršenog, Dobronamjernog koji je sve htio i mudro rasporedio.

Ali kad hoće da zamisli i opiše kako je Bog stvorio ovaj svijet, Platon se zapliće, kao što se zapliću umovi sviju nas, pa ne može da zamisli stvaranje iz ništavila. Tako on kaže: "Stvari su sastavljene iz materije i forme. Forma je to što materiju čini određenom i ona je dje-

lo ideja koje daju nečemu pečat svoga lika. Prema tome, prije nego što primi formu svoga modela, stvar je bila materija, bez ikakva svojstva i oblika, potom počela poprimati narav svoga ideala, dok najposlije nije dobila stvarno postojanje nakon što je bila ništavilo. Onaj koji materiji daje pečat njena ideala, pa odredi da postoji nakon što je bila **ništa** — jest Bog".

Kako je materija, prije nego što je primila pečat forme, bila ništavilo?

Ni sam Platon kao ni mnogi drugi, nisu shvatili kako nešto može biti istovremeno i materija i ništavilo. Nemoć ovog velikog filozofa da shvati princip kreacije iz ništavila — creatio in nixillo — posljedica je predrasude **racia** da svekoliko razumijevanje postiže metodom komparativne ilustracije. Platon, kao i drugi, vide stvari kako prelaze iz jedne forme u drugu, pa zaključuju da su te forme kontingentne. Intelektualno razmišljanje ih navodi na pretpostavke o postojanju vječne materije bez forme i zbunjuju se pri poimanju biti takve materije. Zato kažu da je bez ikakva svojstva, bez lika, boje, obima, težine, okusa i mirisa, jer sva ta svojstva dolaze od forme. Na kraju tvrde da je materija — ništavilo, pa kad ne mogu zamisliti stvaranje svijeta iz ništavila, oni misle da je Bog materiju stvorio bez ikakve forme svojstva, vidio apstraktne ideje, pa materiji dao formu tih ideja.

Tako je ona, kažu, postala nešto određeno. Kao da hoće kazati da je Bog svijet stvorio pomoću njegove materije koju je proizveo iz ništavila i dao mu lik koji je on znao u vječnosti. Inače, njihovo mišljenje ispada neshvatljivo i nerazumno. Uostalom, Platon je spoznao postojanje Boga, kao što je spoznao i to da je Bog Stvoritelj, da moćno i mudro upravlja ovim svijetom. A kad je htio ući u tajnu stvaranja, posrnuo je kao, uostalom, i njegov učenik Aristotel, jedan od najvećih antičkih filozofa.

ARISTOTEL

Aristotel je zbilja najveći klasični filozof. On je jedan od onih koji su vjerovali u postojanje Boga, ali kad je htio uroniti u tajnu stvaranja, posrnuo je kao i drugi. Aristotel je i utemeljivač logike, pa su ga prozvali "prvim učiteljem". Treba čuti njegovo mišljenje o spoznaji, pa se čuditi kako je mogao posrnuti ovaj mudri i divovski um.

Prvi korak — kaže on — koji napravi mišljenje na putu spoznavanja jeste čulno zapažanje. Kad se u memoriji nakupi više parcijalnih zapažanja i njih zadrži memorija, tada mišljenje počinje svoju drugu etapu: eksperimentisanje koje počiva na upoređivanju stvari, upoznavanju njihovih međusobnih veza, uzroka i povoda. Potom prelazi na treću etapu: vizuelno razmišljanje, da bi došlo do zaključivanja i suda. Prirodni put kojim razum ide u ovim etapama od čulnog zapažanja, eksperimentisanja, upoređivanja, razmišljanja, obrazlaganja, zaključivanja i davanja svoga suda — to je logika kojoj je Aristotel postavio pravila, učinio je naukom i tako zaslužio da u historiji filozofije bude nazvan prvim učiteljem.

Taj prvi učitelj, međutim, kad je htio objasniti postanak svijeta, spotakao se o zapreku "materijalnog mišljenja" koje dominira ljudskim razumom i zavarava ga poređenjem sa sličnim na što je čovjek navikao u svom ophođenju sa materijalnim stvarima u životu. Zato mu je bilo teško zamisliti stvaranje materije iz nepostojanja, pa je tvrdio da je ona vječna. Njegov zdrav razum doveo ga je kasnije do priznanja da je nemoguće da je ta materija nešto određeno, jer je bez forme, pa je bio u nedoumici kad je trebalo da je definira. Na koncu je rekao da se ona sastoji od sposobnosti primanja. Time kao da je kazao da se ona sastoji od nepostojanja.

Kako materija može značiti sposobnost primanja?

"Jedan dio našeg razuma nastao je — kaže filozof Henri Bergson — da bi služio primanju materijalnih supstanci, pa je iz tog materijalnog područja stekao većinu svojih predodžbi". Ovo je tačno, te ni najveći umovi, pa ni Aristotelov, gotovo da ne mogu ovome izmaći. Kad je htio objasniti nastanak svijeta, Aristotel je to učinio onako kao što je tumačio nastanak bilo kojeg predmeta što ga izradi čovjek iz određene materije, određenog oblika, u određenu svrhu. Svijet, kaže Aristotel, nastaje i opstoji pod djelovanjem četiri uzroka:

1. materijalni uzrok, tj. materija iz koje se sastoji neki predmet;
2. formalni uzrok, tj. forma kojom materija postaje nešto određeno;
3. djelotvorni uzrok je taj koji nešto izrađuje i oblikuje i
4. finalni uzrok ili svrha u koju je djelotvorni uzrok izrađivao nešto u određeni oblik.

Tako je, na primjer, kod kreveta materijalni uzrok drvo, formalni je oblik koji je dat drvetu da bi bilo krevet, a ne, recimo, sto; djelotvorni uzrok je stolar koji je krevet izradio, dok je finalni — spavanje i odmor.

Aristotel je zatim združio drugi, treći i četvrti uzrok u jedan koji je nazvao *forma,* zatim kazao da je formalni uzrok bitnost nečega skrivena u samoj svrsi, bitnost koja iz te svrhe izvire. Jer, u tom nečem može se ostvariti svrha jedino kad ono dobije svoju formu, a forma se, opet bazira na svrsi te stvari. A kad formalni uzrok bude ujedinjen sa finalnim, oni će oba doći iz djelotvornog, jer se trag ovog pokazuje samo u svrsi i formi. Prema tome, krevet može biti izrađen jedino kad toj izradi prethodi svrha. Svrha, pak, preći će iz energije u djelo tek nakon izrade kreveta i nakon što mu bude dat određeni oblik. Činilac — u ovom slučaju stolar — biće to stvarno tek po izradi kreveta. Dotle, on je taj koji to samo može izvesti.

Kad je tri uzroka spojio u jedan, ostao mu je samo materijalni, tj. materija, prva materija.

U svome objašnjavanju postanka raznolikosti na ovom svijetu Aristotel je do sad shvatljiv. Primjer kreveta i stolara, međutim, ne poklapa se sa problemom nastanka porijekla svijeta. Krevet, naime, zapravo postoji, pa stolar nije taj koji ga je stvorio nego mu samo dao oblik kreveta. Ko je, dakle, dao da postoji drvo? I dalje: ko je taj ko je dao da postoji materija prvobitnog svijeta i dao još njen prvi, originalni oblik?

Pod "prvom materijom" Aristotel ne misli ono što i mi, jer materija, kakvu je razumijemo mi, ima najmanje zapreminu, težinu i obim. "Prva materija", pak, po Aristotelu, nema uopće nikakvih svojstava, niti ih prima od oblika. Prije nego što je primila svoja svojstva ona nije bila ništa što bi moglo biti opisano ili definisano. Znači: prva materija, po Aristotelu, nije ništa nego sila, snaga, a nešto određeno postane tek po dobivanju forme, ona postane tek tada neki faktor. Prva materija, po Aristotelu, je dakle samo sposobnost primanja. Drugim riječima, materija, kako ju je spomenuo Aristotel, znači nepostojanje.

Aristotel i sam uviđa da je to neshvatljivo, pa — nakon što je porijeklo svijeta podijelio na materiju i formu — kaže: "Nezamislivo je postojanje forme bez materije, a i postojanje materije bez forme, jer se forma može naći samo u materiji, kao i materija u formi. Ovo odvajanje o kome govorimo je samo apstraktno".

Ovo je temelj Aristotelove metafizičke filozofije iz koje je pribjegao tvrdnji da je svijet vječan sa svojom materijom, formom, kretanjem i pokretačem.

Na pitanje ko je taj pokretač koji je svijetu dao formu i kretanje, Aristotel odgovara — Bog. On je formalni, finalni i pokretački uzrok.

Ako je Bog takav uzrok, on je onda taj koji je prvoj materiji dao formu. I dalje: Bog je taj koji je stvorio svijet sa njegovom materijom i formom. Prema tome — postavlja se pitanje: kako svijet može biti vječan sa svojom materijom, formom i kretanjem?

Aristotel očito želi da iziđe iz te nespojivosti u pitanju vječnosti, pa kaže: "Svijet nema svoga početka u vremenu, ali mu prethodi Bog, kao što (u logici) premisa prethodi zaključku, a veza Boga sa svijetom nije veza uzroka i prouzročenog, da bi tu vrijeme imalo neki uticaj.

To je logička veza. Bog je, dakle, dao postojanje svijetu kao što premisa daje postojanje zaključku, a dolaženje premise ispred zaključka je samo misaono, a ne vremensko". Njegovo vjerovanje u vječnost kretanja navelo ga je na tvrdnju o vječnosti svijeta. Ovaj filozof, naime, kaže: "Prvi uzrok kretanja, tj. Bog je stalan, nepokretan i On ima istu takvu moć iz vječnosti. Kad bismo pretpostavili vrijeme u kome nije bilo kretanja proizašlo bi da nema nikakva kretanja, jer tvrdnja o postanku kretanja znači da je Odlučujući nastao, pa zahtijevao kretanje. Prvi pokretač je, međutim, nepokretan, sa istom takvom moći, pa se ne može zamisliti nastajanje odlučujućeg kod koga bi moglo prevagnuti kretanje". Ova greška u zaključivanju nestala je zbog ostajanja kod svojstva moći, a zanemarivanja svojstva htijenja. U istu grešku upali su mnogi.

El-Gazali je Aristotela uvjerljivo pobio svojom tvrdnjom da je svijet nastao Vječnom Voljom koja je zahtijevala njegovo postojanje i to upravo onda kad je i nastao, a ništavilo traje do trenutka dokle je i trajalo. Iz nepostanka uzroka ne proizlazi nepostanak prouzročenog, osim ako prouzročeno mora nužno nastati iz svoga uzroka. A do takvog nužnog nastajanja može doći samo ako je prouzročeno ravno svome uzroku. Između Boga i promjenljivog svijeta nema, međutim, te jednakosti, da bi svijet od Njega nužno potekao.

Prema tome, nema mjesta mišljenju o bespočetnosti kretanja — kao što je tvrdio Aristotel — jer to kretanje nije nužno po razumu; niti ima mjesta mišljenju o ponovnom nastajanju, obnavljanju Odlučujućeg — kao što opet pogrešno misli Aristotel — jer Vječno Htijenje je to koje je odredilo vrijeme kretanja. Ovo je sasvim jasno.

Sad nastaje pitanje: kako je prvi učitelj mogao to zanemariti?

Prva greška, iz koje su nastale i sve druge, jest nemoć uma da zamisli stvaranje iz nepostojanja, te njegovo zavaravanje u poimanju smisla i bitnosti vremena, kao i nejasnoća koja mu je nastala u pogledu perioda prije stvaranja. Kasnije će doći na ovo odgovor El-Gazalija, Ibni Tufejla i Emanuela Kanta. Kad bismo pratili sve što je Aristotel kazao u nauci i filozofiji, vidjeli bismo da je on, uprkos svoje genijalnosti i veleučenosti, zapao u mnoge zablude kad je pokušao da svojim umom dokuči tajnu stvaranja. Uostalom, postoje i njegove brojne naučne greške. Prema tome, pogrešno je smatrati ga svetim i nepogrešivim, kao što je to činio njegov simpatizer Ibnu Rušd.

Važno je, međutim, da Aristotel nije poricao nego potvrđivao postojanje Boga. No, kad je htio opisati Božje biće i način stvaranja, posustao je zajedno sa onima koji su ga kasnije tumačili.

Poslije je ova škola metafizičke egzistencije doživjela ponovan materijalistički pad kod stoika i epikurejaca što je dovelo do pojave skeptika. Iza toga je nastupila nova platonistička filozofija koja hoće da potvrdi postojanje jednog Boga, Stvoritelja svemira. I tako se ponavljao prvi period koji je počeo materijalizmom klasičnih filozofa. Njega je naslijedio sofizam sa svojim nerazumnim sumnjama, dok se ovaj period nije završio potvrdom postojanja Boga, Stvoritelja svijeta, u učenju filozofa — teista: Sokrata, Platona i Aristotela.

ŠTA UČE STOICI I EPIKUREJCI

U pogledu spoznaje stoici sumnjaju u moć uma da razlikuje istinu od neistine, jer kažu: "Spoznaja potiče iz osjetilnih stvari i dolazi nam preko osjetila. Cjelovita saznanja su samo misli (ideje) koje je stvorio naš um od pojedinačnih, parcijalnih osjetilnih doživljaja što ih je primio u životu. Misli, dakle, ne možemo uzeti kao mjerilo za razlikovanje istine od neistine". Na kraju oni zaključuju da se istina može spoznati samo preko osjetila. Stvarnost, koju u nama pobudi jako osjećanje — kažu oni — ne može biti predmet poricanja.

U pogledu tumačenja nastanka svijeta stoici su gotovo istovremeno i teisti i ateisti. S jedne strane oni tvrde da postoji samo materija i da sve što postoji sastoji se iz dva elementa: nepokretnog, pasivnog i aktivnog koje predstavlja energiju koja materiji daje snagu i sve oblike. Ta energija nije ništa drugo nego — vatra. S druge strane, pak, oni misle da je Bog — prva vatra; da je prvobitno postojao samo Bog u obliku vatre, zatim se ova pokrenula i jedan njen dio pretvorio u zrak, drugi iz zraka u vodu, treći iz vode u zemlju. Sve će se ponovo povratiti u vatru, zatim opet... Bog — to je svijet, a svijet je Božje tijelo...

Ovo njihovo mišljenje izneseno je samo zato da bi se ukazalo na vezu između njihovih nerazumnih tvrdnji i tvrdnji onih koji su došli iza njih. Jer, mišljenje, koje se odnosi na objašnjenje postojanja, mora biti zasnovano na mišljenju o putevima spoznaje. Njihovo mišljenje o jakom osjećanju, koje uzimaju kao osnovu za pravu spoznaju, nespojivo je sa tim putevima. Kako je to osjećanje moglo dokučiti i zamisliti toga neobičnog vatrenog boga?

Epikurejci, pak, u pogledu teorije o spoznaji gotovo i ne odstupaju od Aristotelova mišljenja, jer kažu: "Misli koje posjedujemo jesu iz osjetilnog poimanja koje naša memorija zadržava, i čuva uravnotežavanjem i upoređivanjem, da bi došle do općih sudova. Osjetilno poimanje je, dakle, valjano mjerilo, a ispravni su i pojmovi i sudovi koji su na njemu zasnovani.

Epikur, vođa epikurejaca, pošao je dalje u svom razmišljanju, jer kaže: "Mi se izlažemo samo opasnosti kad prelazimo ono što nam daju osjetila, pa pokušavamo da iz toga izvodimo neko mišljenje o pravim uzrocima koji se kriju iza vanjskih pojava".

Zdrav razum, koji priznaje našu nemoć da shvatimo ono što je iza prirode, odstupa od ovog mudrog i opreznog puta koji je zacrtao za spoznaju kad govori o postanku svijeta, pa nam iznosi više mišljenja od kojih je svako nagađanje i pretpostavljanje. On se drži mišljenja Demokrita, pa smatra da su atomi porijeklo postojanja i da se oni pokreću od sebe. On tvrdi da se uzrok njihova kretanja nalazi u njima, a to je njihova težina. Usljed svoje težine oni se kreću odozgo prema dolje, ali se pri padu malo lome, sastaju i formiraju sastojine... Cio život nastao je od toga formiranja slučajno.

Epikur je pretpostavljao da se atomi kreću odozgo prema dolje snagom svoje težine, jer zakon gravitacije nije bio poznat u njegovo vrijeme, pa je zaključio po onome šta nam u tom smislu kazuju naša osjetila, tj. padanje tijela snagom njihove težine odozgo prema dolje, ostavši pri svom uslovu da ne prelazimo ono što nam donose naša osjetila. Zbog takvog mišljenja on može biti shvaćen, ali ne i kad napušta taj uslov pa tvrdi da je život nastao slučajno! To njegovo odstupanje od vlastitog uslova nije, međutim, čudnije od njegova mišljenja o postojanju više bogova ljudskog lika koji jedu, piju i govore grčki, a tijela su im od svjetla. Oni su trajno sretni i ne miješaju se u poslove svijeta. Što se tiče Epikurova mišljenja o slučajnom oblikovanju svijeta i života, o tome će biti riječi kad naiđemo na one koji su to mišljenje usvojili u novije vrijeme.

NEOSKEPTICI

Kad je riječ o neoskepticima, odmah se postavlja pitanje da li su oni donijeli nešto drugo nego sofisti.

Ono u čemu se stari sofisti slažu sa novim skepticima je svakako sumnja, ali se razlika među njima pokazuje u metodi i cilju. Kao što je poznato, sofisti ne sačinjavaju neki filozofski pravac, nego su to profesionalci koji zarađuju podučavajući druge. Skepticima, pak nije svrha zarada. Oni čine zajednicu mislilaca kojima se činilo da je nemoguće doći do istine. Oni su sumnjali i govorili: "Mi ne znamo", pa su nespoznatljivost uzeli kao samostalan filozofski pravac.

Suština njihova učenja sastoji se u sljedećem: Mi poznajemo samo pojave pojedinih stvari, a ove se pokazuju različito. Mi nemamo nikakva sredstva, da bismo

mogli praviti razliku između istinske misli i onog što sanjamo, odnosno onog što nam se pričini varanjem osjetila. Osjetila ponekad zavedu, kao što se i osjetilna poimanja razlikuju prema okolnostima, mjestu i stanju osobe koja poima kao i predmeta poimanja. Oni su otišli i dalje pa su zanijekali zakon uzročnosti i rekli da ljudi uzroke stvari objašnjavaju njihovim pojavama. Pojave se mogu objašnjavati raznim izgledima. Prema tome, nema mjesta nikakvoj sigurnosti ni u čemu. Neki su poricali valjanost analogije i ispitivanja, a drugi su u svojoj sumnji otišli u toliku krajnost da su utvrdili kako su osnovni pojmovi nedokazane pretpostavke i da bismo mi — kad bismo htjeli izbaciti neprekidno nizanje pri dokazivanju — upali u kružno dokazivanje koje uvodnu misao stavlja na mjesto zaključne, a zaključnu na mjesto uvodne. To je neispravno, pa je i dokazivanje nemoguće.

Umjereni među ovim skepticima su oni koje nazivaju probabilistima, jer naučavaju da preovladavaju neke činjenice koje nam izgledaju jasne, ali s tim da ne prelazimo na zaključak o njihovoj ispravnosti. Treba da se držimo iskustva, pa kad vidimo spoljašnost prirode i međusobnu povezanost njenih uzroka, da očekujemo pojavu posljedica, ali ne vjerujući da se te posljedice temelje na zakonu uzročnosti.

Pretjerivanje ovih skeptika u poricanju istine izgleda opasnije od neprikladnog izražavanja sofista. Ovi drugi, naime, poriču istine, ali i priznaju da to poricanje počiva na vještini i dijalektici, dok su skeptici u poricanju osnovnih pojmova koji ishode iz razuma sasvim ozbiljni. Oni i za takve pojmove kažu da su pretpostavke koje se ne mogu dokazati. U nekim svojim pogledima na prirodne pojave probabilisti su donekle dalekovidniji. Novija iznenađenja u nauci pomažu obavezno zagovaranje probabilizma u slučajevima kad ne postoji nepobitan racionalan dokaz protiv njegove tačnosti. Kad, naime, poredimo mišljenje ovog vremena o Zemlji, Suncu i zvijezdama, o materiji i njenoj bitnosti, s jedne, i naučne istine našeg vremena, s druge strane, ne nalazimo krupne razlike

koje kazuju da u probabilizmu nema velikog pretjerivanja. Ali ga zato ima u njihovoj tvrdnji da svi osnovni pojmovi trebaju dokaz. Ako budemo tražili da nam se donese dokaz, na primjer, za to da je cjelina veća od svoga dijela; da je nemoguće sastajanje dvaju antipoda; da je jedan polovina od dva itd. mi bismo napustili naš razum i tražili sredstvo za umovanje koje stoji iznad ljudskog. To bi bilo odstupanje od predmeta, jer mi činjenice gledamo samo pomoću ovog razuma u kome se nalaze osnovni pojmovi za koje se od razuma ne može zahtijevati da budu dokazani. Oni su osnova na kojoj počiva svako drugo poimanje. Poricati te činjenice značilo bi, dakle, isto što i ostaviti razum bez posla, a da i ne govorimo o protivrječnosti koja zagovornike gornje tvrdnje izlaže ruglu, ako bismo im postavili pitanje: "Ako je spoznaja, po vašem mišljenju, nemoguća, kako ste onda doznali da je nemoguća? Kako ste doznali da osnovni pojmovi ne dokazuju ništa, da osjetila varaju i da razum griješi? Odakle znate da neprekinuti niz ne vrijedi i da je kružno dokazivanje netačno? Eto, ove tvrdnje su saznanja pa ako je tačna vaša tvrdnja da je svako saznanje nemoguće, vi ste tim već priznali jednu istinu pa će i vaša tvrdnja da je svako saznanje nemoguće biti neistinita. Ako pak vaša tvrdnja nije istinita, onda saznanje nije nemoguće. Ako smatrate da je neistinitost kružnog dokazivanja sasvim sigurna, time priznajete postojanje jedne uvodne misli u logici za koju je razum siguran da je tačna. Ako pak tu nepobitnu istinu poričete, onda su svi vaši dokazi iz osnova netačni.«

Postavlja se pitanje kako je moglo doći do vjerovanja u Boga kod novijih platonista pored materijalizma stoika i epikurejaca, s jedne, i skepticizma, s druge strane?

Ne smijemo gubiti iz vida kad se radi o tom vjerovanju stalnu kružnu evoluciju koja je trebalo da prođe kroz period sumnje i ateizma. Neoplatonizam je smjesa učenja Platona i kršćanstva s kojim je počeo Pilon Aleksandrijski, a kasnije ga obnovio Plotin. Pilon je rođen u Aleksandriji 20 godina prije Isaa a.s. a umro 54. godine

poslije n.e. tj. u vrijeme kad je Aleksandrija naslijedila Atenu kao veliki svjetski centar. Vladajuće učenje u ovom grčkom gradu bilo je tada Platonovo i mnogo se raspravljalo o porijeklu svijeta, kao i o tome da li je on postao ili ne. Pilon Aleksandrijski napisao je veliki komentar Platonovih misli. Kasnije je došao Plotin koji je to učenje obnovio i ono je poslije poznato pod imenom neoplatonizam.

Učenje neoplatonizma, što se tiče egzistencije Boga i stvaranja svijeta može se sažeti u sljedeće:

Ovaj svijet je mnogopojavan i trajno promjenljiv, pa je nemoguće da je sam od sebe nastao, nego mora imati svoga tvorca. Taj tvorac je Bog, Jedan, Jedini, Bespočetni, Beskrajni, Samostalan po svojoj egzistenciji, iznad materije i duha. Budući da između Njega i stvari ne postoji nikakva sličnost, može biti opisan samo odričnim atributima. On, dakle, nije materija, ne može biti opisan kretanjem ili mirovanjem i ne može se reći da postoji u vremenu ili mjestu. Iz Njegove prirode razabiremo samo to da stvara sve, uzgaja sve, a za razum je Njegova bitnost nespoznatljiva.

Iako istinite, ove misli sadrže mnogo pretjerivanja. Nije ispravno, naime, zadovoljiti se samo odričnim svojstvima. U tim svojstvima, doduše, sadržano je priznanje i vjerovanje u postojanje Boga, Njegovu bespočetnost, vječnost, nesličnost, samopostojanost, ali te misli ne uključuju svojstva znanja, moći, htijenja, iako razum traži i njihovo postojanje kod Boga.

Važno je, međutim, da ovo učenje priznaje postojanje Boga i da je On Stvoritelj svijeta. Potrebno je ipak ukazati na druge omaške koje je napravio Platon kad je htio opisati način stvaranja. Njega je zavela mašta. Zato je tvrdio: "Nemoguće je da Bog stvori svijet izravno zato što bi On u tom slučaju morao da se s njim spoji. On je, međutim, Jedan i iz Njega ne može nastati višebrojan svijet".

Na pitanje: kako se desilo stvaranje, Platon nam odgovara: Bog je razmišljao o Sebi, pa je nastalo izobilje. To izobilje je — svijet. Razum je prvo što je proizašlo od

Boga. Taj razum ima dva zadatka: razmišljati o Bogu i o sebi. Iz razuma je proizašla duša svijeta, a iz ove — ljudske duše. Proizašla je i druga duša — priroda. Ova duša svijeta spada u duhovni svijet, ali je njen centar na njegovu rubu i blizu osjetilnog svijeta. Ona je sredina između osjetilnog svijeta i razuma".

Ove fantazije o kakvoći stvaranja i svemu što je dalje navedeno bilo je potrebno spomenuti samo zato, da bismo bili upoznati s porijeklom svih tih besmislica u koje su pali islamski filozofi koji su usvojili mnogo od neplatonizma kojeg su zvali školom Aleksandrijaca, a samog Platona grčkim učiteljem.

ER-RAZI, EL-FARABI I IBNU SINA

Odmah treba napomenuti da sva trojica ovih filozofa spadaju u najveće vjernike, a njihovi dokazi o postojanju Boga su najbolji, uprkos pričama koje kruže o njihovom slabom vjerovanju. Oni su, kao uostalom, i drugi muslimanski filozofi, povezali to vjerovanje, koje je došlo preko istinite Božje Objave, sa vjerovanjem do koga su došli svojim zdravim umovanjem, ali su i pali pod uticaj novog platonizma kad se radilo o stvaranju: neke stvari im nisu bile jasne, pa su ih smatrali Aristotelovim mislima, a da prethodno nisu dovoljno o njima razmislili. Kasniji njihovi kritičari nisu dovoljno njihove misli analizirali, da bi došli do zaključka šta je u tome dobro, a šta ne valja.

ER-RAZI

On spada u najiskrenije vjernike. Da za iskrenost njegova vjerovanja nemamo nikakav drugi dokaz osim njegovih riječi: "Postojanje razuma kod nekih živih bića i njihova moć da smišljeno rade kazuju da postoji Stvoritelj koji je sve najbolje uredio" — bilo bi nam dovoljno samo to. O iskrenosti njegova vjerovanja ove riječi govore bolje od svakog drugog komplikovanog teorijskog dokaza, jer se temelje na tako jasnom i prostom dokazu u koji ne može sumnjati kako onaj ko ga iznosi tako ni onaj ko ga sluša. Osoba, koja upućuje ljude u ovakve stvari, ne može biti slabog vjerovanja.

EL-FARABI

El-Farabi spada u najveće filozofe — vjernike, najdosljednije i one čiji se dokaz o postojanju Boga može smatrati kao najuvjerljiviji. On počinje odbranom razuma, pa mu dokazuje postojanje prvih nepobitnih sudova na koje se oslanjaju svi drugi sudovi, a iz toga uzima svoj način za dokazivanje postojanja Boga. Njegove se misli o spoznaji i postojanju još i danas uvažavaju kod učenjaka, filozofa i apologeta. Evo šta kaže El-Farabi: "Spoznaja se dijeli na opću predodžbu i onu koju prati potvrda, odobravanje. Neke predodžbe nisu potpune bez prethodnih, kao što se ne može zamisliti, na primjer, tijelo dok se ne zamisli dužina, širina i dubina. To, međutim, nije obavezno u svakoj predodžbi, jer moramo dospjeti i do takve predodžbe kojoj ne prethodi nikakva druga, kao što je, na primjer: postojanje, nužnost i mogućnost. Da bismo, naime shvatili šta ti pojmovi znače, nama nije potrebno zamišljati ništa prije njih, pa su prema tome, ti pojmovi jasni i ukorijenjeni u pameti.

Što se, pak, tiče odobravanja, njih ima i takvih koje možemo shvatiti tek nakon što shvatimo neke stvari prije. Tako, na primjer, ako hoćemo doznati da je svijet nastao, tome treba da prethodi priznanje da je svijet sastavljen, a sve sastavljeno je nastalo. Ovo su osnovni sudovi i očevidno razumljivi sudovi. Tako, na primjer, kod dviju sasvim suprotnih strana jedna je uvijek istina, dok je druga neistina. Cjelina je veća od svoga dijela. Ove istine su usađene u pameti i njih je moguće pokazati i istaknuti skretanjem pažnje, jer nema ništa očitije od njih. Ne treba ih dokazivati, jer su one dokaz same za sebe i potpuno uvjerljive. Bez njih se ne može kad dokazujemo koju bilo uvodnu misao (premisu), jer predstavljaju nepobitne osnove.

Na toj sigurnosti El-Farabi je postavio svoj dokaz o postojanju Boga. On kaže: "Sve postojeće dijeli se na dvije vrste. Jedna je mogućeg, a druga nužnog postojanja. Mogućeg postojanja je ono biće, koje kad zamislimo da ne postoji, iz toga ne proizlazi nešto nemoguće. Po svome postojanju ono nije neovisno o svome uzroku, a kad već postoji, ono postaje nužnog postojanja, ali ne samo po sebi, nego po drugom. Biće, pak, nužnog postojanja, kad zamislimo da ne postoji, iz toga nužno proizlazi nešto nemoguće. Za svoje postojanje ono nema nikakav uzrok, niti je moguće da postoji po drugom.

Bića mogućeg postojanja ne mogu ići u beskonačnost u tome da je jedno uzrok, a drugo prouzročeno, niti se mogu u tome kružno kretati, nego moraju doći do nečeg nužnog, do prve egzistencije, prvog uzroka postojanja svih bića, a to je Svevišnji Bog".

Kasnije ćemo vidjeti kako je gornji dokaz uvažen od strane velikih umova, tako da ga je i veliki Lajbnic obnovio i po tome se proslavio, i to nakon sedam stotina godina.

Što se tiče nekih besmislica neoplatonizma o tajni i fazama stvaranja — koje je uvažio i El-Farabi, može se reći da se tu radi o verbalnom, a ne i o stvarnom uvažavanju. Jer, kako inače shvatiti sljedeće njegove misli o Bogu: "Budući da je Stvoritelj najsavršenije biće, to i naša spoznaja o Njemu mora biti najpotpunija, kao što je naše poznavanje matematike potpunije od poznavanja fizike i to zato što je tema prve potpunija od teme druge. Pred Prvim Bićem mi smo kao pred najsjajnijim svjetlom koje ne možemo podnijeti zbog slabosti našeg vida. A ta slabost koja nastaje našim kontaktom sa materijom obuzdava i smeta naše spoznaje".

IBNU SINA

Spada u red najvećih filozofa — vjernika, a po napredovanju i uravnoteženosti kad govori o spoznaji i postojanju najsličniji je svome učitelju El-Farabiju. Govoreći o spoznaji on kaže: "Opažanje živih bića je ili vanjsko ili unutarnje. Vanjsko je pomoću pet osjetila. Iza vanjskih opažanja nalazi se mreža za hvatanje slika koje donosi osjetilo. Otud nova zamišljanja koja zadržavaju slike osjetila kad ove i nestanu. Druga moć zove se predočavanje, poimanje. To je ona koja shvaća i ono što se kod očevidnog ne može osjetilom doživjeti, kao što je, na primjer, sposobnost kod ovce da, kad vidi lik vuka, odmah shvati da je on njen neprijatelj. Jer, samo osjetilo vida to neprijateljstvo ne shvaća. Potom dolazi moć pamćenja. To je skladište onog što spozna predodžba, kao što je moć zamišljanja skladište onoga što spozna osjetilo. I, konačno: moć razmišljanja koja nadzire "pohranjene stvari" dobivene zamišljanjem i pamćenjem, pa ih međusobno spaja i odvaja".

Zatim ovaj filozof divno nastavlja: "Osjetilo ne može spoznati čist pojam, a oblik može spoznati samo na materiji i na onom što je u vezi s materijom: količinu, kakvoću, mjesto i položaj. Duša, pak, je ta kojoj uspijeva zamisliti nešto misaono, i to baš onako kako je uistinu, bez ikakvih dodataka, uzeto između mnogih. Ona to može snagom koja se zove vizuelni um. Ono što je opipljivo, kao takvo, ne može biti shvaćeno, niti se ono što je shvaćeno, kao takvo, može osjetiti. Ponašanje osjetila spada u univerzalni, a ponašanje uma u neispitani, nepoznati svijet. Sve što stoji iznad toga zaklonjeno je i od osjetila i od uma. Ne postoji način za spoznavanje Jedinstvenog Bića. Spoznata mogu biti samo Njegova svojstva. Naš um nije podoban da bude neki izabrani sudac preko koga prosuđujemo djela Svevišnjeg, Njegove tajne kod stvaranja i Njegove odredbe".

Ibnu Sina je još veličanstveniji kad dokazuje postojanje Boga. On se za to služi istim metodom koga se držao i El-Farabi, pa za to postojanje donosi isti dokaz kad kaže: "Za postojanje Stvoritelja ne treba da tražimo dokaz ni u kakvom Njegovom stvorenju, nego iz mogućnosti onoga što već postoji i onoga što, po našem razumu, može da postoji — treba da zaključimo prvo, nužno postojanje. Po svome postojanju ovaj svijet je nešto nenužno, nešto što treba neki uzrok koji će ga proizvesti u postojanje, jer njegovo postojanje ne nastaje od njega samog".

Površno čitajući Ibnu Sinaove misli o vječnosti svijeta zaključujemo da se on u tome slagao sa Aristotelom. Dublja analiza toga daje, međutim, zaključak da se on u tome nije slagao s klasičnim grčkim filozofom. Ibnu Sina, naime, daje pojmu vječnosti smisao koji ukazuje na njegovu dalekovidnost, zdravo rasuđivanje i iskreno vjerovanje u Boga. Tako on kaže: "Riječ *vječnost* ima nekoliko značenja. Tako uporedna vječnost znači nešto čije je vrijeme u prošlosti veće od vremena nečeg drugog. Prema tome, to prvo je vječno u poređenju s nečim drugim. Apsolutna vječnost ima, međutim, dva značenja: u odnosu na vrijeme i na sebe. Prva je ta koja nema vremenskog početka, dok je druga ona koja nema nikakva početka za koji bi se mogla vezati. To je prava vječnost i ona se odnosi samo na Jedinog, Istinitog, Uzvišenog".

Iz ovih Ibnu Sinaovih misli o smislu vječnosti, dok njima kazuje smisao vremena koje je prije njega objasnio El-Gazali, vidi se da on nipošto ne smatra da je svijet sam po sebi vječan i da ga nije stvorio Bog, nego drži da se vječnost svijeta naziva samo apsolutnom, jer ga je Bog stvorio prije svakog vremena, pa, prema tome, on nema svoga vremenskog početka. Ova apsolutna vremenska vječnost ne može se poistovijetiti sa apsolutnom ličnom vječnošću koja se pripisuje Apsolutnom Vječnom Bogu. Jer, Bog je bio i onda kad nije bilo ni svijeta ni vremena. Bog je stvorio najprije svijet, pa je tek onda počelo vrijeme. Kad se, prema tome, za svijet kaže da je vječan, time se misli na njegovu vječnost u odnosu na vrijeme, a ne u odnosu na njega samog".

Teško je zamisliti vrijeme koje nekad nije postojalo. U svojim djelima na to aludiraju čak i najveći filozofi: El-Gazali, Ibnu Tufeji i Emanuel Kant. No, prije nego što bude riječ o El-Gazaliju, treba reći nešto o Ibnu Miskevejhu, Ibnu Haldunu i Ibnu Tufejlu.

IBNU MISKEVEJH

U filozofiji morala, spoznaje i egzistencije ovaj filozof ima misli koje po visini i jasnoći ne zaostaju za mislima najvećih filozofa.

Govoreći o spoznaji i duši, Ibnu Miskevejh dokazuje da duša nije ni tijelo ni svojstvo. On kaže: "Tijelo može dobiti spoznaje samo preko čula. Duša, pak, prima mnoge naučne principe putem osjetila, ali zato ona sama za sebe ima i druge principe koje ni u kom slučaju ne dobiva preko čula. To su visoki principi na kojima se zasnivaju ispravna poređenja. Kad, naime, zaključuje da među dvjema sasvim suprotnim stranama ne postoji nikakva sredina, duša ne prima taj zaključak preko nečeg drugog, jer je on osnovni i početni, a da ga je primila, on ne bi bio takav. Osjetila, dakle, spoznaju samo osjetilne stvari, dok duša spoznaje uzroke slaganja i neslaganja koji su u osjetilnim pojavama. Ona je ta preko koje se to sve shvaća, a da pri tom ne traži nikakvu pomoć od tijela. Isto tako, kad donosi sud o osjetilu, tj. o njegovoj istinitosti, odnosno neistinitosti, ona taj sud ne uzima od osjetila, jer ono neće protusloviti samo sebi. Duša, dakle, spoznaje mnoge greške naših osjetila. Kad sazna da je shvatila nešto apstraktno, ona to saznanje ne crpi iz nekog drugog saznanja. Da je tako, njoj bi bilo potrebno to drugo saznanje, ovome treće, tako da bi to išlo u beskonačnost. Njena spoznaja da je nešto doznala potiče, dakle, od nje same, tj. od razuma i ne treba joj ništa drugo da bi shvatila sama sebe".

Eto, tako Ibnu Miskevejh detaljno izlaže svoju teoriju osjetilne i umne spoznaje što se slaže, zapravo nadmašuje izlaganje velikih umova kasnijeg vremena kao što su Dekart, Luk i Emanuel Kant. Sasvim je vjerovatno da su misli muslimanskih filozofa bile uzor mnogim mislima kasnijih filozofa, iako im ovi tu zaslugu nisu priznavali.

Kad govori o egzistenciji, Ibnu Miskevejh priznaje da je svijet stvoren i da ga je stvorio Bog iz nepostojanja. On o tome kaže: "Svevišnji Tvorac je očevidan i misteriozan. Očevidan — jer je istina, a ova je blistava. On je misteriozan zbog slabosti našeg uma. Jedini i Vječni Bog stvorio je sve iz ničeg, jer stvaranje ne bi imalo nikakva smisla ako bi bilo iz nečeg već postojećeg".

U opisivanju nizanja stvorenih stvari, njihova razvoja i uspona Ibnu Miskevejh ima divno mišljenje kojim izričito ukazuje na učenje o evoluciji, tako da su tome kasnije generacije mogle dodati tek neke pojedinosti. On kaže: "Bića ima više vrsta, a sva su neprekidan niz. Svaka vrsta bića počinje jednostavnošću, a zatim se stalno uzdiže i povezuje dok ne dođe do kraja sljedeće vrste. Bilje je, prema tome, na kraju anorganskih bića. Uzdižući se zatim ono stigne do najvišeg stepena. Kad ga pređe, ono primi oblik životinje. Ove, isto tako, počinju jednostavno, zatim se uzdižu dok ne dođu na stepen koji je blizu čovjeka".

Ibnu Miskevejh potom dolazi na zaključak da se i sam čovjek uzdiže svojom inteligencijom, zdravim rasuđivanjem i zaključivanjem, dok ne dođe do vrhunca s koga može doći u jedan od dva položaja: da trajno proučava bića, da bi shvatio njihovu bitnost i preko toga vidio božanske stvari, ili da mu te stvari dođu izravno od Boga, bez ulaganja ikakva truda. Nosilac prvog položaja je filozof, a drugog Božji poslanik koji prima obilan dar Svevišnjeg. Kad se sastane onaj koji je stigao odozdo pomoću filozofiranja sa onim koji je odozgo dobio dar, njihova mišljenja se slože i jedan drugog nužno smatraju istinitim zato što su se složili u tim istinama".

Na izlaganje ovog filozofa o evoluciji osvrnućemo se kasnije. Što se pak tiče njegovih misli o sastajanju filozofa sa Božjim poslanikom, one se nikako ne odnose na njihovo izjednačavanje po vrijednosti, nego samo u istini o jednoj jedinoj stvari, a to je vjerovanje u postojanje Boga, isključujući sve ostalo što je u vezi sa poslanstvom i zakonodavnim propisima koje je filozof zdravog rasuđivanja spreman priznati, iako na njih, bez objave i poslanstva, ne može sam naići. Nesumnjivo je da do vjerovanja u postojanje Jednog Jedinog i u svemu Savršenog Boga čovjek može doći svojim umom kroz zdravo i ispravno razmišljanje. Ovakvo razumsko vjerovanje iskreno je i poželjno u našoj vjeri. Iz toga se ne smije shvatiti da poslanstvo uopće ne treba, jer su oni koji do ovakvog vjerovanja u Boga mogu doći razmišljanjem malobrojni, zapravo rijetki. Poslanstvo je, dakle, potrebno i stoga, da bi Božja uputa mogla doći među sav svijet.

Vidjećemo kasnije kako ovo mišljenje podupire Ibnu Tufejl u svojoj priči o vjerovanju i razumu.

IBNU HALDUN

Ovaj čovjek bio je veliki učenjak, širokog naučnog horizonta i uravnoteženog umovanja. On se posvetio filozofiji ljudskog društva i historiji, pa je napisao Uvod svoje velike historije kojim je zaslužio da se kod zapadnih učenjaka smatra utemeljivačem filozofije kulture. Njegov Uvod sadrži vrlo vrijedne misli kad govori o spoznaji i postojanju, pa je vrijedno iznijeti ih, da bismo bili upoznati s tim kako se veliki učenjaci i veliki mislioci nađu na istom putu kad je riječ o nesumnjivoj istini.

Kad govori o spoznaji, Ibnu Haldun nam daje sasvim visoke i lijepe misli. On, naime, smatra da porijeklo poimanja predstavljaju opipljive stvari i da je osjetilno poimanje zajedničko svojstvo svih živih bića, razumnih i nerazumnih. Čovjek se, međutim, iz njih izdvaja svojom sposobnošću poimanja pojmova, tj. nečeg što ne spada u opipljive stvari.

Zatim ovaj filozof govori o primarnim principima koji su prirodno, pri rođenju koncentrisani u našem umu. O tome on kaže: "Ne može se saznati uzrok nijedne predodžbe koja nastane u duši, čak i ako se one budu pripisivale prethodnim predodžbama. Ne može zato što niko nije u stanju odgonetnuti principe duševnih radnji, kao ni njihovo ustrojstvo. One su samo pojave koje Bog stavi u misao, a koje se međusobno smjenjuju. Čovjek je nemoćan da spozna njihove principe i ciljeve. Učenjaci većinom znaju samo za one uzroke koji su prirodni i vanjski".

Priznajući nemoć uma da spozna bitnost stvari, Ibnu Haldun kaže: "Ne smiješ nipošto biti siguran u ono što ti donosi misao da je ona sposobna spoznati bića i njihove uzroke. U tome svoje mišljenje proglasi glupim i znaj da je postojanje kod svakog inteligentnog bića od samog početka svedeno na njemu dokučive stvari koje on ne može prekoračiti. Samo po sebi stvar je drukčija, a istina stoji iza toga".

Dok ovo govori, ovaj filozof kao da se pribojava da bi njegove riječi mogle biti shvaćene kao optuživanje uma za potpunu nemoć što su, uostalom, zastupali skeptici i sofisti. Zato se požurio da kaže: "Nije to nikakav napadaj na razum i njegovo rasuđivanje. Naprotiv, razum je ispravna vaga, a njegovi sudovi uvjerljivi i istiniti. Samo, nemoj se truditi da njime vagaš stvari kao što su Božje jedinstvo, budući svijet, smisao poslanstva, Božja svojstva i dr. jer je to uzaludan trud. Primjer za to je čovjek koji vidi vagu za vaganje zlata, ali on hoće da njome izvaga brdo. To ne znači da je vaga po svojoj konstrukciji neispravna . . ."

Ibnu Haldunovo mišljenje u ovom pogledu podudara se sa mišljenjem El-Gazalija, te mnogih ranijih i kasnijih umova koji su o dometu moći uma mislili isto.

Njegovo mišljenje o postojanju Boga zasniva se na poznatom dokazu o postanku svijeta. O tome Ibnu Haldun kaže: "Sve pojave u svijetu, bez obzira da li se radi o česticama ili djelima, moraju imati svoje uzroke koji im u postojanju predstoje. Svaki od tih uzroka također je postao, tako da i on mora imati druge uzroke. Tako ti uzroci neprestano narastaju, dok ne dođu do uzročnika svih uzroka, njihova Tvorca i Stvoritelja, Svevišnjeg Boga".

IBNU TUFEJL

Ovaj filozof osigurao je sebi trajan spomen u filozofiji uopće, a naročito u njenom islamskom dijelu, svojom pričom pod nazivom "Hajj ibnu Jakzan".

Prije nego što je donesemo sažeto, treba istaknuti glavne misli koje je pisac htio naglasiti čitaocima, kako bi bilo olakšano njeno razumijevanje. U toj priči Ibnu Tufejl je htio iznijeti sljedeće činjenice:

1) Stepene kojim se razum uspinje na putu spoznaje, počev od parcijalnih osjetilnih pojava do onih cjelovitih, misaonih, tj. do pojmova;

2) Ljudski um je sposoban da, i bez kazivanja sa strane, bez prosvjećivanja i upućivanja, dokuči postojanje Boga, i to pomoću tragova koji se nalaze na bićima, kao i to da za to postojanje donese ispravan dokaz;

3) Kod toga istog uma nastupi ponekad stanje slabosti i nemoći na putu dokazivanja i to onda kad treba da zamisli apsolutnu bespočetnost, opće nepostojanje, beskonačnost, vrijeme, vječnost, nastajanje i tome slično;

4) Za um je sasvim svejedno da li će kod njega prevagnuti vječnost svijeta ili njegov nastanak, jer iz svakog od ta dva vjerovanja neminovno proizlazi samo jedno: postojanje Boga;

5) Čovjek je sposoban da pomoću razuma spozna osnove vrlina praktičnog i društvenog morala, da se njima ukrasi, upokori svoje tjelesne prohtjeve, zato što zahtijeva razum, a pri tom da ne zanemari ili prikrati pravo koje na njega polaže njegovo tijelo;

6) Ono što naređuje islamski zakon, kao i ono do čega dođe zdrav razum od sebe — a to su: istina, dobro i ljepota — sastaju se nesumnjivo kod jedne jedine tačke;

7) Prava i puna mudrost leži u principu koga se drži islamski zakon, naime: razgovarati s ljudima prema nivou njihova razuma, ne otkrivajući im bit ni tajne te mudrosti. Takva mudrost sastoji se i u tome da se pravo i potpuno

dobro za ljude nalazi u pridržavanju toga zakona i ne produbljavanja njegovih granica.

Evo skraćene verzije te priče:

Jedno dojenče po imenu Hajj ibnu Jakzan bačeno je na neko nenaseljeno ostrvo. Na njega se sažalila jedna srna koja je izgubila svoje mladunče, pa ga je zadajala i pazila dok nije odraslo i naučilo glasove životinja. Hajj je vidio da je srna "odjevena i naoružana", dok je on bio go i bez oružja. Zato je i on sebi pribavio lišća i perja za odjeću, kao i štap kao oružje. Kasnije je srna uginula. Njena šutnja i mirovanje njega su uplašili, pa je htio doznati razlog tome. Na njenom vanjskom izgledu nije našao nikakav uzrok, pa je kod njega prevagnula misao da se taj uzrok krije na nekom organu koji je bio zaklonjen od njegova pogleda. Zato je oštrim kamenom i komadima suhe trstike rasporio njena prsa, dok nije došao do srca. Srce je bilo neoštećeno, a kad ga je razrezao, vidio je da mu je lijeva pregrada prazna. Pomislio je da je to što je bilo u toj pregradi upravo ono što je uništilo život srne. Počeo je razmišljati o toj stvari, pa je nadošao na to da srnu zapravo predstavlja to što ju je ostavilo, a njeno tijelo je samo oruđe. Njegovo uvjerenje je povećano kad je osjetio da je njeno tijelo počelo da zaudara. Vidio je kako jedna vrana zakopava drugu mrtvu, pa je i on zakopao srnu u zemlju.

Potom je pronašao vatru, počeo ju ispitivati, pokušao u nju baciti neke životinje koje je more izbacilo i tako se uputio u pečenje mesa. Sad se više čudio toj vatri koja ima mnogo energije, pa mu je palo na pamet da bi ono što je odselilo iz srca srne moglo zapravo biti vatra. Zato je počeo to istraživati seciranjem raznih životinja i naučio mnogo o funkcijama njihovih organa. Iza toga je nadošao na gradnju jednog doma u koji će se skloniti, kao i na to da sebi pribavi oružje kojim će se braniti i loviti životinje.

Bio je već navršio 21 godinu života, pa je počeo razmišljati o ovom svijetu, te životinjama, biljkama i rudama u njemu. Uvidio je da ta bića imaju mnogo svojstava i raznih radnji, kao i to da se u nekim svojstvima razlikuju, dok su im neka ista. Iz toga je kod njega nastala misao o mnoštvu. Zatim je počeo proučavati životinje i biljke, odnosno ono u čemu su one jednake, kao i ono u čemu se razlikuju, pa je to dalo da kod njega nastane misao o vrsti i rodu. Vidio je zatim da su životinje i biljke dva istovjetna roda u nekim stvarima, kao naprimjer u ishrani, pa je zaključio da je to jedno isto. Zatim je pored životinja i biljki, počeo proučavati i neorgansku stvar i uvidio da je sve troje jednog roda, samo što se razlikuju u drugim karakteristikama. Zato je zaključio da je sve to isto, iako ga ima mnogo. Iza toga je razmišljao o svim tim stvarima, pa je zaključio da se one ujedinjuju u svojoj tjelesnosti, a razlikuju po obliku. Postalo mu je jasno da životinjska duša mora da je nešto što postoji pored te tjelesnosti, a to je ono što je sposobno vršiti te neobične funkcije i shvatati razna zapažanja. U njegovim očima duša je postala nešto veliko i on je spoznao da je ona veća i uzvišenija od prolaznog i pokvarljivog tijela. Počeo je zatim razmišljati o porijeklu stvari, pa je uvidio da su najjednostavnije: voda, zemlja i zrak — razmišljao je dalje, da bi našao zajedničko svojstvo ovih tijela, pa je našao samo veličinu. Ipak, pored veličine našao je još nešto: oblik, koji se mijenja i preobražava. Tako se kod njega pojavila misao o materiji i obliku, pa se time okrenuo prostranstvima umnog svijeta.

Ponovo se okrenuo jednostavnim tijelima i vidio da se njegov oblik mijenja. Tako, na primjer, voda bude voda, pa postane para, da bi opet bila voda. Zapazio je da nejednakost oblika ne može doći iz korijena nečega i saznao da sve što nastane mora imati Stvoritelja. Ispostavilo mu se da radnje koje se pripisuju stvarima, zapravo nisu njihove, nego jedino nekog činioca koji ih vrši. Potom mu se pojavila želja da upozna toga činioca, pa ga je počeo tražiti među opipljivim stvarima. Međutim, tamo nije vidio ništa što nije nastalo i što ne ovisi o činiocu, pa je sve to odbacio, prešao na tijela, razmislio o njima i zapitao se: da li se ona protežu u beskonačnost? Tu je zastao, da bi malo kasnije snagom svoga uma spoznao da je besko-

načno tijelo besmislica, nešto nemoguće i nepojmljivo. Iza toga je razmišljao o svijetu u cjelini: da li je to nešto što je postalo nakon što nije bilo, nešto što je počelo postojati nakon nepostojanja. Ili je to nešto čijem postojanju nije prethodilo nepostojanje. U to je posumnjao i kod njega nije mogao prevagnuti nijedan od ta dva suda, a to stoga što bi mu — kad bi se priklonio vjerovanju u vječnost svijeta — iskrsle mnoge pojave: nemogućnost beskonačnog postojanja, kao i to da su u tom postojanju uključene razne promjene, pa je i on postao. Kad bi se, pak, priklonio vjerovanju u postanak, iskrslo bi, opet, nešto drugo, a to je da smisao njegova postanka — nakon što ga nekad nije bilo — može biti shvaćen tako da mu je prethodilo vrijeme, a vrijeme je u cijelom svijetu i od njega neodvojivo. Prema tome, neshvatljivo je izostajanje svijeta iza vremena. Potom se pitao: zašto je Stvoritelj dao da svijet nastane sad, a ne prije? Da li je to zbog nečeg iznenadnog što je nastupilo u njemu ili pak zbog neke promjene koja je nastala u Njegovu biću?

Tako su se dokazi u njemu neprestano sukobljavali, pa se zbunio, a onda počeo razmišljati: šta je to što proizlazi iz svakog od dva vjerovanja? To što proizlazi možda će biti samo jedno! Nadošao je na to da — ako vjeruje da je svijet postao nakon što ga nije bilo — iz toga nužno proizlazi da nije moguće da je počeo postojati sam od sebe; da mora imati nekog činioca koji će mu dati da postoji i da taj nije tijelo. Jer, kad bi bio tijelo, i Njemu bi trebao neki tvorac. Da je, opet, tijelo i taj drugi tvorac, trebao bi nekog trećeg, treći četvrtog, pa bi se tako nizalo u beskonačnost, a to je besmislica.

Ako bude vjerovao u bespočetnost svijeta, iz toga bi slijedilo da je njegovo kretanje bespočetno. Svako kretanje, međutim mora nužno imati svoga pokretača. Sam pokretač, pak ili je neka sila koja se širi svuda po nekom tijelu ili je nešto drugo. Svaka takva sila u nekom tijelu dijelila bi se diobom samog tijela, odnosno slabila pri njegovu slabljenju. Budući da svako tijelo neminovno ima svoj svršetak, to je isti slučaj i sa silom. Prema tome,

pokretač mora da je čist i od materije i od karakteristika tijela.

Kasnije je nadošao na to da taj Veliki Tvorac mora nužno imati sva svojstva savršenstva: znanje, moć, htijenje, odabiranje, milost i mudrost.

Pošto je toga Velikog Tvorca spoznao, htio je saznati čime Ga je spoznao. U osjetilima ne nađe ništa, jer ona dokučuju samo tijela, a Tvorac je čist od njihovih atributa. Postade mu jasno da je biće koje je spoznalo Tvorca čisto od tijela i da kao takvo ne može propasti, nego vječno ostaje živo, podareno obiljem ili kažnjeno već prema pažnji koju je na ovom svijetu pokazivalo prema Velikom Tvorcu. Ovo vjerovanje navede ga na razmišljanje o načinu na koji će urediti svoj život, da bi se predao razmišljanju o tome Stvoritelju.

Pogledao je na sebe, pa vidio nešto od drugih vrsta životinja što sačinjava bijedno tijelo koje od njega traži osjetilne stvari. Spoznao je da to tijelo nije uzalud stvoreno i da je njegova dužnost da mu obrati pažnju. To će moći postići, vršeći radnje koje vrše i druge životinje. S druge strane uvidio je da on služi zvijezdama kao tijelima i atomima koji spoznaju nužno Biće. Uvidio je i to da se on sastoji od nečeg najuzvišenijeg čime je spoznao Biće nužnog postojanja. Intimno je poštivao svoju obaveznu sličnost i sa životinjama i nebeskim tijelima i Bogom. Tako se njegova sličnost sa životinjama sastoji u vršenju onoga što garantira da njegovo tijelo bude zdravo i da se održi koliko je nužno i dovoljno. On će se zadovoljiti hranjenjem biljkama, a ako ih ne nađe, hraniće se životinjama, pod uslovom da štiti biljno sjemenje, a od životinja da odabire one kojih ima najviše i da ih ne iskorjenjuje.

Njegova sličnost sa nebeskim tijelima dolazi otuda što su ona prozračna, čista, što osvijetljavaju, kreću se kružno i daju toplotu, te otuda što dokazuju postojanje Inteligentnog Bića, upravljaju se Njegovom mudrošću i kreću samo Njegovom voljom. Zato se obavezao da će — kadgod bude mogao — otkloniti svaku neugodnost i smetnju i kod životinja i biljki. Tako, kad ugleda neku biljku koju je od sunca nešto zaklonilo ili se za nju zakačilo nešto što joj smeta ili bude ožednjela toliko da bi uskoro uginula — on će svaku tu smetnju otkloniti. A kad, opet, vidi neku životinju u sličnoj neprilici, on će se potruditi da je spasi. Tako će postupati i sa vodom. Obavezao se da će zvijezdama biti sličan čistoćom svoga tijela i odijela, te raznim vrstama kretanja i kruženja. Zato je ostrvo obilazio i kružio njegovom obalom, a u svome domu pravio je brojna kruženja hodanjem ili puzanjem. Tu sličnost sa zvijezdama trajno je održavao razmišljanjem o nužno postojećem Biću, pokušavao da se otarasi osjetilnog svijeta, da zaroni u razmišljanje, izvuče iz osjetilnih doživljaja, spasi njihovih stega i da mu bude omogućeno promatranje nužno postojećeg Bića.

Što se pak tiče sličnosti s Bogom, Hajj ibnu Jakzan je uvidio da to nije lako kad se radi o afirmativnim svojstvima, izuzevši svojstvo znanja, tj. da ga spozna i ništa Mu ne pridružuje. Kad se pak radilo o odričnim svojstvima, kojima se isključuje Božja tjelesnost, Hajj je pokušao da se oslobodi vlastite tjelesnosti na taj način što se predavao razmišljanju o Bogu, nalazeći se danima u tom transu, stalno tražeći svoje nestajanje i prednost u traženju Istine. To mu je konačno i uspjelo. Njegovo biće, nestalo je među brojnim atomima, a ostao je samo Jedan, istiniti, Stalno postojeći. Hajj je postao neopisivo ushićen, neizrecivo razdragan.

Zatim Ibnu Tufejl — na usta Hajja ibnu Jakzana — donosi neobičan imaginaran opis onoga što je vidio u visokim i drugim orbitima i to riječima za koje on sam priznaje da su neshvatljive, pa kaže da je mogućnost izražavanja neznatna, jer se riječima ne može iskazati prava istina.

Iza toga Ibnu Tufejl u ovoj priči prelazi na opisivanje otoka u blizini ostrva Hajja ibnu Jakzana, a na kome narod ispovijeda vjeru Božjeg poslanika (tj. islam). Među pripadnicima te nove vjere bila su dva mladića: Ebsal i Selman. Oni su tu vjeru počeli izučavati, nastojali su shvatiti Božja svojstva, meleke i budući svijet, tj. neke metafizičke pojmove. Ebsal je bio zadubljen najviše u mistiku koju je želio razjasniti, pa se povukao u samoću, držeći se propisa vjerskog zakona koji o tome govori, dok se Selman predao saobraćanju s ljudima. I on se držao istog zakona čiji propisi preporučuju ljubazno postupanje s ljudima. Zbog neslaganja oni su se rastali, pa je Ebsal preselio na otok na kome je bio Hajj ibnu Jakzan, da bi se odvojio od svijeta i predao služenju Boga. On se sastao sa Hajjom, pa pošto je ovaj čuo kako Ebsal recituje Kur'an i vidio kako klanja, te slavi i moli Boga, shvatio je da i on spada u one čestice koje spoznaju, iako njegove riječi nije razumio. Ebsal ga je naučio izgovarati i govoriti, dok je Hajj svome prijatelju ispričao svoj historijat, kao i to kako se razmišljanjem umno toliko uzdigao da je došao do spoznaje o Svevišnjem Bogu. Kad je od njega čuo opis Boga, Ebsal nije više sumnjao da sve što je došlo u njegovu vjerozakonu zapravo isto što je i Hajj ibnu Jakzan spoznao svojim umom. Kod njega se, dakle, podudaralo ono što je plod umovanja sa onim što je objavljeno Božjem Poslaniku, a putevi objašnjenja postali su mu sad blizu. Kad je Ebsal svome prijatelju Hajju kazao sve što je došlo u njegovu vjerozakonu, ovaj nije našao tamo ništa što bi moglo biti u suprotnosti s onim što je on sam spoznao. Saznao je da onaj koji je to opisao i donio govori istinu i da je poslat od strane svoga gospodara Boga. Zato mu je povjerovao i priznao njegovo poslanstvo. Potom je naučio propise te vjere i pridržavao ih se sviju. No, u duši Hajja ostale su dvije stvari gdje mu nije bilo baš jasno kakvu mudrost sadrže. Jedna od njih je to: zašto je taj Poslanik donio primjer ljudima za većinu onoga što se odnosi na prilike iz božanskog svijeta, ali ih nije otkrio, tako da su neki ljudi prihvatili princip inkarnacije i o Bogu vjerovali stvari od kojih je On daleko? Drugo: zašto se taj Poslanik zadovoljio ovim propisima i dozvolio sticanje imetka i obogaćivanje tako da se svijet odao laži, a okrenuo leđa istini? Nešto u njemu govorilo mu je da treba doći u dodir s ljudima i kazati im istinu koja mu se otkrila razmišljanjem. O tome se sporazumio i sa Ebsalom, a Bog ih je namjerio na jednu lađu koja je prolazila kraj ostrva i koja ih dovede do Ebsalova ostrva. Ebsal se tada sastao sa svojim društvom koje upozna sa Hajjovim slučajem. On se tim ljudima svidio, pa su ga počeli poštivati i s njime dobro ophoditi. Sa svoje strane Hajj ih je počeo učiti i iznositi im tajne mudrosti, upuštajući se pri tome samo donekle u pojavni svijet. To je, međutim, dovelo dotle da su ga počeli izbjegavati, pa je izgubio nadu u njihovu odanost, a naročito u odanost istaknutih ljudi. A šta je tek mogao misliti o masama koje su se odale ovozemaljskom uživanju i utonule u neznanje. Tada se Hajj uvjerio da nema nikakve koristi razgovarati s ljudima kroz otkrivanje tajni vanpojavnog svijeta i da je nemoguće zaduživati ih da rade ono što prelazi već preuzetu obavezu za rad. Spoznao je da cijela mudrost i svrsishodnost leži samo u onome što su naučavali Božji poslanici i što je donio vjerozakon: da za svaki posao postoje ljudi i da je svako naklonjen onome za što je stvoren. Zato se on obratio Selmanu i njegovu društvu, izvinuo im se za ono o čemu je već s njima razgovarao, kazao da je i on nadošao na njihovo mišljenje o saobraćaju s ljudima i preporučio da se i nadalje drže granica vjerozakona i da izbjegavaju dublje zalaženje u ono što ih se ne tiče, držeći se pri tome dobrih predaka, jer je spas samo u tome. Potom se Hajj s njima oprostio i sa drugom Ebsalom vratio na svoje ostrvo gdje su njih dva ostali, služeći Svevišnjem sve do smrti.

EL-GAZALI

Još kao mladić, ovaj filozof pokazivao je izuzetnu sklonost filozofiji. U tome razdoblju života on je prošao kroz faze koje obično prolaze svi mladići njegova tipa: sumnju i zbunjenost kao posljedicu nesigurnosti. Ipak, u svemu tome dominirala je kod njega želja za upoznanjem istine. I nije trebalo dugo da El-Gazali tu istinu zbilja i upozna, a njegovo ime prodre i na Istok i na Zapad, tako da su ga nazvali autoritetom islama (hudždžetu-l-islam), iako se njegov metod ne sviđa mnogim islamskim učenjacima. Treba odmah dodati da se ovdje radi o konzervativnim učenjacima koji se drže tradicije, pa, dosljedno tome, ne vole to filozofsko udubljivanje u dokazivanju postojanja Boga. Njima se, dakle, ne dopada to "ronjenje" sa filozofima, makar ono imalo za cilj da im odgovori El-Gazali ili neki drugi apologeta. A El-Gazali je bio upravo taj. I ne samo to. On je napisao posebno djelo u kome je opširno izložio razna mišljenja filozofa, njihove argumente, sumnje i sve ostalo, upravo tako kao da je i on njihov.

Nastaje pitanje: da li su ti tradicionalisti bili u pravu kad nisu voljeli upuštanje u dublje rasprave sa filozofima, a mi znamo da je to imalo za cilj pobijanje njihovih sumnji?

Oni su bili u pravu sve dok za to nije nastupila prijeka potreba. U prvom vijeku islama muslimani, naime, nisu poznavali to filozofsko raspravljanje o postojanju Boga i njegovih svojstava. Kasnije, pak, nakon što je prevedena grčka filozofija u koju se mnogi islamski učenjaci upustiše i napisaše djela, a sumnje filozofa zađoše među mase, tako da kod njih nastade pometnja, pa mnogi vjerski ljudi dođoše do zaključka da to sve treba pobijati — tada udubljavanje u filozofiju postade neizbježno, zapravo obavezno, naročito za vjerske ljude, da bi mogli uspješno pozivati u vjeru u Boga.

Već je rečeno da je El-Gazali napisao posebno djelo u kome je iznio razna mišljenja filozofa, a da ih pri tom nije pobijao, tako da izgleda kao da se on s njima slaže.

O tome nam sam El-Gazali lijepo kaže:

"Besmisleno je pobijati neko mišljenje prije nego što ga razumijemo i upoznamo". Zato je on smatrao potrebnim da se potpuno upozna sa mišljenjima filozofa — teista prije nego ih bude pobijao, pa je napisao djelo "Intencije filozofa" (Mekasidu-felasife) u kome je opširno izložio njihova mišljenja, sumnje i probleme, kao da je njihov, ne krijući pri tom ni jedan njihov dokaz. Time im je El-Gazali htio dokazati da on sasvim poznaje njihova mišljenja i duboko razumije njihove sumnje. Iza toga napisao je svoje poznato djelo "Nerazborito pričanje filozofa" ("Tehafutu-felasife") u kome je uspio dokazati bezvrijednim i u suprotnosti sa razumom i vjerom mišljenja filozofa—teista koji tvrde da je svijet bespočetan zajedno s Bogom, izostavljajući pri tome materijaliste za čije učenje kaže da ga zastupa samo neznatna manjina kontradiktornih ljudi na koje ne treba obraćati pažnju.

Treba napomenuti da je stav El-Gazalija prema materijalistima bio ispravan za njegovo vrijeme kad vjerovanje u postojanje Boga nije uopće dolazilo u pitanje i kad se radilo samo o nekim sumnjama u vezi s tim i to nakon prijevoda djela filozofa — teista, posebno Aristotelovih i modernih platonista koja su govorila o načinu i vremenu stvaranja, o bespočetnosti svijeta i drugim stvarima, pa se El-Gazali odlučio da te razne sumnje pobije. Za današnje vrijeme, pak, učenje materijalista je vrlo aktuelno u odnosu na vjerovanje u Boga.

Prije nego što iznesemo mišljenje El-Gazalija o postanku svijeta, odnosno o tome da ga je stvorio Bog, kao i njegovo pobijanje filozofa u tome smislu — treba iznijeti njegovo mišljenje o spoznaji, da bismo vidjeli kako je on sumnjao u svoja osjetila i svoj um i kako se te sumnje oslobodio pomoću neospornih primarnih dokaza, kao što se, šest vjekova kasnije, oslobodio i Dekart.

Opisujući svoju sumnju, El-Gazali kaže da je njegova žudnja da dokuči istinu bila njegova navika i da je pokušavao da dozna bitnost čovjekove prirode i to prije nego što kasnije poprimi razna vjerovanja — da bi preko toga došao do sigurnog znanja na koje se ne može nametnuti nikakva sumnja. Kad je ispitao svoja znanja, među njima nije našao nijedno koje dostiže stepen sigurnosti, izuzev osjetilne i intelektualne. Razmislio je i o osjetilima, ali ni u njima nije našao nikakvo povjerenje. Tako, na primjer, oko može varati, pa sjenu vidjeti da miruje, iako se ona kreće; zvijezdu vidi malenu, a ona veća od Zemlje. El-Gazali je držao da je um upravo taj koji zavarava oko. Izgubivši povjerenje u osjetila, ostala su mu samo intelektualna znanja. Sad je pokušao izazvati sumnju kod sebe u ta znanja. Mislio je da je bio siguran u osjetila sve dotle dok ga nije demantovao um. I da nije bilo toga uma, on bi i dalje vjerovao u njih. A možda iza uma stoji neki drugi regulator koji će — kad se pojavi — demantovati ga u njegovu zaključivanju, kao što se pojavio um, pa demantovao osjetilo! Ovdje je s odgovorom zastao, a njegova je sumnja bila pomognuta raznim stvarima što ih čovjek sanja, vjerujući da su stvarnost, a kasnije, kad se probudi, uvjeri se da su to bili samo snovi. Ova njegova sumnja trajala je dva mjeseca kroz koja je, kako sam kaže, bio pristalica sofista, i to silom prilika.

I dalje je dugo razmišljao dok nije zaključio da ga toga može spasiti jedino argumenat. Spoznao je, naime (kao i Emanuel Kant šest vjekova iza njega) da postoje prirođene ideje, tj. primarne neosporne nužnosti na kojima kao jedinim počivaju valjani argumenti, pa um jedino pomoću njih dolazi do sigurnosti i uvjerenja. Spoznao je i to — kao El-Farabi prije njega — da su te primarne nužnosti upravo jasni pojmovi koncentrisani u umu; da nema ničeg jasnijeg od njih; da se oni ne mogu dokazivati, jer su sami po sebi jasni i sasvim uvjerljivi, a bez njih se ne može pri donošenju dokaza u kome bilo slučaju, jer su oni neosporni temelji i izvori, pa nema nikakva smisla da kao razborit u njih sumnja.

El-Gazali je zatim razmotrio ono što su prijašnji umovi rekli o osjetilnom i umnom spoznavanju, pa je držao da osjetila donose cjelovite osjetilne spoznaje, a um ih potom prima pojedinačno i udruženo. I on je, kao i Ibnu Sina prije njega, nadošao na to da um zaključuje da postoji i nešto čije porijeklo nije čulo. To se shvaća samo po sebi, a nije poteklo od materije. Drugim riječima, El-Gazali je, kao i Kant poslije njega, spoznao da um ima posebno prirodno svojstvo čija mu snaga omogućava izdavanje novih konstruktivnih sudova koji ne potiču od čula, niti se mogu dobiti iz materije. Tako se El-Gazaliju ponovo vratilo povjerenje u razum i njegove sudove, kao što se vratilo i Dekartu, i to istim putem.

Ako se uzme da El-Gazali i nije prvi spoznao da te primarne i jasne istine ne potiču iz osjetila, on se ipak uzdiže iznad svojih i prethodnika i budućih generacija kad — pobijajući Aristotela — raspravlja o pojmu vremena i mjesta i opisuje zbunjivanje uma pri zamisli vremena prije koga ne postoji nikakvo vrijeme; i mjesta iza koga nema nikakva mjesta! Kasnije ćemo vidjeti da je Emanuel Kant — koji je iza El-Gazalija došao do nekoliko generacija — usvojio sve što je rekao El-Gazali o vremenu, mjestu i zbunjenosti uma.

Suština svih dokaza kojih se drži El-Gazali kad pobija one koji drže da je svijet bespočetan, gotovo da se svodi na raspravu o svojstvu htijenja čiju je definiciju zanemarivao i Aristotel i drugi, te na raspravu o biti vremena.

Evo šta El-Gazali kaže Aristotelu i filozofima — teistima: Vi priznajete postojanje Boga i pripisujete Mu sva svojstva savršenstva, ali tvrdite da je svijet bez početka i da se stalno nalazi s Bogom; od Njega je prouzročen, kao prouzročeno prati svoj uzrok, ne izostajući iza njega vremenski; da je predstojanje (primat) Boga svijetu kao predstojanje uvodne misli (premise) zaključku (u logici) tj. to je predstojanje samo po biću i položaju, a ne vremensko; i da je postanak svijeta od Boga bio nužan.

Na gornji zaključak navele su nas vaše tvrdnje da nešto novo ne može nastati od bespočetnog, jer, ako svijet nije nastao od njega, pa nastane poslije, za to nastajanje mora postojati neko ko odlučuje. Ko je, prema tome, dao da nastane taj odlučujući i zašto svijet nije nastao prije njega? To se ne može pripisati nemoći bespočetnog da dadne postojanje, niti nemogućnosti nastajanja. Ne može se reći da mu se prohtjelo nakon što nije htio, jer je nastajanje htijenja kod njega nemoguće. Vi ste se spleli kod "perioda neaktivnosti" koji je prošao prije nego što je Bog stvorio svijet, pa ste rekli da je Bog mogao stvoriti svijet i prije nego što ga je stvorio. Kao da se, dakle, strpio i nije ga stvorio, pa ga stvorio tek kasnije. Ako je taj "period neaktivnosti" beskonačan, i postojanje Tvorca biće beskonačnog početka. Razum nam kaže, međutim, da taj period ne može biti beskonačan.

Nakon što je do u pojedinosti iznio mišljenje i dokaze filozofa, ne ispuštajući pri tome ništa i bivši siguran da će ih pobiti, El-Gazali im odgovara na najjednostavniji način koji proističe iz samih njihovih misli i argumenata, iz logičkih sudova koje su postavili i iz njihova priznavanja postojanja Boga, kao i očitovanja svojstava Njegova savršenstva.

Evo šta im kaže El-Gazali:

"Vi ste smatrali nevjerovatnim postanak nečeg novog od strane Vječnog. Ipak to morate priznati, jer svijet se sastoji od više nastalih stvari, a ove imaju svoje uzroke. Ako smatrate da se takve stvari naslanjaju jedna na drugu u beskonačnost — to je nemoguće i to ne može vjerovati niko razborit. A da je moguće, mi ne bismo morali priznati nužnost postojećeg Stvoritelja. Kad nastale stvari imaju svoj kraj do koga dolazi njihovo neprekinuto nizanje — taj kraj biće bez postanka. Morate, dakle, po vlastitoj logici dozvoliti da je ono što je nastalo postalo od Vječnog.

Što se tiče vašeg mišljenja o nužnom nastanku svijeta od strane Boga, takav nastanak ne može biti nazvan akcijom, radom. Ko tvrdi da svijetiljka čini svjetlo, a osoba sjenu, taj govori nepromišljeno, jer se činilac ne zove tim imenom samim tim što je uzrok, nego time što je na poseban način dao da nešto bude, tj. nastajanje radnje s njegove strane nakon htijenja i odabiranja. Neminovan nastanak nečeg prouzročenog po Njegovu uzroku mogao bi biti samo onda, ako su i jedan i drugi jednaki. Između Boga i promjenljivog svijeta, međutim, nema nikakve jednakosti, da bi svijet mogao po Njemu nužno nastati.

Vi priznajete postojanje Boga i vi Njega opisujete svima svojstvima savršenstva. A kao prvo takvo svojstvo stoji moć i htijenje. Htijenje je svojstvo u čijoj je prirodi da pretpostavi i izabere jednu od dvije oprečnosti. Da ono nema atoma, mi bismo se zadovoljili pripisivanjem Bogu samo moći. Budući da ta moć može da se podjednako odnosi i na stvaranje i nestvaranje, mora postojati i svojstvo koje će moći nešto odvojiti od Njegove suprotnosti, tj. htijenje.

Kad je, dakle, jasno da je htijenje jedno između više svojstava savršenstva, koje razum nužno pripisuje Bogu, i da stvaranje nakon nepostojanja ne može biti samom moći, nego on mora imati i htijenje koje stvaranje pretpostavlja nepostojanju — zašto se onda okrećete protiv onoga koji tvrdi da je svijet nastao bespočetnim htijenjem koje je njegovo postojanje odlučilo upravo onda kad je i nastalo; da nepostojanje traje upravo dotle dokle je i trajalo; da postojanje počinje otkad je i počelo; da postojanje prije nije bilo predmet htijenja, pa nije ni nastalo i da je ono upravo u vrijeme kad je nastalo bilo predmet bespočetnog htijenja. Kakva smetnja stoji na putu ovakvom vjerovanju".

Sve ovo je sasvim jasno, jer su filozofi—teisti ti koji kažu: Svijet je promjenljiv i funkcionalan, tj. on se sastoji od nastalih stvari koje imaju svoj uzrok. Nemoguć je neprekinut i beskonačan niz između uzroka i prouzročenih stvari.

Osim toga, oni priznaju postojanje Boga, kao i to da Njemu nužno pripadaju sva svojstva savršenstva od kojih je najistaknutije htijenje. To znači da je Bog taj koji ima htijenje i odabiranje da stvori i ne stvori. A kad odluči stvoriti, On tome odredi vrijeme.

Kako je El-Gazali uspio otkloniti njihovu nejasnoću i dvosmislenost o "periodu neaktivnosti" koji je prethodio stvaranju svijeta? Teško je, naime, zamisliti da je taj period beskonačan, jer bi to dovelo do toga da smatramo da Božje postojanje ima svoj početak. Ako, pak, uzmemo da nema, kako je onda stvorio svijet?

Ovdje se El-Gazali uzdiže u svome razmišljanju i iznosi misli kojima je natkrilio kako one prije tako i one iza sebe. On, naime, objašnjava da je vrijeme nešto što nije imalo svoje postojanje prije stvaranja svijeta! Da, upravo to: vrijeme nije postojalo, niti je moguće da postoji prije stvaranja svijeta!

Uostalom, šta je vrijeme? Da li je to nešto drugo nego ideja koju mi sebi zamišljamo iz slijeda događaja u svijetu? A kad nema ni svijeta ni događaja koji se mijenjaju, kako ćemo onda zamisliti vrijeme? Možemo imati razumijevanja za one koje zbunjuje to da zamisle vrijeme koje je nastalo i prije koga nema nikakva vremena. A to je upravo ono što je spoznao El-Gazali, kao i Emanuel Kant poslije njega!

Onima koji prave pitanje o "periodu neaktivnosti" i njegovoj konačnosti, odnosno beskonačnosti, El-Gazali kaže: "Vrijeme je nastalo i stvoreno. Prije njega nema uopće nikakva vremena. Vaše razumijevanje postojanja vremena proizlazi samo iz nesposobnosti zamišljanja. Vi, naime, ne možete zamisliti postojanje nekog početka što nećete zamisliti jedno njegovo "prije". A to "prije" za koje vi stalno držite da je neka stvarnost — jeste vrijeme. Ta nesposobnost zamišljanja ravna je nesposobnosti da se pretpostavi završavanje tijela (recimo u pravcu glave) drukčije nego na površini koja ima svoje "gore". Otud i mišljenje da iza svijeta postoji neki prazan ili ispunjen prostor. A kad se rekne da iznad površine svijeta ne postoji "gore", niti neka daljina koja bi bila dalja od njega, to ne može da bude zamišljeno. Zamisao se vara kad pretpostavlja da iznad svijeta postoji neka praznina, jer je praznina beskonačna udaljenost. Praznina je sama po sebi neshvatljiva. Udaljenost, dakle, pripada tijelu. Kad je konačno tijelo, biće konačna i udaljenost koja mu pripada. Zamisao, međutim, ne može to prihvatiti. I kao što se može prevariti u ocjeni prostorne, može se prevariti i u ocjeni vremenske udaljenosti — naime, prostorna udaljenost pripada tijelu, a vremenska kretanju. Prostorna se sastoji od prostiranja strana tijela, a vremenska od prostiranja kretanja. I kao što postojanje dokaza o konačnosti strane svijeta smeta dokazivanju prostorne udaljenosti iza toga tijela, isto tako postojanje dokaza o konačnosti kretanja smeta da se zamisli vremenska udaljenost iza toka kretanja".

Eto, tako El-Gazali izlaže smisao o vremenu i prostoru i smatra da se oni vežu za stvaranje i pokretanje svijeta. On misli da nije ispravno da problem vremena bude osnova dokazivanju bespočetnosti, odnosno nastanku svijeta.

Vidjećemo kasnije da je El-Gazali ovim mislima o vremenu i prostoru natkrilio svoje savremenike i velikim darom razmišljanja došao upravo do onoga do čega je došao i Emanuel Kant šest stotina godina poslije njega, tako da se oni međusobno gotovo podudaraju čak i u izrazima. Da li je drugi kopirao prvoga ili se radi o istini u kojoj su se sreli zdravi razumi?

IBNU RUŠD

Neki slabo upućeni misle da je Ibnu Rušd El-Gazalijev neprijatelj, kritičar i protivnik u svemu, tako da je — u svrhu kritikovanja El-Gazalija — napisao svoje poznato djelo "Tehafutu-l-tehafut", da je tvrdio da je svijet bespočetan, poricao postojanje duše, uma i čovjekove ličnosti, pa je stoga optužen da je slab vjernik. Tačno je, međutim, da je Ibnu Rušd jedan od najvećih vjerskih učenjaka i jedan od najistaknutijih filozofa — vjernika. Prema tome, griješi svako ko drukčije misli o ovome genijalnom misliocu.

Ima više stvari zbog kojih neki misle o njemu svašta — neke su nebitne, a neke bitne. U nebitne spada to što je Ibnu Rušd bio odani pristalica Aristotelove filozofije koju je — kako se kaže — u tri maha izlagao. Prvo izlaganje je sažeto i u njemu su iznesene Ibnu Rušdove misli. Drugo je malo opširnije, jer filozof na početku pojedinih rasprava donosi izvode iz pojedinih Aristotelovih misli i objašnjava ih, dok treće sadrži pojedinačne misli i svaku opširno objašnjava. Način izlaganja u prva dva tumačenja može navesti čitaoca na pomisao da se tu radi o iznošenju ličnog Ibni Rušdovog mišljenja, dok je on zapravo samo objašnjavao Aristotelove riječi.

U nebitne stvari idu i greške u prijevodu. Ibnu Rušd, naime, nije studirao Aristotelovu filozofiju iz njenih grčkih djela, nego preko arapskog prijevoda pomiješanog sa bilješkama Aleksandra Efredskog i Namistiosa Aleksandrijskog. Osim toga, kad su Evropljani počeli izučavati Ibnu Rušdovu filozofiju, oni to nisu činili iz njegovih djela na arapskom, nego iz latinskih i hebrejskih prijevoda. Sad se tek može zamisliti zbrka, nejasnoća i zamjena Ibnu Rušdovih misli sa mislima Aristotela, Platona i modernog platonizma, što je sve nastalo u tom dugom lancu prijevoda na arapski, sa arapskog na latinski i hebrejski, te prepisivanja. To je upravo ono zbog čega je Tomo Akvinski proglasio Ibni Rušda nevjernikom i protiv njega poveo silovitu kampanju koja se u Evropi pročula toliko da je i jedan slikar napravio veliku sliku na kojoj Akvinski sjedi na visokoj stolici, dok Ibnu Rušd pada pred njim na zemlju. To se tumači kao pobjeda Akvinskog nad Ibnu Rušdom. Čudno je što se na toj slici nalaze Aristotel i Platon blizu Akvinskog. U ruci svakog od njih dvojice je knjiga iz koje se dižu zrake do njegove glave kao sjećanje na njihovu filozofiju kojom se služio. A Ibnu Rušda, koji nije imao drugog posla osim objašnjavanja Aristotela i iz čijih se djela — što nam ostadoše — jasno vidi da je bio jedan od najvećih vjernika u Boga i sudnji dan — filozof slikar prikazuje bačena na zemlju, pobijeđena, pogažena. Ovdje je, međutim, potrebno istaknuti da je svojim naučavanjem o postojanju i jedinstvu Boga, te postanku svijeta, Tomo Akvinski pobijedio upravo Aristotela i Platona od kojih je on, kao što i slika predstavlja, primio svjetlo. A pobijedio ih je onim istim argumentima kojima se Ibnu Rušd služio sa El-Gazalijem!

Ibni Rušdova nesreća leži i u tome što je on Aristotela volio kao neko sveto biće. Otuda njegova velika želja da brani i tumači njegove misli. I, kad je El-Gazali napisao svoje čuveno djelo "Tahefutu-l-felasife" u kome je pobijao Aristotela i druge u pitanju bespočetnosti, odnosno stvaranju svijeta, Ibnu Rušd je odlučio da pobija El-Gazalija u svome djelu "Tehafutu-t-tehafut". Tako je svijet shvatio da El-Gazali vjeru brani, a Ibnu Rušd ruši. Tačno je, međutim, da Ibnu Rušd nije demantovao ni El-Gazalija, ni drugo apologete, pristaše El-Eš'arije u bitnim stvarima. Mora se, međutim, istaknuti da on nije bio potpuno iskren kad je svoje djelo pisao i kad mu je dao spomenuto ime (koje u slobodnom prijevodu znači: Nerazumno pričanje u djelu "Nerazumno pričanje filozofa"). Izgleda da je želio pokazati svoju vještinu, vrijednost i predanost na polju filozofije, pa je sa El-Gazalijem raspravljao o svim stvarima u kojima je ovaj pobijao filozofe, i to ne u namjeri da pobije tvrdnje koje El-Gazali brani, nego da bi pokazao kako je on pogriješio u načinu dokazivanja i razumijevanja namjera filozofa. Ovakav postupak nije na mjestu prema čovjeku koji brani vjeru. Bilo mu je dovoljno da iznese krupna pitanja, kao što su postojanje Boga i stvaranje, pa da, kao vrstan, iskren i dobronamjeran učenjak, objasni da to filozofi nisu poricali i da pri tome iznese ona njihova mišljenja koja on hoće, ali bez imalo ironiziranja na račun El-Gazalija koji je — bez obzira na to da li jest ili nije ispravno shvatio misli starih filozofa, kao što to tvrdi Ibnu Rušd — bio iskren čovjek koji brani Boga, poziva u vjeru i kod ljudi razbija sumnju.

To su, dakle, ti nebitni razlozi koji su mnogima dali povoda da Ibni Rušda napadaju i da o njemu misle najgore. Nesebični kritičari, pak, misle drukčije. Oni, naime, poznaju ovog čovjeka kao sasvim iskrena vjernika, kao jednog od najvećih mislilaca i kao najvještijeg u dokazivanju postojanja Boga.

Što se, pak, tiče bitnih razloga zbog kojih su ljudi imali o njemu slabo mišljenje tj. onih razloga koji se odnose na jezgro njegove filozofije — ti se svode gotovo samo na jedno, a to je što je Ibnu Rušd držao da su za njega lično ili čak i za drugog teški teoretski dokazi, kao što je onaj o postanku i nužnosti na koji su se filozofi pozivali, a na koji su se teolozi oslanjali najviše pri dokazivanju postojanja Boga. Više nego ta dva ovaj filozof je volio "dokaz harmonije" koga naziva "dokazom pažnje i stvaranja". Možda je on u tom imao pravo, ali se time nije zadovoljio, pa je napisao način dokazivanja postojanja i nužnosti, smatrajući da nije tačan.

Ibnu Rušd nije nipošto tvrdio da je svijet bespočetan, kao što nije poricao ni svojstvo htijenja kod Boga. U objašnjavanju pojma bespočetnosti i htijenja on se ponašao kao filozof, i to samo zato da bi dokazao da ni Aristotel ni drugi filozofi nisu poricali postojanje Boga kao ni Njegovo svojstvo htijenja. Nepojmljivo je da bi Ibnu Rušd mogao zagovarati vječnost materije, tj. da je Bog nije stvorio i da ona samostalno postoji, kad to nije tvrdio ni sam Aristotel, nego je smatrao da je ona bespočetna u tome smislu što je Bog stvorio oduvijek.

Na ovakav zaključak upućuju nas i njegove misli u djelu "Faslu-l-mekal" ("Posljednja riječ"):

"Što se tiče pitanja bespočetnosti, odnosno postanka svijeta, podijeljena mišljenja o tome između eš'arijskih mislilaca i klasičnih filozofa — kako ja smatram — odnose se skoro na neslaganje oko davanja naziva. Oni se, naime, slažu u tome da postoje tri vrste bića. Prvu sačinjavaju bića koja nastanu po drugom i iz nečega. Njihovu postojanju vrijeme prethodi, a tu spadaju, naprimjer: zrak, voda, zemlja, životinje, biljke i dr. Postojanje svih bića ove vrste može se spoznati osjetilno, a svi klasični filozofi i drugi nazivaju ih nastalim bićima. Nasuprot prvoj, druga vrsta je biće koje nije nastalo po drugom, niti od ma čega, a ne prethodi mu ni vrijeme. Ovakvo biće složno nazivaju bespočetnim, a mi ga spoznajemo dokazivanjem. To je Svevišnji Bog, Tvorac svega. Treća vrsta je biće koje se nalazi u sredini između prve i druge vrste. To je biće koje nije nastalo ni od čega, niti mu prethodi vrijeme, ali jest nastalo po nekom činiocu. To je čitav svemir. Kod ovog posljednjeg bića stvar je jasna i stoji ovako: Ono ima sličnosti sa bićem koje realno postoji, tj. vidljivim svijetom, i sa bespočetnim bićem, tj. Bogom. Prema tome, kod koga prevagne sličnost koju ima s Bogom nad onom sa realnim bićem — naziva se bespočetnim, a kod koga bude obratan slučaj, naziva se nastalim bićem.

Kako se vidi, Ibnu Rušd priznaje postanak svijeta, kao i to da ga je stvorio Bog s njegovom osnovnom materijom i sadašnjom formom i pokušava približiti mišljenje teologa i Aristotela. Iz ovih, kao, uostalom, i iz drugih njegovih misli, može se razabrati da je i on zapao u istu teškoću u koju i Ibnu Tufejl i drugi filozofi kad je trebalo shvatiti stvaranje iz nepostojanja kao i vrijeme. Zato se on obratio na Kur'an iz koga je shvatio da je Mudri i Sveznajući Tvorac — koji zna da ljudski um spopadne nemoć kad je u pitanju shvaćanje ovih stvari — htio da ljudima olakša pristup u vjerovanje, pa im je govorio onako kako Ga mogu shvatiti. Iz takvog izlaganja razumije se da je stvaranje ovoga vidljivog svijeta bilo iz neke materije koju je Bog još prije stvorio. Zato on u svome djelu "Faslu-l-mekal" kaže: "Božje riječi: — On je taj koji je stvorio nebesa i Zemlju za šest određenih vremenskih perioda, a Njegov Arš protezao se na vodu ... — u doslovnom smislu znače neko postojanje prije ovog postojanja, tj. Arš, vodu i vrijeme prije ovog vremena, a njegove riječi: — Zatim odluči da uredi nebo, a ovo je bilo u plinovitom stanju ... — u doslovnom smislu znače da su nebesa stvorena od nečega".

Bojeći se valjda da bi ta slabost uma da zamisli te duboke stvari mogla biti razlog za otpužbu, on ispričava i sebe i druge kad kaže: "Oni koji se ne slažu u ovim dubokim pitanjima, mogu imati pravo i kod Boga biti nagrađeni, odnosno pogriješiti, pa biti ispričani. Jer, smatrati nešto tačno na temelju dokaza koji se nalazi u nama je stvar koja obavezuje, a ne da nam daje slobodan izbor. Znači, mi u tom slučaju nemamo pravo da nešto smatramo ili ne smatramo tačnim, kao što, recimo, možemo ustati ili ne ustati. Ako je slobodan izbor uslov za odgovornost, onda osoba koja prizna grešku nastalu zbog neke sumnje koja joj se pojavila, biće ispričana, ako bude spadala u učenjake".

Ove njegove riječi isprike podsjećaju na ono što je napisao profesor Muhammed Abduhu nakon što je dokazao postanak svijeta: "Iako sam postanak svijeta dokazao sasvim nepobitno... neću ipak tvrditi da su nevjernici oni koji uče da je svijet bez početka... nego držim da im je gledište pogrešno, jer im mišljenje nije od početka krenulo pravim putem. Poznato je da svako, ko se upusti u samostalno rasuđivanje, ne oslanjajući se u svome vjerovanju na tuđi autoritet i ne bivši siguran da neće pogriješiti — izlaže sebe opasnosti da pogriješi. Njegova pogreška, međutim, kod Boga je uvažena, jer njegov cilj pri svemu tome bio je da dođe do istine i uvjerenja".

U mislima Ibni Rušda nema ništa što bi moglo navesti na zaključak da je on tvrdio da prvu materiju, iz koje je stvoren svijet, nije stvorio Bog, nema ništa što bi ukazivalo na njegovo slabo vjerovanje u Boga. Naprotiv, tu postoji nešto što pokazuje čvrstoću njegova vjerovanja, te želju da ga obogati i olakša svim ljudima, kako bi bili što dalje od svake sumnje.

Ibni Rušdu pripisuju da je poricao svojstvo htijenja. Međutim, to nije tačno. Diskutirajući sa El-Gazalijem i teolozima o smislu htijenja, on je, po svome običaju, htio da se pokaže kao autoritet, pa je o tome govorio opširno tako da je htijenje podijelio na aktivno i energijsko, a zatim opovrgnuo da su klasični filozofi učili da svijet potiče od Boga, po prirodi, a bez htijenja. On je zatim dokazao postojanje htijenja kod Boga i to onako kao i El-Gazali. Odgovarajući El-Gazaliju, on kaže: "Njegovo mišljenje da su filozofi smatrali da ono što potekne od Svevišnjeg nastane kao narav — predstavlja besmislicu. Ono što su oni stvarno naučavali je to da bića od Njega potiču na jedan način koji je uzvišeniji od naravi i ljudskog htijenja. Jer, oba ova načina imaju svoj nedostatak. Ako postoji dokaz da je nemoguće da od Njega potekne neka akcija kroz narav ili htijenje onako kako se to htijenje uzima kod ljudi — onda ta akcija potiče od Njega na jedan način koji je uzvišeniji od htijenja. A taj način zna samo On, Svevišnji. Dokaz da On ima htijenje je u tome što On zna dvije suprotnosti. Prema tome, kad bi radio samo kroz ono što zna, dao bi obje suprotnosti zajedno, a to je nemoguće. Proizilazi, dakle, da je Njegovo djelovanje jedna od dvije suprotnosti i to dobrovoljno.

Kako vidimo, ovaj filozof raspravlja i brani druge filozofe samo da bi pokazao svoju vještinu, a zatim nadolazi na isto na što je već nadošao i njegov prethodnik kod utvrđivanja smisla htijenja. On je bio takav i onda kad je raspravljao sa El-Gazalijem o odnosu uzroka i prouzročenih bića. El-Gazali nije nikad poricao, niti imao namjeru da poriče vezu između uzroka i prouzročenog ili osobitosti stvari koje je u njih Bog postavio. On je želio samo to da čovjekovo umovanje bude okrenuto Stvoritelju svih stvari, osobitosti i naravi, pa bi tako od njegova uma udaljio misao nevjerničkog materijalizma koji naučava slučajno stvaranje raznolikosti svijeta samostalnim međusobnim radom elemenata materije i energijom koja joj je urođena. Zato je on poricao postojanje intelektualne nužnosti koja traži da stvari imaju te osobitosti koje su u njima, da bi mogao tvrditi da su one ovisne o onom ko im je podario postojanje, osobitosti i naravi. Stoga i kaže: "Na temelju povezanosti između uzroka i prouzročenog, koju viđamo, ne možemo biti sigurni da je baš ona uzrok pojava, dokle god iza našeg saznanja postoje skrivene tajne koje bi mogle biti pravi uzrok nekog fenomena". Kao primjer tome, El-Gazali navodi slijepca koji progleda, pa misli da je uklanjanje koprene s očiju jedini uzrok povratka njegova vida tako da kad nestane svjetlosti dana i nastupi tama, on shvati da iza očiju, koje vide, stoji neki drugi uzrok koji im daje i oduzima vid, a to je svjetlo.

Ni sam Ibnu Rušd nije nikad odustao od ove logike i pravog vjerovanja u Boga, jer u zaključku svoga izlaganja o tome kaže: "Ne treba sumnjati da ova bića mogu izvoditi radnje uzajamnom pomoći i da se ona u toj aktivnosti ne zadovoljavaju sama sobom nego nekim vanjskim činiocem čija je aktivnost uslov njihove aktivnosti, odnosno njihova postojanja prije same aktivnosti".

Obzirom na zaključke koje je izveo, Ibnu Rušd se zbilja ni po čemu ne razlikuje od El-Gazalija, niti za njim zaostaje u vjerovanju u Boga.

Što se pak tiče njegova metoda, koji je sebi odabrao za dokazivanje postojanja Boga, on smatra — kako je već rečeno — da zaključivanje dokazom postanka svijeta ili dokazom nužnog postojanja nije islamsko niti sigurno, jer je složeno i sa mnogo uvodnih misli (premisa). Pravi islamski i sigurni metod je metod zaključivanja i dokazivanja pomoću dokaza harmonije koji je on nazvao "dokaz pažnje i stvaranja". To je zapravo onaj isti metod koji uvažava i Kur'an, jer ima dvije karakteristike: sigurnost i jednostavnost.

Međutim, treba naglasiti da ni drugi metodi nisu nesigurni. Sam Kur'an nije zanemario dva spomenuta metoda, nego ih je donio. Jer, Svevišnji Bog dobro zna za filozofsku prepirku oko postojanja Boga, stvaranja, nastanka, odnosno bespočetnosti svijeta, jer ta je prepirka nastala prije pojave Kur'ana, a zna i to da će se ta prepirka i dalje nastaviti dokle god postoji na Zemlji čovjek-mislilac za koga njegov Tvorac kaže da je "najveći raspravljač". Iako precizno ukazuje na te složene metode dokazivanja, koje razumiju stručnjaci, kao što su filozofi i teolozi, pri obraćanju masama Kur'an se, ipak najviše oslanja na dokaz harmonije, stvaranja i pažnje. Od drugih složenih dokaza ovaj se razlikuje samo time što je od njih jednostavniji i lakši da se dođe do sigurnosti — kako reče Ibnu Rušd.

Da se ovaj filozof zadovoljio isticanjem prednosti tih lakih i jednostavnih dokaza pred drugim, složenim i da je za njih rekao samo da su teški, ne napadajući njihovu ispravnost, niko mu ne bi zamjerio. Jer, svi dokazi, u kojima su se složili klasični i kasniji filozofi i teolozi, dovode do sigurnosti. Oni su u tome slični dokazima koji se sa raznih strana navode za jedan matematski zadatak. Ako profesor može da za rješenje nekog matematskog problema izabere najlakši i shvaćanju učenika najbliži metod, on ne smije napadati ispravnost i drugih metoda, niti ih zabacivati. Eto, u tome je Ibnu Rušd pogriješio. Ali, kad izvodi i precizira "dokaz stvaranja" vidimo ga, kao najjačeg i najiskrenijeg vjernika, odličnog učenjaka i najvećeg filozofa.

Evo šta o tome kaže Ibnu Rušd u svome djelu "Otkrivanje metoda dokazivanja" ("El-kešfu 'an menahidži-l-edilleh"): "Ako bi neko primijetio: Kad je očito da nijedan od metoda nije vjerski, tj. takav kojim vjera poziva sve ljude da priznaju postojanje Svevišnjeg — kakav je to onda vjerski na koji upozorava Kur'an i koga su se držali drugovi Božjeg poslanika a.s.?" — ja bih odgovorio: Metod, na koji upozorava Kur'an i poziva sve ljude da ga slijede (kad se Kur'an ispita) — svodi se na dvije vrste. Jedna predstavlja metod zadržavanja pažnje na čovjeku i stvaranju svih bića zbog njega. Ovu vrstu nazvaćemo dokazom pažnje. Druga je poznata, a sastoji se iz stvaranja glavnih elemenata kod bića, kao što su život, osjetilno spoznavanje i razum. Ovu vrstu nazvaćemo dokazom stvaranja. Prvi metod počiva na dvjema osnovama. Prvi se predstavlja u tome što su sva bića skladna i odgovaraju postojanju čovjeka, dok se druga vidi u tome što je to skladno odgovaranje neminovno nastalo od strane nekog činioca koji to hoće. Nemoguće je da taj sklad bude slučajan. Skladno odgovaraju postojanju čovjeka tako što sigurno znamo da čovjeku pogoduje življenje, dan i noć, sunce i mjesec, četiri godišnja doba i zemlja na kojoj živi. Tu dolaze i mnoge životinje, biljke, anorganska bića, kiša, rijeke i mora. Ukratko, u ovu vrstu spada poznavanje koristi svih bića. Zato, ko želi da Boga potpuno upozna, taj mora ispitivati koristi bića.

Pod dokaz stvaranja spada postojanje svih životinja, biljaka i nebesa. Zato, ko god želi Boga upoznati ispravno, dužan je saznati suštinu stvari, kako bi bio upoznat sa istinskim stvaranjem kod svih bića. Jer, ko ne poznaje pravo stanje nečega, taj ne poznaje ni realnost stvaranja. Upravo na ovo ukazuje Svevišnji u Kur'anu riječima: "Zašto oni ne pogledaju u carstvo nebesa i zemlje i što god je Allah stvorio . . ."

Nakon što je spomenuo više tekstova iz Kur'ana, koji sadrže dokaz pažnje i stvaranja, Ibnu Rušd kaže: "Iz ovih dokaza o postojanju Tvorca vidi se da se oni svode na dvije vrste: dokazi pažnje i dokazi stvaranja. Proizlazi i to da su obje vrste metod i učenjaka i masa. Oni se razilaze samo u pojedinostima. Dok se mase zadovoljavaju upoznavanjem pažnje i stvaranja i pažnje prvom vrstom spoznaje koja se temelji na osjetilima, dotle učenjaci idu dalje do spoznaje preko dokazivanja".

Na jednom drugom mjestu svoga djela Ibnu Rušd spominje cilj, intenciju i mudrost kod stvorenih bića kao dokaz postojanja Mudrog Stvoritelja: "Kad čovjek pogleda nešto opipljivo, pa vidi da ima kakav bilo izgled i veličinu koje u svemu odgovaraju koristi koja u njemu postoji, kao i željenom cilju tako da spozna: kad bi to bilo drukčijeg izgleda ili veličine, u njemu ne bi bilo te koristi — on se potpuno uvjeri da to ima svoga Tvorca koji ga je stvorio, pa stoga toj koristi odgovara i njegov izgled i njegova veličina. On se uvjeri da je nemoguće da se to sve našlo slučajno".

Potom Ibnu Rušd navodi brojne tekstove iz Kur'ana koji sadrže dokaz pažnje i stvaranja, pa objašnjava neke koristi do kojih je nauka došla u njegovo vrijeme i zaključuje: "Kad bismo se upustili u nabrajanje tih tekstova i detaljno izlaganje pažnje na koju oni upozoravaju, a koji ukazuju na Tvorca i stvoreno, trebalo bi za to više knjiga. To, međutim, nije naša namjera u ovoj knjizi. Ako Bog podari još života i ako budemo imali vremena, možda ćemo napisati jedno djelo o toj pažnji na koju Svevišnji podsjeća u Kur'anu".

Nije poznato da je on napisao posebno djelo o ovoj temi. Ali sam ja, da bi popunio ovu prazninu, sabrao većinu tekstova iz Kur'ana koji sadrže dokaze o redu, intenciji, mudrosti i pažnji, pa će biti riječi o tome kako se oni podudaraju sa tajnom stvaranja koju je otkrila moderna nauka.

Ostaje da se odgovori još samo na jedno pitanje: Da li je Ibnu Rušd poricao postojanje čovjekove individualnosti i učio da će ona propasti s tijelom? Ovo pitanje spada u red onoga zbog čega su ga njegovi protivnici optuživali da je nevjernik i da je poricao proživljenje nakon smrti. Koliko je, dakle, tačna ta strašna tvrdnja protiv čovjeka koji je toliko vjerovao u Boga i Kur'an?

Filozof Tomo Akvinski je taj koji je Ibnu Rušda optužio za nevjerovanje i poricanje proživljenja nakon smrti, a koji se sam dvoumi kad je u pitanju duša. Ne mislim da je on u pravu u ovoj optužbi što se tiče rezultata do koga dolazi onaj ko razmisli o tvrdnjama Ibnu Rušda. Kad on, naime, slijedi Aristotela u njegovu učenju da je duša funkcija tijela, pa i ne postoji bez njega i da je individualni razum spremnost čovjeka i njegova moć da razmišlja, pa će propasti kad i čovjek — u svemu tome ne postoji ništa što bi moglo navesti na optuživanje da je nevjernik. Jer, suština duše i razuma za nas je još uvijek zamršena i nejasna, a i ostaće — kako izgleda — tajna zauvijek, pa se, u odnosu na vjerovanje, ne može napadati ni jedno mišljenje, dokle god njegov nosilac ne poriče da su i duša i razum Božja stvar. Tako je i sa mišljenjem o propasti individualnosti. Ibnu Rušd, naime, ne poriče proživljenje koje znači novo stupanje u život i novo stvaranje i to pomoću Boga koji je stvorio i tijela i duše i dao im da žive i prvi put.

Ako se osvrnemo na mišljenje Tome Akvinskog o duši, vidjećemo da je on kolebljiv i nejasan. Jer, dok osobnost definira kao smjesu tijela i duše, pa, u nekim izlaganjima, kaže da su tijelo i duša samo jedna ujedinjena stvarnost, dotle s druge strane razabiremo da on smatra kako je duša netjelesna stvarnost i nešto duhovno što Bog šalje u nas. Nadalje, on jednom kaže da ta duhovna snaga, koja se nalazi u nama, ostaje i nakon tjelesne smrti. Na drugom mjestu tvrdi da duša nije nosilac osobenosti, pa dosljedno tome, ne može osjećati, htjeti ili razmišljati. Ova opsjena bez energije i bez tijela ne može vršiti nikakvu djelatnost. Ona ne stvara nikakvu neprolaznu i odvojenu osobenost osim kad se ujedini s tijelom.

Ove njegove misli o povezanosti duše s tijelom, te o prestanku osjećanja, htijenja i razmišljanja kad se ona odvoji od tijela, mogu biti tačne ili netačne, jer — kao što je rečeno — o duši znamo samo toliko da je ona Božje djelo. Ali, kad tako o duši misli Tomo Akvinski, mi se pitamo zašto je on izazvao tako veliku kampanju protiv Ibni Rušda i kako je iz njegovih misli mogao zaključiti da on poriče proživljenje poslije smrti.

Ako se osvrnemo na misli Ibnu Rušda koje je iznio u svojim djelima, vidjećemo da on to proživljenje nije nikad poricao, nego u njega vjerovao i očitovao ga, a za one, koji su ga poricali kazao da su jeretici. Njegov spor sa El-Gazalijem bio je samo o kakvoći proživljenja, pa je učio da će drugo proživljenje biti novim stvaranjem tijela. A ovo se ni u čemu ne protivi vjeri. Za dušu je, u raspravi s El-Gazalijem, istakao da je to sasvim nejasna stvar koju mogu raspraviti samo temeljito upućeni.

TOMO AKVINSKI

Da sad vidimo šta misli Akvinski o postojanju Boga i stvaranju svijeta.

Slušati njegove riječi o postojanju Boga i Njegovom stvaranju svijeta znači isto što i slušati riječi El-Gazalija, Ibni Sina-a i Ibni Rušda. On kaže: "Naš um crpi spoznaju iz osjetila. Međutim, taj um, koga je Bog stvorio u nama, predstavlja regulacionu snagu koja može regulisati osjetilne utiske i pretvoriti ih u apsolutne i čiste ideje. Izravna umna spoznaja, međutim, svodi se na osjetilni svijet, pa ona ne može izravno doživjeti onaj nadosjetilni i metafizički, iako je u stanju da poređenjem i analogijom dođe do neizravne spoznaje o postojanju Boga, kao i o tome da je On Stvoritelj svih bića, Jedan, Jedini, bez promjene za koga ne vrijedi nikakvo vrijeme, jer tajna ujedinjenog Svemira otkriva nam samo Jedan Um i samo Jedan Zakon. Što se pak tiče nevidljivih tajni, koje stoje iza toga, um je nemoćan da ih dokuči isto tako kao što mu je teško da sebi predstavi nematerijalne stvari kao što je duša. Jer, sva vaša vanjska iskustva ograničena su na materijalne stvari. Šta više, um je nemoćan da dokuči mnoge istine života tako da nema toga učenjaka koji je do danas upoznao bit jedne mušice!

Svakako, ovo su veličanstvene misli. Ali su još veličanstveniji metodi kojih se drži Akvinski kod dokazivanja postojanja Boga. Pri dokazivanju postojanja Boga, kao i Njegova stvaranja svijeta on se, naime, oslanja na tri metoda dokazivanja koje su navodili El-Gazali, Ibnu Sina, Ibnu Rušd i islamski teolozi. Tako u dokazu o postanku svijeta on kaže: "Dokazivanje postojanja Boga moguće je pomoću prirodnih uzroka: sva kretanja, naime, nastaju iz prethodnih kretanja, ova iz drugih, prije njih, a ova, opet, ili se završavaju prvim pokretačem ili nastavljaju da potiču iz pređašnjih kretanja i to beskonačnim nizom što um označava kao nemoguće".

U dokazu o nužnom postojanju on kaže: "Ono što je na ovom svijetu spada u bića mogućeg postojanja, naime, u ono što može, a ne mora biti. To moguće obavezno se oslanja na nužno, tj. ono za koje um kazuje da obavezno postoji. To je Bog".

I najzad, kad govori o dokazu na temelju reda u svijetu, Akvinski kaže: "Na ovom svijetu postoje nebrojeni dokazi koji svjedoče o postojanju reda u njemu, čak i kod anorganskih bića koja se kreću nekim prirođenim sistemom. Kako je, dakle, moguće postojanje toga reda i tačnosti, a da tu ne postoji neka intelektualna sila, tj. ona koja je stvorila sve. Putem prirodnog shvaćanja mi zbilja možemo spoznati da Bog postoji i da je jedan, jer Njegovo postojanje i jedinstvo blista u čudima i lijepom uređenju ovog svijeta".

Iako se koleba kad govori o tome da je Bog stvorio svijet u određenom vremenu, kao i dvosmislenosti filozofa o periodu neaktivnosti (nestvaranja), pa misli da um ne može to sebi predstaviti, Akvinski, pak, kao da sve to napušta, pa se gotovo doslovno slaže sa

El-Gazalijem kad kaže: "Nema nikakva smisla raspravljati o ovome, jer vrijeme prije svijeta nije uopće postojalo. Jer, vrijeme je nezamislivo bez kretanja i mijenjanja". Šta više, on se slaže sa El-Gazalijem u njegovoj tvrdnji da je svijet stvoren u vrijeme kad je i stvoren po bespočetnom htijenju. U tome smislu on kaže: "Iako bespočetno, izvođenje stvaranja pretpostavlja htijenje, a iz ovog nastaje određivanje vremena u kome Bog želi stvoriti svijet".

Iako je ponekad kritikovao neke islamske filozofe u nekim pitanjima, Tomo Akvinski je izričito priznao što je uzeo i usvojio od Ibni Sina-a, El-Gazalija i Ibni Rušda. Mi ovdje, međutim, iznosimo neke njegove filozofske misli u kojima se on slaže sa trojicom spomenutih filozofa u istini pri dokazivanju postojanja i jedinstva Božjeg, služeći se pri tom istim dokazima na temelju zdravog razuma koga se Tomo strogo držao i ne upuštajući se u pojedinosti toga pridržavanja koje su ponekad bile predmet kritike njegovih istovjernika. Mi, dakle, ovdje idemo samo jednom cilju: da dokažemo da se svi zdravi umovi kod svih vjera slažu da Bog postoji i da je Jedan Jedini.

EBU-L-A'LA EL-ME'ARRI

Ne možemo govoriti o ovome čovjeku kao filozofu, jer on nema neko jasno i obrazloženo mišljenje o velikim problemima filozofije. Ako bismo se držali jezičkog značenja riječi "filozofija", mogli bismo El-Me'arrija nazvati filozofom, jer ta riječ u rječniku znači "ljubitelj mudrosti". El-Me'arri je nesumnjivo bio takav ljubitelj, iako toj svojoj miljenici nije pružio uslugu koja bi se mogla potpuno zadovoljiti. Ako bismo se, s druge strane, držali pravog stručnog značenja, ni tada ne bismo mogli toga čovjeka uvrstiti u filozofe, jer to ime pristaje zapravo onome ko posjeduje čist intelektualni pogled zasnovan na spoznaji; ko raspravlja o velikim filozofskim pitanjima, svim ili nekim, i formira jasno i obrazloženo filozofsko mišljenje o njima. Ako ljubitelj filozofije može to sve učiniti, onda on zbilja spada u filozofe bez obzira na ispravnost ili neispravnost njegova mišljenja. Ako on, pak od svega toga ima neko nesređeno mišljenje i to o nekim problemima iz filozofije, tada je najpriličnije ubrojiti ga u polufilozofe.

El-Me'arri, izgleda, spada u ove posljednje, jer ima neki intelektualni pogled zasnovan na ne baš maloj spoznaji. On ima nesređene poglede na mnoga pitanja iz područja filozofije koja je iznio u svojoj poeziji i prozi bez ikakva reda, povezanosti, pouzdanosti i uvjerljivosti.

El-Me-'arri je živio asketski, povučeno, zapravo lišen svih dobara i radosti života, a sudbina dala mu je u naslijeđe nedoumicu, brigu i sumnju. Svojoj nevolji on je nalazio oduška samo u žalbi, podrugivanju i sarkazmu, pa je svaki trenutak svoje ucviljene i ogorčene duše pretakao u stihove koje je na razne načine ukrašavao, kako bi time zadovoljio svoju ljubav prema isticanju u jeziku i književnosti, te da bi pokazao svoju djelimičnu upućenost u filozofiju. Tako njegova zbirka pjesama dolazi kao vjerna slika njegova duševnog bola, zbunjenosti, ironije, ambicije koja se zaklanja za odricanje; odricanje koje sadrži ambiciju, te vjere pomiješane sa sumnjom i sumnje vezane za vjeru.

Ne bi zbilja bilo nimalo pravo da u filozofe uvrstimo svakog ko slobodno pokaže neku sumnju, izražavajući u stihu svoje duševne osjećaje koji ni u kom slučaju nisu podobni za jednu dostojnu filozofsku raspravu koja počiva na argumentu. Ne bi to bilo zgodno zato što te sumnje o bezvrijednosti života nastanu kod mnogih umova, pa, prema tome, ne može svako kod koga god se javi neka sumnja, ko doživi neku nesreću, postane pesimista, pa kroz stihove, a bez ikakva razmišljanja, obrazloženja i dokazivanja, izlije svoje nezadovoljstvo — biti podloga za mišljenje o velikim istinama svemira. Ako se među ljudima nađe i takav kome sumnje i bolovi izazovu duševnu tjeskobu, pa to iskaže u stihu pomiješanom djelomično sumnjom, a djelomično vjerovanjem — zar je takav vrijedan da ga ubrajamo u one koji su svoj život proveli u čistom umnom i sistematskom razmišljanju, pa svijetu dali čistu, povezanu, kompletnu, plodnu i jednom cilju usmjerenu filozofiju zasnovanu na argumentu.

Pogledamo li El-Me'arrijina djela "Divan", "Risaletu-l-gufran" i "Dai-d-duat", naime djela iz kojih možemo povaditi njegove misli — nećemo naći nikakvu određenu, otvorenu i sređenu raspravu ni o spoznaji, o postojanju, o duši, moralu, ni društvu, nego tmurni, jetki i buntovni pesimizam zbog koga se čovjek koleba između sumnje i uvjerenja.

Neće biti potrebno da se mnogo zadržavamo na uzrocima toga pesimizma u koji može čovjek utonuti. Znamo, naime, da mnogi zdravi i situirani ljudi zapadnu u sličnu situaciju zbog neke tragedije ili razočarenja u životu. Šta onda da kažemo za čovjeka koji u sebi nosi želju da bude genij i moćan, kad se od početka života nađe bez očnog vida, unakažena lica, primoran na izolaciju, lišen slave, razočaran u ljude i bez nade u Božju milost!?

Sasvim je prirodno da sve to izazove sumnju u duši El-Me'arrije, sumnju koja nam se u životu pojavljuje samo zbog "nejednakosti sreće". Ove sumnje ne može biti pošteđen nikad i niko između onih koji misle na tajne sudbine, izuzimajući vrlo iskrene vjernike. Sve što se nalazi u svemiru, ukazuje, naime, na postojanje Boga. Sumnja nam, međutim, dođe zbog neke nesreće u životu, zbog saznanja da ne posjedujemo svi podjednaku sreću, kao ni zdravlje i bolest, siromaštvo i bogatstvo, čast i poniženje, dug, odnosno kratak život itd. Ovo ne smijemo smetnuti s uma.

Kuda je sumnja odvela El-Me'arrija?

Gore je bilo riječi o uzroku sumnje koja spopadne svakog nevoljnika, a sad ćemo govoriti o njegovu vjerovanju koje stalno prati zdrav razum.

El-Me'arri je sumnjao u sve, osim samo jednog u što se njegov razum nije nikad usudio posumnjati. To je postojanje Boga. Svako drugo mišljenje o El-Me'arriji u ovome smislu je neispravno. Istina, on jest pokazao neodlučnost u pitanju sudbine, slobode volje, mudrosti stvaranja, biti duše i načinu ponovnog proživljavanja, ali je ostao nepokolebljiv u svome uvjerenju o postojanju Boga, jer ga je njegov zdrav razum preko argumenata vodio u ovo uvjerenje od koga zdrav razum ne može nikoga osloboditi, bez obzira na to što kod toga razuma nastupi nemoć da spozna bit Jedinstvenog Bića, odnosno da sebi predstavi postojanje i bezpočetnost, te stvaranje iz nepostojanja; da sebi predstavi vrijeme i mjesto pa čak bez obzira i na sumnju koju u nama izazove nejednakost sreće i tajne sudbine.

Često se čuje od onih koji o El-Me'ariju pričaju, pišu ili citiraju njegove stihove, da je on slabo vjerovao u Boga.

Poznato je da ljudi rado citiraju njegove stihove. A svaki stih sadrži ponešto jadikovanja na sudbinu, ukora, čuđenja ili sumnje u njenu mudrost. I ta velika naklonost ljudi prema citiranju El-Me'arrijinih stihova je plod njihove nejednake sreće u životu. A nema toga kome se u životu ne dogodi nešto neprijatno, njemu, njegovim oko njega, njegovoj djeci ili prijateljima, pa nađe zadovoljstvo u tome da se požali na svoju zlu sudbinu, pa citiranjem stihova u tome smislu daje oduška svojoj nevolji. A takvi pojedinačni stihovi ne mogu biti podloga za sud o pjesnikovom vjerovanju odnosno nevjerovanju. Moramo, zato, sastaviti sve što je pjesnik u tome smislu rekao, to dobro proučiti, kako bismo došli do ispravnog i nepobitnog mišljenja o njemu. Ako bismo htjeli El'Me'arrija kroz njegove izuzetno lijepe stihove smatrati filozofom i raspravljati o suštini njegova mišljenja o spoznaji i postojanju Boga, došli bismo do zaključka da taj čovjek, uprkos svojoj neodlučnosti i sumnji na koju ga je naveo pesimizam, nikad nije mogao napustiti svoje pouzdanje u razum i svoje vjerovanje u Boga i to baš jedino preko razuma. Može li iko posumnjati u ovo što on pjeva:

Neće potamnjeti srce
u kome je žeravica razuma

To znači da neće potamnjeti ničije srce u čijoj se glavi nalazi baklja zdravog razuma. A El-Me'arri je imao, veliko povjerenje u taj razum, na njega se mnogo oslanjao i bježao od svakog mišljenja ili vijesti koja se kosi s njegovim nepobitnim sudovima. To se vidi i iz sljedećeg stiha:

Nipošto ne primaj u zabludu ono što ti kazuju
ako to ne potvrdi i tvoj razum!

zatim:

Što ti pokaže ogledalo oka — to je istina,
Ali ti nabavi sebi i jedno ogledalo razuma!

i konačno:

Slijediću onog ko marljivo zove na dobro
A mogu ga i ostaviti, jer je moj vodič samo
moj razum.

Eto, tim razumom je vjerovao taj strpljivi genij u postojanju Jedinog, Vječnog i Sveznajućeg Boga.

A ima li ikakva smisla sumnjati u njegovo potpuno vjerovanje kad kaže:

Vjerujem u to da je Sveznajući Jedan,
pa me ostavi da dane provodim usamljen!

Time kao da nam ukazuje da ga njegovo vjerovanje u jednog Boga prati u njegovoj usamljenosti, povučenosti i pesimizmu.

El-Me-arri pjeva i ovo:

Umiru ljudi, jedni iza drugih,
dok stalno ostaje Prvi, Moćni.
Da smrt ide sporo — to je moguće.
Da svijet traje vječno — to je nemoguće.

O moći Boga koji živo daje iz mrtvog, a mrtvo iz živog, pa bit života stvara iz nebitne, mrtve materije, a potom, kad hoće, ponovo ga iz nje istrgne, pa ona, Njegovom moći, ponovo postane mrtva i nebitna — El-Me'-arri kaže sljedeće:

To su supstance koje čudna moć sastavi,
i odvoji, pa postadoše nevažne.

Istina, on zna zapjevati i ovako:

Kažete nam: On stvara i sve zna,
a mi vama: imate pravo, i mi to kažemo.
Tvrdite da je bez mjesta i vremena;
dajte onda recite
da su te riječi skrivenog smisla
i da mi nemamo razuma.

Ali taj isti pjesnik kaže i ovo:

Bog je najveći i neuporediv,
I nije moguće da je postao.

El-Me'arri je gornjim stihovima htio ukazati na nemoć njegova uma da sebi zamisli šta znači takvo nastalo vrijeme prije koga nema nikakvih vremena i takvo nastalo mjesto koje nije postalo prije nego što je svijet stvoren (kako reče El—Gazali).

A samo to ukazivanje na nemoć uma nipošto ne znači poricanje postojanja Boga za koga El-Me'rri kaže: "Bog je najveći i neuporediv, a nije moguće da je postao". To znači: Njegovo bespočetno postojanje ne može se upoređivati sa postojanjem nastalih tijela čiji se nastanak nužno udružuje sa mjestom i vremenom i — kad ona ne bi nastala — ne bi bilo ni mjesta ni vremena.

Oni, koji vole udubiti sebe i druge u sumnju, rado pamte ove stihove El-Me'arrija:

Vrijeme nas lomi, kao da smo staklo,
ali mi nećemo ponovo biti oblikovani;

i ovaj:

Kad bi tvoje tijelo bilo ostavljeno
sa oblikom i poslije smrti,
ja bih želio da ono propadne;

a nikako se ne sjećaju ovih:

Kad moje kosti budu prašina,
Bogu neće biti teško da me sastavi;

ni ovih:

A kad bude htio Onaj koji nas je stvorio,
daće znak za ponovo proživljenje,
pa ćeš biti proživljen.

Oni neće da zapamte ni ove stihove:

Proživljenje će biti, ako to naredi Bog.
Mi nemamo nikakve mogućnosti da otklonimo zlo;

kao ni ove:

Najviše se bojimo gromoglasnog poziva:
"Došli ste, pa se probudite na skup!"
Oh, kad bismo vječno živjeli bez obilja,
ili umrli bez proživljenja!

A evo stihova El-Me'arrije koji vjeruje i koji se boji:

Ako će moj prelaz s ovog svijeta
donijeti nešto bolje i udobnije,
tad me, Gospodaru, brzo preseli!
A ako Ti znaš da će moj život,
na budućem svijetu biti gori i tegobniji,
onda mi, Gospodaru, smrt odloži!

Jedini ispravan način da El-Me'arrija objektivno ocjenimo je to da proučimo sve što je on govorio i pjevao. Evo šta kaže, na primjer, o duši:

Što se tiče tijela, ona se vraćaju u prašinu,
a kud idu duše — to ne mogu reći;

zatim:

Kad se duša sastavi s tijelom,
oboje su stalno u beznadežnoj, smrtnoj bolesti.
Ako si od vjetra, onda se ti, vjetre, smiri,
ako si od vatre, onda se ti, vatro, ugasi!

Sve su to misli zbog kojih ne bismo mogli napadati vjeru u Boga ovog čovjeka, jer iz njih možemo razabrati samo aluziju na to da je duša nešto drugo osim tijela i da se ona s njime spaja, da bi ispuštala neprijatnost zatočenosti, a tijelo neprijatnost života. El-Me'arri ne zna šta je duša: da li je ona egzistencija neovisna od tijela ili neka funkcija tijela, dok ono živi, koja ugiba njegovom smrću. Njegova naklonost prema igri riječi i odvratnost prema životu navode ga na pretpostavku da je duša vjetar, odnosno vatra, pa bi želio da se to smiri, odnosno ugasi. Uostalom, ni mi, čak ni danas, ne znamo bit duše, pa o njoj možemo reći samo to da je Božje djelo.

Na temelju gore iznesenog možemo sasvim sigurno zaključiti da je Ebu-l-A'la el-Me'arri, uprkos svome pesimizmu, mržnji prema životu i iščuđivanju sudbini, bio vjernik, zapravo jedan od najiskrenijih vjernika u Boga i jedan od najstrpljivijih prema svojoj nevolji.

SUSRET GENIJA

Ovdje će biti ukratko riječi o Bekonu, Dekartu, Paskalu, Malbranšu, Spinozi, Loku, Lajbnicu, Hjumu, Kantu i Bergsonu. O Darvinu će biti posebno govora. Vidjećemo da su se osmorica od njih deset susreli sa islamskim filozofima u vjerovanju u razum, u vjerovanju u postojanje Boga i Njegovo jedinstvo. Sreli su se zapravo u dokazima o tome, a oni su skoro identični.

BEKON (FRANSIS BEJKN)

Neki misle da je Bejkn, tvorac moderne filozofije, obesnažio logiku i poveo veliku kampanju protiv Aristotela, pa da se, analogno tome, ne može smatrati da se i on susreo sa klasicima u odbrani razuma.

Tačno je da Bekon nije obesnažio sudove logike, niti je mogao to učiniti, jer su to sudovi zdravog razuma. On je samo zastupao ono što i njegov imenjak Rodžer Bekon: da je iskustvo jedini dokaz u prirodnim naukama i pridružio mu se u kampanji protiv Aristotelove logike.

Englez i samostanac Rodžer Bekon je najpoznatiji učenjak srednjeg vijeka koji je rođen mnogo prije nego Fransis Bekon. Ova dva čovjeka istog su mišljenja, kao što su istog imena i domovine. On se okomio na filozofski metod svog vremena, oglasio da je iskustvo jedini dokaz u prirodnim naukama i odbacio Aristotelovu logiku tako da je želio, kad bi mogao, spaliti njegovo djelo, iako u svom izlaganju nije nikad mogao biti bez te logike razuma. On je ukazao na iste uzroke na koje i Fransis Bekon, a koji nas navodi na zabludu.

Sam Fransis Bekon koji je iza Rodžera došao nakon više od dva vijeka, kreira ili usvaja isto mišljenje kad uči o iskustvu u prirodnim naukama i Aristotelovu logiku grdi do te mjere da za prvog učitelja kaže da je odvratni sofista, premda ni on, kao ni njegov imenjak, nije mogao da se ne posluži tom istom logikom. On nabraja uzroke koji nas vode u zabludu, i naziva ih idolima, i to stoga što nas i oni, kao i idoli, odvraćaju od obožavanja istine. To su skoro isti uzroci koje je prije spomenuo i Rodžer.

Metod koji je sebi izabrao Fransis Rodžer za proučavanje izgrađen je na iskustvu i zasniva se na strogom istraživanju, podrobnom opažanju i uvođenju metoda ispitivanja pomoću koga razum ide uzlazno od djelimičnog prema cjelovitom, tj. induktivno, mjesto metoda pomoću koga razum ide silazno od cjeline do djelimičnog, tj. deduktivno. Ovo nije ništa novo, jer su i uzlazni i silazni dokaz poznati kod klasika, a i iskustvo je prvo što je čovjek upoznao, proučavajući prirodu. Bekon je o tome iskustvu samo razmišljao, sredio ga, zacrtao mu pravce, obilježio faze i postavio tabele. Ovo uređenje metoda istraživanja iznijelo ga je na glas u svijetu filozofije.

Taj metod induktivnog ispitivanja nesumnjivo najviše dovodi do istine u prirodnim i osjetilnim stvarima. Kako ćemo ga, međutim, primijeniti kod upoznavanja stvari koje stoje iza osjetilnih pojava?

Bekon smatra da prvi korak u proučavanju filozofije počinje proučavanjem prirode. Kad smo potpuno proučili vanjske pojave u prirodi i upoznali njene zakone, tek tada možemo preći na izučavanje općih zakona pod kojima stoje i posebni. Mi ćemo se neprestano uzdizati dok ne dođemo do općeg, najvišeg zakona pod kojim stoje svi drugi i dok ne dođemo do neospornih istina koje vrijede za svaku nauku. Pomoću takvih istina mi možemo izučavati visoke razloge iz kojih je nastao kosmos i doći do njegove uzvišene metafizike.

I kao što se Fransis Bekon, u svom općem gledanju na filozofiju, susreće sa Ibni Rušdom, koji do spoznaje Boga dolazi kroz izučavanje pojedinosti iz znakova koji postoje na Njegovim bićima, kao i savršenom redu i zajedničkim zakonima na kojima počiva svijet, a susreće se i sa Miskevejhom i Ibni Tufejlom u njihovom učenju o mogućnosti dolaska do spoznaje o postojanju Boga putem razuma, tj. čistim filozofskim gledanjem, pa izgovara svoju čuvenu mudru misao: "Ako malo filozofije udaljava od Boga onda mnogo vraća Bogu" — tako isto Rodžer Bekon susreće se sa svojim savremenikom Tomom Akvinskim i sa Kur'anom u vjerovanju u Boga i nemoći da spozna Njegovu bit. Kad razmišlja o biti jedne mušice kaže: »Nema toga prirodnog učenjaka koji može saznati sve o biti samo jedne mušice i njenim osobinama, a kamoli da sazna suštinu Božjeg bića". Kad to govori, on kao da citira tekst jedne rečenice iz Kur'ana koji glasi: "Ljudi, vama se donosi jedan primjer, pa ga poslušajte! Oni koje vi molite osim Boga, zaista neće moći stvoriti ni jednu mušicu, pa makar se zbog toga svi skupili. Ako bi im mušica nešto uzela, oni neće moći to od nje izbaviti. Slab je i onaj ko traži i ono što traži! Oni nisu cijenili Boga kako treba. Bog je zaista snažan i svemoćan".

DEKART

Kad je riječ o susretu u istini, treba se nešto više zadržati kod Dekarta i drugih.

Dekart uživa velik glas u svijetu filozofije, pa će biti zanimljivo čuti kako se on susreo sa islamskim filozofima i Kur'anom. On je uvjerenje izvukao iz sumnje, a iz te sumnje našao put za dokazivanje postojanja Boga i spoznavanja svojstva Njegova savršenstva. Kako je sličan El-Gazaliju u svojoj sumnji i svome uvjerenju, zapravo u svim situacijama i mislima! Dekart je proučavao sredstva spoznaje, pa je nadošao da se ona sastoje od pet osjetila pomoću kojih dobivamo utiske o opipljivim stvarima i od razuma pomoću koga spoznajemo misaone pojmove. On je držao da nas osjetila često prevare, a razum često pogriješi tako da smatramo da je ono što smo sanjali stvarnost koju smo vidjeli u budnom stanju. I dokle god nas osjetila varaju, a razum griješi, nama od sredstava spoznaje ne ostaje ništa u što bismo mogli biti sigurni i na što bismo se mogli osloniti kod spoznavanja istine i uvjerenja.

Nakon te sumnje kojom je likvidirao sva sredstva spoznaje Dekart, kao i El-Gazali, prije njega vraća se uvjerenju saopćenjem koje očarava, te izvrsnim, jasnim i prihvatljivim dokazom koji dokaz o sumnji pretvara u dokaz o uvjerenju. On kaže: "Koliko god sam sumnjao u moja osjetila i razum u postojanje svijeta, ipak će mi ostati jedna jedina istina u koju ne mogu sumnjati, jer mi povećava uvjerenje, kad god ja povećam sumnju. Ta istina glasi: — Ja sumnjam. — A to — ja sumnjam — znači da ja mislim, jer je sumnja mišljenje, a to može poteći samo od osobe koja misli. Ta osoba koja misli jesam ja, tako da kad bih pokušao da sumnjam u to da mislim, sama ta sumnja je dokaz da mislim.«

Iz ovoga je Dekart izvukao svoju čuvenu izreku: "Ja mislim, dakle, ja postojim".

Na ovoj izreci on je temeljio svoj dokaz o ispravnosti osjetila i istinitosti razuma, pa je došao do dokaza o postojanju Boga i upoznao sva svojstva Njegova savršenstva koja po razumu moraju postojati.

Sa ovog principa Dekart je prešao na dokazivanje postojanja razumskih osnovnih pravila (aksioma), a kasnije na zaključivanje o postojanju Boga dokazom nastajanja i nužnosti. On kaže: "Zašto ne mogu poricati tu istinu koja glasi: — Ja mislim, dakle, ja postojim. — Ne mogu stoga što je ona sasvim jasna. Postoje i druge premise koje po svojoj jasnoći ne zaostaju iza ove, kao na primjer:

Nešto ne može poteći iz ništa
Prouzročeno ne može biti starije od svoga uzroka, itd.«

Kad je došao do toga uvjerenja u dokazivanju postojanja tih aksioma, koji su usađeni u naš um, Dekart dijeli misli na tri vrste. Prve su slučajne, odnosno neposredne, tj. one koje u nama nastaju neposredno od vanjskih stvari, bez akcije uma. Druge su umjetne, vještačke, tj. one koje tvorimo mi od raznih misli, dok treću vrstu čine prirodne, prirođene, samonikle misli, tj. one koje su usađene u naš um. Zatim govori da prema prvim dvjema vrstama misli moramo biti oprezni, kako se u njih ne bi uvukla kakva osjetilna greška. Što se tiče prirodnih misli, one su sigurne od greške sve dotle dok je razum zdrav, jer su one osnovni dio formiranja našeg uma, a iz njih crpimo sve naše nepobitne sudove i dokazujemo postojanje Boga.

Potom Dekart prelazi na dokazivanje postojanja Boga pa kaže: "Ja postojim. Ko je, dakle, dao da postojim i ko me je stvorio? Ja nisam stvorio sebe, pa, prema tome, mora da imam stvoritelja. A taj stvoritelj mora da postoji nužno i da nije ovisan o nekom ko će dati da on postoji i ko će njegovo postojanje štititi. On mora da posjeduje sva svojstva savršenstva. Taj stvoritelj je Bog, Stvoritelj svega".

Kad je iz sebe, svoga postojanja i postojećeg svijeta izvukao dokaz o postojanju Boga, Dekart polazi istim putem kojim je pošao i Ibnu Sina prije njega na četiri vijeka, pa iz postojanja Boga i Njegovih savršenih svojstava zaključuje ispravnost uma, valjanost njegovih sudova, vlastito postojanje svijeta — pa kaže: "U Božja svojstva savršenstva spada i iskrenost, pa je nemoguće da nam Bog daruje um koji zavodi i vara. Zato je neizbježno da se uzdamo u um s kojim nas je Bog stvorio, jer je on iskren i sposoban spoznati istinu. Sve što taj um spozna sasvim jasno, kao što su aksiomi, to je nesumnjiva istina. A taj um, za koji smo utvrdili da govori istinu i spoznaje aksiome, upravo je taj koji nas upućuje u postojanje Boga, svojstva Njegova savršenstva i na to da je On Stvoritelj i Gospodar svijeta".

Eto, tako je Dekart išao postepeno i uzlazno u svome dokazivanju: iz vlastitog postojanja i postojanja svijeta zaključio je da postoji Bog i da je savršen, zatim iz postojanja i savršenstva Boga zaključuje ispravnost uma i postojanje svijeta i, konačno, iz postojanja Boga zaključuje da postoje bića nakon što je iz postojanja bića zaključio da postoji Bog. Kako vidimo, on je išao istim putem kojim i Ibnu Sina, pa je na taj način pokazao da su istinite Božje riječi u Kur'anu: "Mi ćemo im pokazati naše znakove u nebeskim i zemaljskim prostranstvima, kao i u njima samim, da bi im postalo jasno da je On istinit. Zar ti nije dovoljno to da tvoj Gospodar sve vidi". Njemu je Bog zbilja pokazao svoje znakove i uputio ga kad je izjavio: "Ja nisam stvorio sam sebe, pa, prema tome, mora da ja imam svoga Stvoritelja". Kao da je ovaj filozof bio nadahnut riječima iz Kur'ana: "Ili su oni stvoreni bez ičega, ili su oni stvoritelji".

PASKAL I MALBRANŠ

U svome vjerovanju u Boga najpoznatiji učenjaci Dekartove škole Paskal i Malbranš ne zaostaju za svojim učiteljem. Malbranš se poveo za svojom maštom toliko da je zastupao čisti determinizam, a još prije svoga savremenika Lajbnica naučavao je »raspored prethodne stabilizacije« o čemu će biti riječi.

Da sad čujemo šta misli Paskal koji u svome izlaganju i dokazivanju ne zaostaje za Dekartom. O spoznaji ovaj mislilac kaže sljedeće: "Osjetila varaju, a um griješi i mi jedino srcem spoznajemo istinu. Srcem, naime, spoznajemo prve osnovne pojmove zatim pojam vremena, mjesta i kretanja. Svoje poimanje um zasniva na ovim spoznajama koje su prve premise. Kad bismo htjeli dokazivati njih, morali bismo pretpostaviti postojanje nekih drugih premisa, prethodnih premisa, a traženje toga dovelo bi nas u neprekinuti niz i ne bismo mogli stići do prvih premisa. Prema tome, te istine spoznajemo samo srcem, a i postojanje Boga spoznajemo samo srcem".

Pod srcem Paskal podrazumijeva prirođene misli koje stoje čvrsto u našem umu, a koje jasno vidimo tako da ih nije potrebno dokazivati, kao što nema nikakve razlike u tome da li se one nalaze u srcu, mozgu ili duši. U prošlosti se riječ "srce" upotrebljavalo u smislu riječi "mozak". Iz gornjeg ne smijemo nipošto zaključiti da je Paskal smatrao da čovjek može svojim umom ili srcem spoznati sve istine na svijetu. Ali se zato on susreće sa El-Farabijem i Ibni Sinaom kad tvrdi da um svojim prvim prirođenim mislima može spoznati istinu koja je u vezi s prvim osnovnim pojmovima, a iz kojih spoznaje i postojanje Boga. Što se pak tiče tajni postojanja, stvaranja i Stvoritelja, koje stoje iza toga, a koje su od nas zaklonjene zaklonom nevidljivosti, Paskal smatra da smo mi nemoćni shvatiti njihovu bitnost i to zato što naša osjetila ne mogu spoznati najveći stepen pojedinih stvari. Tako na primmjer glas, ako je prejak, zaglušuje naš sluh; prejako svjetlo nam zamračuje vid, a prebrze stvari nam onemogućuju da ih vidimo, kao i one daleke. Krajnosti pojedinih stvari, dakle, za nas gotovo i ne postoje.

Potom Paskal govori o neznatnosti čovjeka u odnosu na naš svijet, kao i na svjetove pored ovoga, pa ukazuje na nemoć i zbunjenost uma kad razmišlja o krajnostima mjesta i vremena i čarobno opisuje strah koji spopadne čovjeka kad zamisli sebe nošena između provalije beskonačnosti i nepostojanja — dok konačno ne zaključi: "Upoznajmo, dakle našu vrijednost: Mi smo jedan dio, a ne cjelina nečega, dok je mjesto našeg uma u misaonim pojmovima kao što je mjesto našeg tijela u prostiranju".

Evo još jednog njegovog susreta sa El-Farabijem i Ibnu Sinaom. On, naime, kao svojevremeno i oni, kaže da naše spoznavanje postojanja Boga spada u prve spoznaje koje ne trebaju nikakve dijalektičke razumske dokaze. "Bilo je moguće da mene ne bude, da je moja majka umrla prije nego što sam ja živ rođen. Prema tome, ja ne postojim nužno i nisam vječan, beskonačan. Mora, dakle, biti neko nužno postojeće biće, vječno beskonačno na koje se oslanja moje postojanje. To je Bog čije postojanje spoznajemo primarno, aksiomski i bez upuštanja u dokazivanje. Oni, pak, koji nisu podareni ovim vjerovanjem Posrca, neka se potrude da do njega dođu svojim umom. Postoje samo dvije vrste ljudi koje možemo nazvati razboritim: oni koji se trude da služe Bogu, jer ga poznaju i oni koji se trude da o Njemu raspravljaju, jer Ga ne poznaju".

U svome dokazivanju postojanja Boga Paskal, kako se vidi, ne ide dalje od dokaza nužnosti. A to je složen intelektualan dokaz koji i počiva na aksiomskim spoznajama i proističe iz njih. To je zato što on smatra da taj dokaz — zato što brzo i jako nastane u nama — spada u aksiome. Potom je nadošao na to da ta očitost može da ne bude laka svakom, pa je ukazao na pribjegavanje intelektualnom dokazivanju, kako bi se do nje došlo.

Malbranš, koji je postavio teoriju viđenja pomoću Boga, bio je taj koji je takvo dokazivanje poricao i u vjerovanju u postojanje Boga zadovoljio se samo inspiracijom.

On ne misli time reći, kao Dekart, da mi Boga vidimo kao svjedoka za sve, niti da mi Boga spoznajemo samo umom koji nam je On, Bog, podario. Malbranš spada u najiskrenije vjernike u Boga, pa mu ne bismo smjeli pripisati nikakvo pretvaranje u tome smislu. S ovim misliocem zbilo se nešto slično kao s Platonom i njegovim idejama: njegov um je zastao pod teškoćom koju može riješiti samo drugom, još većom. Malbranš je, naime, razmatrao ono što je Dekart mislio o spajanju duhovnog uma i materijalnog tijela, pa nije mogao shvatiti mogućnost takvog spajanja tako da ga je to navelo na tvrdnju da jedino božanske ideje uživaju postojanje i da mi te ideje vidimo pomoću Boga. Po tome, ne postoje nikakve prirođene ideje usađene u naše umove, kao ni one koje formira naš um. A ne postoje ni osjetilna poimanja koja bi um mogao primiti izvana. Ono što postoji to su božanske ideje i mi vanjski svijet ne poznajemo pomoću njega samog, nego pomoću Boga kod koga je znanje o svemu.

Iz toga se sastoji teorija o viđanju pomoću Boga. Ona je, izgleda, najbliža Platonovim idejama, a Malbranš, prema njoj, ne vidi nikakvu potrebu za donošenje dokaza o postojanju Boga, jer mi Ga vidimo, a pomoću Njega vidimo i sve drugo, pa za Njega ne doznajemo putem prirođenih misli ni aksioma, koji dovode do zaključaka o Njegovu postojanju pomoću dokaza. Mi Njega jednostavno spoznajemo viđanjem, očito, izravno, pa nema nikakve potrebe donositi kakve dokaze za takvo postojanje.

Ovako su mogli rezonovati i neki mistici, ali ne i filozofi i teolozi koji se pozivaju samo na čisto umovanje i nepobitan dokaz. Nije, međutim, isključeno da Bog podari nekog i tim viđenjem, ali je to svakako izniman slučaj. Ostaje pravilo da do vjerovanja u Boga dolazimo umom koji nam je Bog podario i dokazom, tj. formiranjem premisa i izvođenjem zaključaka. Da nije toga, Bog nas sigurno ne bi u Svojim objavama preko vjerovjesnika ni upućivao na njih.

Ni sam Malbranš nije ostao kod svoga mističnog vjerovanja, nego je pošao dalje, pa je iz osnova poricao spajanje duše i tijela, da bi otišao u čisti fatalizam i tvrdio: "Svaka aktivnost pripada samo Bogu. Prema tome, niti što rade duše niti tijela, pa ta harmonija, koju opažamo i za koju mislimo da je spoj duše i tijela, predstavlja samo sklad između želje duše i pokreta tijela. A sve to spada samo u Božju aktivnost jer On stvara i želje i težnje u dušama. On pokreće tijela po želji duša. Ukratko: Bog je Stvoritelj naš i naših djela".

To je krajnji fatalizam koji po svojoj besmislenosti ne zaostaje za panteizmom koji je zagovarao njegov savremenik Spinoza.

SPINOZA I PANTEIZAM

Onih koji zastupaju panteizam, a čija je mašta nadvladala um, ima dvije kategorije. Jedna smatra da je Bog duša svijeta, a svijet Njegovo tijelo. Bog je, po njima, sve. Druga kategorija uči da sve stvari, koje su u prirodi, nemaju nikakvu svoju realnost, izuzev postojanja samog Boga. Sve je — po njima — samo Bog.

Sad se postavlja pitanje: kako je Spinoza, kao istaknuti mislilac, mogao tako naučavati i da li se za njega može reći da je vjerovao u Boga?

On je vjerovao, ali nije znao kako bi Ga opisao. On, naime, nije a priori poricao postojanje Boga, da bismo ga mogli svrstati u prirodnjake koji drže da se svijet formirao slučajno. On ni u kom slučaju nije došao u nedoumicu u tolikoj mjeri, da bi učio da je svijet Božje tijelo, ali jest tvrdio da je Bog jedino postojanje i da je svijet obilježje Njegovih svojstava.

Moramo istaknuti da je to učenje apsurdno i da tako nešto nije naučavao nijedan veliki filozof, kako onaj o kome je bilo riječi, tako ni onaj koga ćemo kasnije spomenuti. A to što smo ga ipak spomenuli u skladu je sa principom El-Gazalija: "Pobijati neko učenje prije nego što ga shvatimo i upoznamo njegovu bit znači pobijati nešto uludo".

Stoga ćemo, dakle, sažeto izložiti učenje Spinoze o panteizmu, da nam ne bi ostalo nepoznato učenje jednog znamenitog čovjeka, učenje, koje bi nas, ako mu ne iznesemo uzrok, moglo zavesti.

Počećemo sa nekim njegovim mislima o spoznaji, da bismo vidjeli koliko u njima ima istine i kako, iza toga, ovaj čovjek dolazi sa sobom u sukob kad govori o problemu postojanja.

Spinoza ne daje iskustvu ono prvo mjesto što mu ga daje Bekon i ne oslanja se potpuno na uzlazno dokazivanje pri kome se um uzdiže od pojedinosti do cjeline. On se veže za dokazivanje u kome se um kod zaključivanja spušta od općeg do posebnog, te od cjeline do pojedinosti, imajući pri tom najviše povjerenje u aksiom. On je, ipak, uz Bekona, kad nam savjetuje "da um prije raspravljanja očistimo od uobrazilja«, kako bismo mogli razlikovati naše sigurne spoznaje, koje nas vode u uvjerenje, od onih apsurdnih u koje se ne možemo pouzdati. Poput svoga učitelja i on nam preporučuje i opreznost, a zatim — opet kao i Dekart — te spoznaje dijeli na nekoliko vrsta od kojih nam jedna, slaba dolazi preko razglašavanja, odnosno preko nejasnog ispitivanja, pa se na nju ne možemo osloniti, niti u nju biti sigurni. Druga nam dolazi preko zaključivanja i ona je jača od prve vrste, ali dozvoljava skretanje i zamjenjivanje. Treću vrstu spoznaje čini ona do koje dolazimo aksiomatski, tj. putem očitosti i neospornosti, kao na primjer ona da je cjelina veća od svoga dijela. Ovo je najviša spoznaja i ona izaziva najveće uvjerenje.

To su nesumnjivo ispravne postavke, pa se opravdano nameće pitanje kako je ovaj mislilac na njima mogao zasnivati svoje mišljenje o panteizmu? I dalje: gdje je ta očitost koja nam kazuje da je Bog i promjenljiv svijet jedno isto?

Spinoza polazi od samog umnog zaključivanja dokazom nastanka i dokazom nužnosti, pa kaže: "Sve što se nalazi i što je shvatljivo da se nalazi svodi se, po sudu uma, u tri vrste: supstanca, atributi i oblici. Supstanca je, po njemu, ono što postoji nezavisno. To je Vječni, Jedini Bog. Atributi, odnosno osobine su ono što um shvata da je u supstanci kao samozaštita, dok pod oblicima misli oblike te supstance, da bismo je mogli vidjeti u vidu stvari i pomoću nje shvatiti tu nužno postojeću supstancu.

Treba spomenuti da u toj podjeli nema ničeg nerazumnog, nego je sve to istina i vjerovanje u Boga. Spinoza, naime, priznaje postojanje nužnog bića Boga, priznaje Mu svojstva koja Mu nužno pripadaju, kao i to da je On htio da se tim svojstvima pokaže u ovom svijetu, pa je iz pokazivanja svojstva Stvaraoca nastao ovaj svijet, iz moći i mudrosti — harmonija, tačnost i savršenstvo, iz htijenja — da se shvati to pokazivanje stvaranja svijeta, iz darovanja uma — da se spozna Božje postojanje i Njegova svojstva, da bi Mu se dostojno služilo. Ovo je smisao poznate izreke: "Bio sam skrivena riznica, pa stvorih bića da Me upoznaju".

Tako je Spinoza umovao u prvim fazama svoga zdravog i uravnoteženog razmišljanja. Ali, začudo, on izlazi iz ravnoteže kad kaže da Bog ne stvara ništa, ali je u Njegovoj naravi da se nužno pokazuje iz čega nastaje svijet koji predstavlja oblike Njegovih svojstava. Nadalje kaže da razum nužno zaključuje postojanje supstance, tj. Boga, a na isti način zaključuje da On ima osobine i svojstva, ali mi iz njih opažamo samo dva koja nam se prikazuju u stvarima iz kojih se sastoji svijet. To su razmišljanje i protežnost. Svijet, sa onim što je u njemu, predstavlja pojavljivanje tih dvaju svojstava. Jedino se u čovjeku nalazi i svojstvo razmišljanja i protežnosti.

Instuiciona spoznaja koju je uvažavao Spinoza predstavlja najvišu vrstu spoznaje, koja najprije dovodi do uvjerenja i koja je i njega dovela do vjerovanja u Boga, kao i Njegovih svojstava. Na temelju te očevidnosti Spinoza je zaključio da Bog ima svojstvo moći i htijenja kojima stvara. Ako našim očima i vidimo samo svojstvo povećavanja u tijelima i svojstvo razmišljanja u dušama, mi ipak našim umom shvaćamo da su ta dva svojstva posljedica moći i htijenja, kao što shvaćamo da su harmonija i savršenstvo rezultat mudrosti.

Sad se postavlja pitanje kako je Spinoza napustio svoje zdravo rasuđivanje da bi mogao reći da samo Bog ima osobinu povećavanja, umjesto da kaže da ima moć kojom stvara i povećavanje i razmišljanje?

Odgovor na to pitanje nalazimo u činjenici da ovi mislioci, u svome hodu opasnim putevima razmišljanja, zastanu pred teškoćama koje ne mogu riješiti. Neki se spase pomoću nepobitnih očevidnih dokaza, aksioma, dok drugi drže da oni teškoće ne smiju napuštati, jer im njihova uobrazilja kazuje da su baš one aksiomi. O tome su govorili El-Gazali i Kant.

U svome razmišljanju Spinoza se, izgleda, kolebao između dva gledišta od kojih se jedno oslanja na osnovne istine, dok drugo sadrži krive pojmove. On je, naime, vidio da se svijet mijenja, pa je zaključio da je nastao; da sve što je nastalo mora imati svoga tvorca i da je beskonačni niz po razumu nemoguć. Prema tome, sve nastalo mora zastati kod bespočetnog, po sebi postojećeg bića na koje se oslanja njegovo postojanje i koje je uzrok njegovu nastanku.

Sad je njegov um postao nemoćan da sebi predstavi stvaranje iz nepostojanja, kao što su u tome bili nemoćni mnogi drugi, pa je smatrao da je takvo stvaranje nemoguće (a to sa gledišta uma nije nemoguće, iako tako po običaju držimo). On nije umio odstupiti od umišljenje teškoće, kao što su učinili drugi, prijašnji i kasniji geniji (o kojima će biti riječi) nikako drukčije nego da rekne da ono što stvarno postoji jeste samo jedini Bog, a svijet sačinjavaju samo sporedne stvari, da bi se nužno pokazala Njegova svojstva. Zato je Spinoza Boga i svijet svrstao pod jedno.

I kao da je shvatio besmislenost koja se krije u toj zbrci oko supstance (Boga) za koju on sam kaže da je Jedan Jedini, Nužno postojeći, Bespočetni i Beskonačni,

— i materijalnog, nenužnog i promjenljivog svijeta, — Spinoza se izjašnjava da razlika između Boga i svijeta dolazi iz razlike raznih gledišta...

I tako je ovaj genij, koji je počeo držeći se uma, upozoravajući i druge da pogrešno ne sude i objašnjavajući nam dužnost oslanjanja samo na nepobitne i jasne istine, počeo da nas vodi od svoga neobičnog stanovišta do tvrdnje o panteizmu i toga da naš um, koji shvaća oprečnost između Jednog i višebrojnog, bespočetnosti i konačnosti, nužnosti i nenužnosti, moći i nemoći, dobra i zla — primora da shvatimo da Bog, po Svome biću i svojstvima, sve te oprečnosti sjedinjuje.

LOK (J. LOCKE)

Dok se holandski Židov Spinoza gušio u svome panteizmu sa svojom kontradiktornom metafizikom, dotle je Lok, godinu mlađi od njega, stajao na drugoj obali Lamanša, držeći pod rukom svoju "Studiju o čovjekovom poimanju", držeći se svoje logike zdravog razuma, udaljujući se od maštanja i uobrazilje, priznajući postojanje Boga i očitujući nemoć uma da shvati tajne nevidljivog za koje nije ni stvoren da ih shvati.

Govoreći o spoznaji, Lok odmah poriče prirođene ideje i kaže da nam sve ideje, i pored njihove raznovrsnosti, dolaze iz iskustva. No neke stvari čine nam se očite stoga što se um gotovo i ne bavi njima, da bi ih shvatio, pa ih zato smatramo prirođenim idejama. A da pogledamo divljake i djecu, vidjeli bismo da oni tu intuitivnost ne poznaju. To je ono što nam pokazuje da je naš um stvoren bez ikakve ideje, kao tabula raza, prazna, čista ploča. Ideje i spoznaje stvaramo mi iz iskustva u životu. To iskustvo je najprije vanjsko, osjetilno, a zatim postaje unutarnje, umno. Osjetila, naime donose umu zbir osjetilnih stvari koje potom um čuva, skuplja, upoređuje i određuje njihovu međusobnu vezu. Od toga unutarnjeg razmišljanja um dolazi do poimanja aksioma koje mi smatramo prirođenim idejama, dok su one, zapravo, samo takve ideje koje um stvara na temelju iskustva.

Kad Lok poriče prirođene ideje — a one su ti aksiomi smješteni u našem umu — kako onda možemo spoznati istinu i koja je to podloga na kojoj zasnivamo naš sud o tačnosti, odnosno netačnosti bilo koje ideje?

Ovo pitanje, mislimo, nije bitno, jer, prema rezultatu, nema nikakve razlike između toga da li su ti aksiomi prirođeni i smješteni u nama, i toga da li su oni djelo našeg uma. Važno je, naime, da se mi ljudi slažemo da u našem umu postoje aksiomi koje uzimamo kao podlogu za raspravu, razmišljanje i diskutovanje o tačnosti odnosno netačnosti ideje, kao što smo složni i u istinitosti tih aksioma.

Uostalom, i sam Lok zaobilazno priznaje postojanje prirođenih ideja i naziva ih reprezentativnim idejama, jer kaže da u našem umu postoje uzroci (šabloni) biti stvari. Tim uzorcima ideja se vaga i saznaje njena ispravnost, odnosno neispravnost. Ispravnost naše spoznaje ovisi o potpunom i jasnom podudaranju naše ideje o nečem i uzorka toga nečeg koji se nalazi u našem umu. Iz škripca Lok izvlači sebe podjelom spoznaja na tri vrste: ona koju treba dokazivati, ona koja nastaje tek dokazivanjem o postojanju podudarnosti između ideje i uzorka i, konačno, ona nejasna za koju nema dokaza, a to je spoznaja materijalnog svijeta. Mi, naime, spoznajemo te stvari koje osjećamo, ali naša spoznaja nije ni prve ni druge vrste, jer ne možemo donijeti dokaz o tačnosti našeg spoznavanja biti te materijalne stvari koju vidimo. A materijalna stvar što je mi spoznajemo i što stvarno postoji izvan nas nije baš njena bit, nego mi spoznajemo njene pojave, a ne i njenu bitnost. Stoga je naša spoznaja materijalnog svijeta nejasna.

Iz gornjeg ne smijemo shvatiti da Lok poput sofista i skeptika, poriče mogućnost spoznavanja istine, jer on uči: "Postoje aksiomi koje spozanjemo izravno, bez i najmanjeg dokaza, kao kad kažemo da je cjelina veća od svoga dijela. Postoje i spoznaje do kojih dolazimo putem dokazivanja, kao što su matematski problemi pomoću kojih dolazimo do pune istine. Ali naše spoznavanje materijalnih stvari nije aksiomsko i za njih se ne može donijeti dokaz, kao što to činimo kad se radi o nekom matematskom problemu. To je neka površna, nejasna spoznaja".

On, dakle, ne tvrdi da je naše spoznavanje materijalnog svijeta neka iluzija, nešto što nije tačno, nego da je ova vrsta spoznavanja nejasna i nije na stepenu ni prve ni druge vrste, ali ipak pretežno tačna zato što svi zdravi ljudski umovi jednako doživljavaju iste osjetilne oblike i stvari opisuju na isti način. Zato ne možemo sumnjati u to da se zamišljeni oblici podudaraju sa onim stvarnim, ali je to nemoguće dokazivati, pa će i naše sigurno spoznavanje same suštine nečega materijalnog biti nemoguće. U koju vrstu spoznaje ubraja Lok našu ideju o postojanju Boga, kao i o nevidljivim stvarima?

Ovdje se pokazuje njegovo duboko umovanje i njegova uravnoteženost, jer pravi razliku između našeg spoznavanja postojanja Boga i spoznavanja nevidljivih stvari. On, naime, kaže: "U odnosu na pitanje postojanja Boga mi smo sigurni. Do te sigurnosti dolazimo kad razmišljamo o sebi, našim osjetilima, inteligenciji i umu koji imamo, pa sasvim sigurno saznajemo da je nemoguće da taj čovjek nastane od nepostojanja. Naša spoznaja o postojanju Boga, dakle, potiče iz dokaza koji počiva na bazi aksiomske spoznaje, i to zato što naše lično postojanje — koje spada u vrstu aksiomske spoznaje, kao što to uči i Dekart — ukazuje na postojanje Boga".

Na druge, pak, nevidljive stvari — kao što su suština toga Stvoritelja, suština duše i uopće svih stvari kao takvih — Lok odgovara mudrošću koju je vrijedno zapamtiti uz mudre izreke drugih učenjaka, mislilaca. On, naime, kaže: "Kad bi ljudi dobro ispitali svoje umne snage, pa otkrili horizont, koji odvaja osvijetljene od neosvijetljenih dijelova i razlikovali ono što se može od onog što se ne može shvatiti — oni bi se zadovoljili svojim neznanjem na neosvijetljenoj strani, njoj se priklonili i svojim umom služili korisnije i spokojnije na drugoj strani".

U ovom smislu postoji jedna indijska mudrost koja se i verbalno i misaono slaže sa Lokom: "Nama je dovoljno upoznati mjesto do koga dopiru zrake i ne treba nam ono do koga ne dopiru, makar samo po sebi bilo i veliko. Jer, ono do koga zrake ne dopiru ne može se ni osjetiti, a sve što se ne može osjetiti to nije ni poznato".

Tako se, eto, susreću i slažu u istini najpoznatiji zdravi umovi, bez ikakve razlike, dokle god se nalaze u prostoru do koga dopiru zraci. A kad taj prostor pređu, oni posrnu i padnu, kao što je to bio slučaj i sa Spinozom.

LAJBNIC

Ovaj mislilac slaže se u nečem sa Lokom, dok mu u nekim pitanjima oponira; negdje ga natkriljuje, dok negdje za njim zaostaje. Tako se slaže, na primjer u vjerovanju u Boga, pa ga čak umnošću svoga dokaza i natkriljuje, a oponira kad je riječ o tabuli razi. I on je, međutim, u časovima "prelaska ozračenog prostora" posrtao. Ipak, ovaj njemački genij bio je po svome obrazovanju izuzetan, a po umovanju dubok, naročito kad je govorio o filozofiji spoznaje, postojanja, stvaranja i Stvoritelja. A posrnuo je pri pokušaju da uroni u opisivanje suštine materijalne i duhovne strane i objasni spajanje duha i materije.

U početku se Lajbnic bio priklonio mišljenju Dekarta o urođenim idejama, ali je oponirao Loku da je um prvobitno bio tabula raza i da nam spoznaje i aksiomi dolaze samo kroz iskustvo. U svojim "Novim saznanjima ljudskog uma" on, međutim, istupa sa jednim srednjim mišljenjem kojim na divan način izmiruje Dekarta i Loka, jer kaže da spoznaju ne možemo nikad objasniti vežući je jedino za iskustvo. Iskustvo, naime, za spoznaju nije sve — kao što misli Lok, jer se u nama nalaze nužne i univerzalne istine više od samog iskustva koje ovo otkriva. Te nužne istine u našem umu postoje kao prirođene i aktivne, ali ih mi možemo otkriti samo pomoću iskustva. Da nije iskustva, one ne bi ni bile otkrivene, ali iskustvo nije to koje ih stvara. Sa ovog dubokog umovanja, koje je kasnije prihvatio i Kant, Lajbnic dolazi do svoga čuvenog zaključka: "Ničega nema u intelektu što prije nije bilo u osjetilu, osim samog intelekta" (Nihil est in inteelctu, quod antea non fuerit in sensu, nisi intelectum ipse)

I nakon što je priznao postojanje prirođenih ideja, tj. nužnih intelektualnih principa, Lajbnic se uzdiže u svome dokazivanju, da bi uspio riješiti problem stvaranja, bića i Stvoritelja na bazi tih principa, pa dokazuje postojanje Boga sa Njegovim svojstvima savršenstva, kao što dokazuje i da je svijet djelo Boga, te mogućnost stvaranja iz nepostojanja.

Kako je uspio riješiti taj problem on, kad su kod toga zastali mnogi veliki umovi?

Istim dokazivanjem koje su zagovarali El—Farabi, Ibnu Sina, Dekart i Lok, samo je on u svome izlaganju bio visok, a u svome vjerovanju Boga velik. Svoje dokazivanje on je izložio inteligentno, divno, snažno, odlučno i jasno tako da ga čovjek mora prihvatiti, ako se drži svoga uma. Evo šta kaže: "Kad očituje koju bilo istinu, potvrdno ili odrično, um se mora — i u potvrdnom i odričnom slučaju — oslanjati na dva nužna principa: princip kontradikcije i princip dovoljnog razloga. To znači da sve što zamišljamo mora biti moguće, nemoguće ili nužno.

Nemoguće je sve što izaziva kontradikciju — kad zamislimo da postoji.

Moguće je sve što ne izaziva kontradikciju — kad zamislimo da postoji.

Nužno je sve što izaziva kontradikciju — kad zamislimo da ne postoji.

Isto tako, sve što postoji i što vidimo mora — na temelju zakona nužne uzročnosti — imati svoj uzrok koji je prouzročio da to nastane, a taj razlog mora biti dovoljan tome što je nastalo. Tvrdnja da ne postoji dovoljan razlog njegova nastajanja izaziva kontradikciju."

Na temelju spomenutih principa možemo spoznati što je moguće da postoji, a možemo dokazati i uzrok onoga što već postoji. Tako, da bismo mogli odrediti da je moguće da nešto nastane, dovoljno nam je da se upitamo (po principu kontradikcije) da li hoće ili neće izazvati kontradikciju to što ćemo zamisliti da nešto nastane i postoji? Ako njegovo postojanje tu kontradikciju izaziva, mi kažemo da je nemoguće, inače kažemo da je moguće, iako um smatra to nemogućim, tačnije: iako je um nemoćan da to zamisli. Isto tako, da bismo mogli suditi da je postojanje nečega nužno, mi se upitamo da li hoće ili neće izazvati kontradikciju to što ćemo zamisliti da ne postoji? Ako zamišljanje njegova nepostojanja izaziva kontradikciju, mi kažemo da je to nužno, inače nije.

Sad prelazimo na ono postojeće, stvarno, ono što zapažamo, pa — na temelju principa dovoljnog razloga — zaključujemo da to postojeće mora imati uzrok svoga postojanja i da taj uzrok mora biti dovoljan za njegovo postojanje. Postojanje dovoljnog razloga dakle, je nešto za što um kaže da je nužno, odnosno odricanje toga dovoljnog razloga izaziva kod nas kontradikciju i to upravo stoga što je nužno".

Na ovom čvrstom intelektualnom temelju Lajbnic je zasnivao svoje mišljenje o postojanju, stvaranju iz nepostojanja i Stvoritelju, pa je vjerovao u Boga, u stvaranje svijeta iz nepostojanja i u to da je Stvoritelj ovog savršenog svijeta samo Bog sa svima atributima savršenstva.

Do svega toga on je došao tako što je najprije dokazao da je ideja o postojanju Boga moguća, jer ne izaziva kontradikciju, a dokazao je i to da je moguće i stvaranje iz nepostojanja, jer zamišljanje tako nečeg ne izaziva kontradikciju, iako um to teško zamišlja. Potom je prešao na ovaj svijet koji već postoji, pa je kazao da je on vidljiva i postojeća stvarnost i nije taj koji je sam sebe proizveo, jer tvrdnja da je proizveo sebe izaziva kontradikciju. Kao stvarnost on mora imati dovoljan razlog svoga postojanja, jer bez toga ne bi postojao. A on stvarno postoji i nema nikakva smisla to postojanje negirati. Kad postoji sa savršenom harmonijom i preciznošću u sebi, njegovo postojanje mora imati dovoljan razlog, krajnje moći mudrosti i savršenstva. Taj dovoljan razlog je nužno postojeći Bog kome nijekanje postojanja izaziva kontradikciju.

Jači i nepobitniji dokaz za postojanje Boga nalazi se, međutim, u Kur'anu. Većina islamskih učenjaka istražuje rječitost Kur'ana samo sa jezičke strane, a njegova najveća rječitost, njegov očaravajući i neodoljivi stil je upravo u ovoj oblasti, naime, u dokazivanju postojanja Boga, svojstava Njegova savršenstva, stvaranja svijeta i pobijanja nevjernika (ali o tome kasnije).

Što se tiče Lajbnicova posrtanja, taj se odnosi samo na njegovu namjeru da objasni spajanje duha sa tijelom (u čemu su posrnuli mnogi umovi). On nam za to daje objašnjenje koje u mnogo čemu sliči mišljenju Malbranša o "slaganju i svrstavanju". Lajbnic je, međutim, to mišljenje obradio detaljno, počevši u granicama mogućeg, da bi završio fatalizmom koji ne odgovara Božjoj mudrosti i savršenstvu. Tako je završio i njegov kolega prije njega.

On je, naime, tvrdio da svijet — tijelima i dušama u njemu sačinjavaju duhovni atomi. Svaki atom je nezavisan od drugoga i on ide po svojim zakonima, ne spajajući se sa drugima. U svakom atomu ima po jedna materijalna, pasivna i jedna duhovna, aktivna strana.

U odgovoru na pitanje: kako ti atomi međusobno djeluju, kad se ne spajaju — Lajbnic nam izmišlja teoriju "prethodno stabilizovane harmonije", pa kaže da aktivni idu Božjom voljom i rade Njegovom moći na način iz koga se pokazuje da se oni spajaju, a zapravo ne spajaju, nego Božja moć daje da svaki atom ide u skladu sa drugim atomima.

Tako stoji sa umom i tijelom: um ima svoje, a tijelo svoje uređenje, ali oboje, Božjom voljom, idu nezavisno prethodno stabilizovanom harmonijom tako da je nemoguće da rad jednog zaostane za radom drugog. Tako za svaku umnu pobudu postoji odgovarajući pokret u tijelu, kao da među njima postoji neka veza i spajanje, dok se oni stvarno ne spajaju i ne koordiniraju, nego se to nama tako pokazuje iz harmonije koja je trag "prethodno stabilizovane harmonije" koju je Bog postavio među njih".

Ova teorija nije nešto nemoguće, nego moguće i to po principu koji je Lajbnic postavio o mogućem. Nije nemoguće zato što kad je zamislimo, ne dobivamo kontradikciju. Međutim, po tome istom principu može se postaviti pitanje: da li ima neke kontradikcije u zamišljanju nekog nejasnog sakrivenog spajanja duha sa tijelom? Ako nema, pa to bude nešto moguće, a to je i priličnije i logičnije, zašto nas je, u svome pokušaju da nas izbavi iz poteškoće, koju vidimo u zamišljanju toga spajanja, ubacio u još veću i goru poteškoću?

Kad ne znamo, a možda nećemo nikad ni znati, kako dolazi do toga spajanja, to ne znači da je to i nemoguće. Dovoljno je da, sa Lajbnicom, kažemo da je to moguće, jer zamišljanje toga spajanja ne donosi nikakvu kontradikciju. A kad je već moguće, onda ne smeta reći da do toga dolazi Božjom moći, mjesto da to objašnjavamo nekakvom teorijom koju je teže zamisliti i koja je bliža fatalizmu koji odudara od Božje pravde i mudrosti.

Spomenuto je da Lajbnic smatra da je svijet krajnje savršen, pa bi bilo zanimljivo znati šta to znači, kad u svijetu vidimo i mnogo zla?

Na temelju harmonije, savršenstva i ljepote, što u svijetu, uzetom u cjelini, postoje, Lajbnic optimistički zaključuje da to ukazuje na Božje savršenstvo, držeći se pri tom principa "dovoljnog razloga za ono što postoji". Iz nesumnjivog Božjeg savršenstva zaključuje da je ovaj svijet najbolji koji može biti i koji um može zamisliti. Naša dužnost je, međutim, da na taj svijet ne gledamo iz ugla nekog određenog događaja, u određeno vrijeme, pa da zbog toga naše poglede upremo u zlo, koje u njemu postoji, ne gledajući iza toga neko dobro. Da bismo vidjeli mudrost u svemu, mi smo dužni gledati na svijet cjelovitim pogledom kojim ćemo vidjeti da su te stvari, koje uzimamo kao zlo, neophodne, da bismo došli do dobra.

Ovo izlaganje o zlu, kome prethodi isto izlaganje mnogih filozofa i teologa, podsjeća na ono što je tako lijepo i mudro rekao Džahiz:

"Od postanka do nestanka ovog svijeta korist predstavlja smjesa dobra i zla, štetnog i korisnog, neprijatnog i prijatnog, padanja i uzdizanja, obilja i oskudice. Kad bi bilo samo zlo, svijet bi propao; ili samo dobro, otpalo bi iskušenje i razlozi za razmišljanje. A kad nema razmišljanja, nema ni mudrosti. Kad ne bi bilo izbora, ne bi bilo ni davanja prednosti i svijet ne bi imao provjeravanja, zastajanja i učenja, a ne bi bilo ni nauke, niti bi se znalo za raspoređivanje, otklanjanje štete, pribavljanje koristi, strpljivosti prema neugodnosti, zahvalnosti na ugodnom, natjecanja; ne bi bilo mjesta radosti zbog dostizanja nečega, veličine, pobjede... Neka je slavan Onaj koji je koristi ovog svijeta stvorio kao blagodat, a nevolje postaju najveće koristi... i u svemu stvorio potpunu korist, a spajanjem dobra i zla — potpunu blagodat..."

Džahiz je došao na ovaj svijet i otišao s njega prije Lajbnica približno na 9 vjekova... A ipak... oni su se susreli...

HJUM

Vođa modernih skeptika Hjum, po ocjeni kritičara, ne spada u filozofe u punom smislu te riječi, jer nije dao neku određenu pozitivnu filozofiju. On se priklonio skepsi toliko da je porekao sve, pa i svoj um i svoga Boga. Ipak treba progovoriti o njemu zato što ne bismo mogli dovoljno znati zaslugu Kanta u odbrani uma i vjerovanja u Boga, kad ne bismo znali ličnu zaslugu Hjuma u filozofiji. Da nije, naime, Hjumovog skepticizma, Kant ne bi proveo svoj dugi život u pisanju velikih djela u odbranu uma.

Nastaje pitanje: kako je Hjum poricao svoj um i sebe, iako je tačno da su i klasični skeptici i sofisti poricali sve?

Sofisti su mnogo obmanjivali ljude, dok su klasični skeptici doveli do negativnog agnosticizma, a uz to živjeli u doba kad filozofija nije bila toliko raširena i bez tolikog uticaja koji bi mogao pokrenuti velike umove, kao što su Dekart, Lok i Lajbnic. Kako je, prema tome, Lok, iako iza ovih, mogao sumnjati u svoj um i sebe?

Hjum je počeo sa spoznajom, pa se složio sa Lokom u poricanju prirođenih ideja i tvrdio da se sve vrste naših spoznaja tvore iz osjećanja i iskustva. Kombinovane ideje su tek zbirka ideja, ali kad ne možemo da im nađemo odgovarajuće u osjetilnim stvarima, mi ih smatramo pronalaskom uma.

Bilo bi lako da je Hjum ostao kod toga. Prirođene ideje, naime, ponekad i budu zbirka jednostavnih, prostih ideja i nije nimalo nemoguće da osnovne ideje budu od onih koje tvori naš um. Ali Hjum u tome ide u bezumnu krajnost toliko da poriče i zakon uzročnosti, pa smatra da je veza uzroka sa prouzročenim samo iluzija bez ikakve podloge, samo što mi vidimo nastanak jedne koju slijedi druga prividnost, pa držimo da je druga prouzročena prvom, iako između jedne i druge nema nikakve nužne logičke veze, iz koje bi slijedilo da je prva uzrok drugoj. Mi smo uobičajili vidjeti dva uzastopna do-

gađaja i smatrati da među njima postoji neka uzročna veza, tj. da je prvi uzrok drugom događaju. Ideja uzročnosti je samo subjektivna koja postoji jedino u našem umu, a zakoni uzročnosti su tek kratak pregled prethodnih iskustava koje za budućnost ne predstavljaju ni najmanju sigurnost.

Treba naglasiti da je sasvim pogrešno dovoditi El-Gazalija u vezi s Hjumom kad je riječ o poricanju zakona uzročnosti. El-Gazali, naime, nije iz temelja poricao princip uzročnosti, nego je tvrdio da pojava koju nazivamo uzrokom ne iziskuje nužno da nastane to što nazivamo prouzročenim. Tako, na primjer, um ne smatra nužnim da vatra sigurno i neizbježno spaljuje drvo, nego je iz iskustva vidio da je proces gorenja, kad se vatra dotakne drveta, neophodan, pa je povjerovao da je vatra uzrok izgaranju. Da nije te neophodnosti, koju mi vidimo, ne bi nam bilo obavezno i nužno vjerovati da vatra iziskuje izgaranje kao što je obavezno vjerovati da svako tijelo mora biti smješteno u prostoru. Time je El-Gazali htio zaključiti: Dokle god postojanje osobine izgaranja nije obavezno i nužno kod vatre, a ta osobina može biti svoja suprotnost — to mora da je Onaj ko je vatri, pa i svemu drugom dao njegove osobine i naravi, upravo Taj ko ih je i stvorio i ko im može te osobine i oduzeti.

Hjum, pak, apsolutno poriče postojanje zakona uzročnosti, pa čak i sebe, svoga uma i čitavog svijeta, jer kaže: "Kad vjerujemo da postoji nešto što osjećamo, to vjerovanje bude u času kad nam osjetila jave o tome. Ali nema nikakva dokaza koji nas obavezuje na vjerovanje da to postoji kad je izvan naših osjetila što nema dokaza koji nas primorava na vjerovanje da ono što smo vidjeli danas, pa ostavili i povratili se da ga vidimo drugog dana, predstavlja isto što smo vidjeli prvog dana. Mi smo, zapravo, vidjeli dvije stvari, pa nam se učinilo da su one jednake. Zatim, mi iz vanjskog svijeta znamo samo časovite osjetilne spoznaje koje su u našem umu. Prema tome, te ideje, koje spoznajemo, to je sve i ništa drugo što postoji u svijetu. Supstance stvari, ni materijalne ni duhovne ne postoje".

U svojoj sumnji Hjum se uzdiže, odnosno mizerno pada kad sumnja u samog sebe i svoj um, jer kaže: "Budući da naše spoznaje sačinjavaju samo osjetilne radnje, a u osjetilno doživljenim stvarima nema ništa što bi se moglo nazvati razumom ili osobom, to ne postoji ni razum ni osoba za koju mi mislimo da postoji. Sve što razumijem iz svojih riječi "Moja osoba postoji" i "Moj um postoji" jeste to da u meni postoji niz osjetilnih doživljaja i uzastopnih ideja, pa tu zbirku ja nazivam "osobom koja misli". Prema tome, riječ "osoba" i "um' su iluzije o iluzijama".

Eto, tako taj čovjek pada u fatalnu kontradikciju, jer za stvari kaže da su samo naše ideje, a za ideje da su tragovi našeg osjetilnog doživljavanja stvari, pa stvari definira kao ideje, a ideje kao trag stvari, da bi kasnije porekao sve zajedno.

Porekavši sebe, svoj um i čitav svijet, on je, naravno, porekao i postojanje Boga. To je prirodni rezultat toga njegova poricanja svega što je na svijetu. A njegov "dokaz" za nepostojanje Boga povećava uvjerenje u njegov slab temperamenat. Evo što Hjum kaže o tome:

"O uzroku mi znamo jedino to da je on prethodni događaj koji zapažamo prije nastanka prouzročenog, posljedice. Mi, dakle, moramo vidjeti oba događaja, prethodni i kasniji. Prema tome, postojanje svijeta ne stoji kao dokaz za postojanje njegova Tvorca, osim kad bismo vidjeli zajedno i Tvorca i ono što je On napravio".

To je više nego zabluda, to je kapric. I kad bi se njemu Bog pokazao, kao što želi i pokazao mu svijet kao svoje djelo, kao što traži — on bi govorio isto o zakonu uzročnosti: Ovo je neizmjenična pojava i u toj naizmjeničnosti nema nikakve logičke nužnosti koja iziskuje to da je Bog uzrok postojanja svijeta i njegov stvoritelj.

Ove naivne misli iznesene su samo zato da bi mogle biti uporeene sa onim Lajbnicovim prije i onim Kantovim poslije Hjuma.

KANT

Kant sam priznaje da je njegov stil sasvim i namjerno nabijen, jer su njegova djela namijenjena eminentnim filozofima. Inače, o ovom filozofu postoje najrazličitija mišljenja naročito kad je riječ o njegovu odnosu prema vjeri. I dok ga jedni ubrajaju u najveće vjernike, drugi smatraju da je bio najveći nevjernik. Tačno je, međutim, da je on spadao ne samo u red vjernika, nego i u red ljudi koji su najviše poslužili vjerovanju u Boga. On je dobro pripremio oružje kojim ćemo se boriti protiv skepticizma i nevjerovanja, ali ga sam nije mogao upotrijebiti.

U odbrani uma Kant je bio najbliži Sokratu, a u odbrani svoga vjerovanja Ibni Rušdu. Njega je oduševio totalni i apsurdni skepticizam kojim je Hjum likvidirao i nauku i vjeru i moral — kao što je ranije Sokrata oduševio skepticizam sofista, pa je Kant odlučio da brani um, što je činio i Sokrat, da bi ponovo dokazao da spoznaja ne nastaje samo pomoću osjetila, nego i pomoću uma koji ima posebnu moć stvaranja misaonih pojmova iz osjetilnih doživljaja i iz odnosa koji se ne mogu osjetilno doživjeti, a nalaze se iznad osjećanja. U svojoj odbrani uma bio je velik i uspješan u najvećoj mogućoj mjeri. Ali, nakon što je otkrio temelje uma, dokazao njegovu snagu i moć, objasnio njegove prirođene zakone i aksiome koji se u njemu nalaze, smatrao je, kao i Ibnu Rušd prije njega, da složeni teoretski umni dokazi taj um zbunjuju, pa je za dokazivanje postojanja Boga odabrao drugu metodu, kao što je svojevremeno učinio i Ibnu Rušd. No, u tom izboru Kant je imao manje sreće.

Kant postavlja sljedeće pitanje: Da li u prirodi uma i njegova stvaranja postoji neka posebna moć koja mu omogućuje da dođe do stvaranja samostalnih kreativnih sudova, ne oslanjajući se na ono što donose osjetila i iskustvo, i koje su granice te moći?

Da bi na to pitanje odgovorio, Kant je, nakon što mu se filozofija razvila, napisao svoje najveće djelo u odbranu uma "Kritiku čistog uma".

U svom dugom odgovoru na gore postavljeno pitanje Kant se koncentrira na nekoliko postavki koje ćemo odmah u početku iznijeti:

1) Izvori spoznaje su osjetila i um. Naše spoznaje, prema tome, mi ne formiramo isključivo od osjećanja, niti isključivo od uma.

2) Um posjeduje prirođene ideje smještene u njemu koje Kant naziva regulacionim zakonima uma. Pomoću njih um može spoznati veze što postoje među osjetilnim radnjama, a koje se vraćaju njemu tako da on od osjetilnih doživljaja formira osjetilnu spoznaju, a potom od više osjetilnih formira više umnih spoznaja. U najviše te ideje i prirođene zakone spadaju: ideja o vremenu i mjestu, te zakon uzročnosti.

3) Snagom tih regulacionih zakona um može stvarati samostalne kreativne sudove u kojima nije vezan ni za osjećanje ni iskustvo.

4) No, ta umna moć je ograničena i vezana za osjećajne pojmove. Naime, kad pokuša izaći iz polja pojava i ući u suštinu samih stvari, um zapadne u zabludu. A metafizika je ta čiji je zadatak kazati gdje je zabluda u koju upada um kad pokuša ući u vanosjetilni i nepoznati svijet.

Ovim postavkama Kant zapravo nije dao ništa novo, ali je sjajno dokazao njihovu tačnost. Neosporno je i to da je on funkciju uma sveo na krug osjećanja, iako su netačni rezultati koje je iz takvog svođenja dobio. Naime, on tvrdi da se osjetilni doživljaji vraćaju umu kroz osjetilne otvore mnogobrojni, nagomilani, izmiješani i ukršteni, a um ih prima sređene, raspoređene i razvrstane, pa jedne udružuje, dok druge rastavlja, jedne prima prije, druge kasnije, jednim se zanima, dok druge zanemaruje. Od njih um formira osjetilnu spoznaju, a potom iz više osjetilnih spoznaja — umne spoznaje i nove kreativne sudove, ne oslanjajući se u tome na osjećanje i iskustvo.

Kojom silom to radi um?

Osjećanje donosi našem umu jedino slike stvari. A postojeće veze među stvarima — kako u svome prostornom tako i vremenskom rasporedu, odnosno u tome smislu da jedna prouzrokuje drugu — jesu umne veze koje ne postoje u obliku osjetilnih stvari. Odakle onda um donosi te kreativne sudove koje izdaje na tim vezama?

Mi gledamo dvije nejednake cifre, pa iz njih možemo dobiti rezultat sabiranjem koji nije jednak rezultatu što ga dobijemo množenjem. Da je ova spoznaja nastala samo iz osjećanja, računska radnja ne bi morala nikad biti različita, jer nam naš vid prenosi samo jednu sliku koja se ne mijenja.

Situacija je ista i kad upoznajemo uzročnu vezu što postoji među uzrokom i učinkom. Naša osjetila, naime, pokazuju nam samo odvojene, naizmjenične slike, a nikad njihov uzročni odnos. Kako onda mi spoznajemo taj odnos i kako spontano shvaćamo da svaki učinak ima svoj uzrok?

Odavde Kant dolazi na misao da se u umu nalaze prirođeni regulacioni zakoni pomoću kojih on može shvatiti osjećanje, pretvoriti ga u osjećajne spoznaje, a potom od osjećajnih formirati cjelovite umne spoznaje i dati nove kreativne uslove u kojima se ne oslanja na osjećanje.

U ideje uma i njegove prirođene zakone spada i ideja o mjestu i vremenu do kojih on dolazi putem opažanja, jer se one ne nalaze u stvarima, da bi mogle biti opažene. Pomoću ideje o vremenu čovjek stavlja osjetilna obilježja i vremenski ih raspoređuje jedno poslije drugog, dok pomoću ideje o mjestu on takva obilježja udružuje, odnosno razdvaja, pa ih misaono u prostoru raspoređuje i shvaća. Da nije ideja o vremenu i prostoru, po svojoj prirodi skoncentrisanih u umu, ovaj ne bi mogao ništa shvatiti, ne bi mogao pronaći intelektualne veze što postoje među stvarima, niti izdavati kreativne sudove koji se tiču prostora i vremena tih stvari.

Kako su svi matematski problemi samo veze koje se tiču prostora i vremena — jer se geometrija posvećuje prostoru, a aritmetika je ponovljeno i uzastopno brojanje koje je potčinjeno spoznavanju vremena — proizlazi da su matematski principi prirođeni i umni i oni proističu iz prirode našeg uma, a za njihovo upoznavanje ne treba nam nikakvo iskustvo. Otuda sigurno znamo da su matematski principi tačni, sigurni i nužni i da ne možemo u njih sumnjati, dokazati njihovu netačnost ili zamisliti njihovu suprotnost. Tako možemo, na primjer, zamisliti — kako reče El-Gazali, da vatra ne prži, ali nikad ne možemo sebi predstaviti da jedan nije polovina od dva i da prava linija nije najkraća između dvije tačke. To ne možemo stoga što su ti principi nužni i proističu iz prirode našeg uma.

Kao što može, snagom ideje o prostoru i vremenu pretvoriti osjećanja u osjetilne spoznaje, um, isto tako, može, snagom drugih svojih regulacionih zakona vršiti poređenje, analiziranje i obrazlaganje tih osjetilnih doživljaja, da bi iz njih izveo intelektualne spoznaje i na temelju ovih donio nove kreativne sudove koje ne crpi iz osjetila. Jedan od najvažnijih umnih regulacionih zakona je zakon uzročnosti pomoću koga nužno i čisto spoznajemo da svaka promjena mora imati svoj uzrok. Snagom ovog nužnog prirođenog zakona mi smo u stanju spoznati prirodne zakone.

To je, uglavnom, sve što je Kant mislio o moći uma. Da vidimo sad šta misli o njegovoj nemoći:

Nakon što je branio moć uma, nasuprot onima koji ga smatraju tabulom razom na kojoj prije iskustva nema ništa i nasuprot onima koji u njega sumnjanju, odnosno poriču njegovo postojanje; nakon što je, kako smo vidjeli, dokazao da u njemu postoji neka prirođena moć za regulisanje, raspoređivanje, analiziranje, obrazlaganje, zaključivanje i stvaranje istaknutih sudova — Kant tvrdi da ta moć čistog umnog poimanja djeluje samo unutar osjetilnog poimanja, naime u krugu pojava koje prima osjetilo. Jer, iako snagom svojih prirođenih ideja i svojih regulacionih zakona može formirati osjetilno, pa umno poimanje, um, za formiranje tih dvaju poimanja treba predmete. A ti predmeti su osjećanja (doživljavanja). Budući da osjetilo prima samo slike vanjskih stvari i ne ulazi u njihovu unutarnju stranu, to naše umno poimanje ne može ući u bit same stvari. Ako, prema tome, pokuša spoznati samu bit stvari i to jedino pomoću umnih zakona pomoću kojih upoznajemo i pojave — pogriješićemo. Zadatak metafizike je da objasni gdje je ta greška pri pokušaju uma da prekorači krug osjetila i osjetilnih pojava i da dođe do konačne istine koja je iza osjetila.

To zadržavanje uma u granicama primjetljivih stvari je ispravno i jasno, pa se postavlja pitanje: zašto će zaključci, do kojih je Kant došao iz toga zadržavanja, biti netačni?

To je ono najglavnije što treba reći o Kantu, tu je raskrsnica na kojoj su se neki od njega odvojili, pa ga ubrojili u nevjernike i tu je praznina u umovanju toga velikog genija.

Kant nije mogao sebi zamisliti početak, svršetak i beskonačnost vremena i prostora, pa je upao u istu grešku u koju je prije njega upao i Ibnu Rušd kad je složene umne dokaze smatrao teškim. Kao i El-Gazali, kaže i on: "Kad pokuša suditi o tome da li je svijet ograničen ili beskonačan, um pada u kontradikciju i poteškoću, jer mi, s jedne strane, iza svake granice zamišljamo nešto dalje od nje, dok nam je, s druge strane, teško zamisliti samu beskonačnost. Tako isto, da um pokuša zamisliti da svijet ima svoj vremenski početak, zapašće u istu poteškoću zato što mi ne možemo zamisliti bespočetnu vječnost, kao što ne možemo zamisliti ni jedan momenat koji bismo nazvali početak vremena, jer ne možemo, a da ne zamislimo da je nešto bilo prije toga momenta. Ista je situacija kad um sebi zamišlja niz uzroka i učinaka. S jedne strane ne možemo zamisliti beskonačan niz, dok s druge strane ne možemo zamisliti prvi uzrok koji nema svoga uzroka (tj. kao nešto neprouzročeno). Sve su

to problemi kojih se možemo riješiti jedino ako shvatimo da se djelatnost ideje o vremenu i prostoru, zatim djelatnost zakona uzročnosti, kao i svih naših regulacionih umnih zakona svodi na područje osjetilnog poimanja, naime na područje pojava koje poima osjetilo. Prema tome, ako pokušamo shvatiti umom ono što je iza osjetila, bićemo nemoćni.

U tome zadržavanju uma u granicama pojava — kako je već rečeno, nema ništa netačno, ali je Kant pogriješio u zaključku, kad je rekao da mi zapadamo u poteškoće kad postojanje Boga pokušavamo dokazati umovanjem.

Treba se složiti s Kantom da se regulacioni zakoni uma primjenjuju jedino na polju osjetilnih, a nužni zakon uzročnosti samo na području materijalnih pojava. Ali, zar čitav svijet uzet u pojedinostima i cjelini, ne spada u materijalne pojave?

Zar pomoću nužnog zakona uzročnosti ne sudimo, kao što i sam Kant kaže, da sve što se mijenja mora imati svoj uzrok? A kad vidimo jednu od mnogih djelimičnih pojava, zar nužno ne sudimo da ona mora imati svoj uzrok?

Kad, dakle, na temelju svake djelimične pojave na ovom svijetu sudimo da ona mora imati svoj uzrok, zar naš um nužno ne zahtijeva da i ovaj čitav vidljivi i promjenljivi svijet za svoje postojanje mora imati dovoljan razlog.

Kant ima potpuno pravo kad kaže da je svaki pokušaj uma da dođe do biti konačne istine — propao pokušaj, a ima pravo i kad objašnjava da um ne može prekoračiti područje vidljivih (osjetilnih) pojava da bi shvatio suštinu onoga što stoji iza svijeta osjetila, jer je to nepoznati svijet. No, mi u krugu toga vidljivog svijeta ćutimo u sebi neku umnu nužnost da spoznamo da čitava ta "najveća očevidnost" mora imati uzrok svoga postojanja. Poslije toga nama ne smeta da nam u naš um navali nevidljiva misao koja svakom uzroku traži uzrok, prije svakog vremena vrijeme, iza svakog prostora pro-

stor. Ta misao stalno je uz nas i onda kad spoznajemo djelimične pojave u našem praktičnom i naučnom životu. Uprkos toj misli, mi, ipak nužno shvaćamo da je djelimična pojava plod nekog uzroka i ne pada nam ni na pamet da ga poričemo i to stoga što takva misao traži od nas nizanje uzroka u beskonačnost i zato što ne poznajemo suštinu uzroka.

Kad, dakle, gledamo ovaj vidljivi svijet i ne uspijemo spoznati suštinu njegova dovoljna razloga, koji je prouzrokovao njegovo postojanje, naime suštinu Božjeg bića, koji ga je stvorio, mi ne možemo poricati postojanje toga Stvoritelja jedino stoga što nismo mogli spoznati suštinu Njegova Bića i svojstva. Ako pak budemo poricali, mi ćemo time poricati i poništavati zakon uzročnosti za koji i Kant i svako razborit tvrdi da je nužni umni zakon koncentrisan u našem umu.

Sad nailazimo na pitanje: kad je tako, kako će onda Kant biti vjernik i kojim se dokazom poslužio dok je došao do svoga vjerovanja u postojanje Boga?

Kao što je poznato, Kant je složene teoretske umne dokaze smatrao teškim, kao što ih je, prije njega, smatrao i Ibnu Rušd. Zato je on sebi odabrao jedan drugi dokaz, u cjelini uzet sličan dokazu "izravnog saznavanja" na koji se oslonio Bergson, najveći filozof — vjernik dvadesetog vijeka.

Treba naglasiti da se Kant nije poslužio dokazom harmonije kao što je to učinio Ibnu Rušd koji je taj dokaz nazvao "dokazom pažnje i stvaranja". A tu je Kantova slaba strana. Nema, naime, ničeg neobičnog u tome da ovaj genij vidi teškoću u složenim umnim dokazima, kao što je to i prije njega bio slučaj kod Ibni Rušda i Ibni Tufejla, i da od njega odstupi, da bi tražio neki drugi lak i jasan dokaz. Neshvatljivo je ko od njega, međutim, to što se njemu ne dopada čak ni dokaz harmonije, pa ga, kao i složene umne dokaze, smatra teškim i izmišlja drugi za koji misli, da proističe iz savjesti, a ne iz uma.

Kao i Lajbnic, i Kant tvrdi da nam um dopušta vjerovati da iza svijeta postoji neki bog, ali je naš moralni osjećaj taj koji nas primorava vjerovati u postojanje Boga.

U vezi s tim postavlja se pitanje: kako može Kant uvažiti mišljenje Lajbnica, a potom poricati umne dokaze kojih se držao taj veliki mislilac?

Ne može se nikako uzeti kao moguće da se Kant ne slaže s Lajbnicom u aksiomima koji u umu stvaraju odnosno ne stvaraju kontradikciju. Kao i Lajbnic, i Kant drži, kao i svako razborit da nam um dopušta vjerovati da iza stvari postoji neki bog, jer ideja o takvom postojanju ne izaziva kontradikciju, nego tu kontradikciju izaziva upravo nijekanje te ideje. Međutim, nakon što je svoju filozofiju izložio u djelu "Kritika čistog uma", u kome je raspravu okončao zaključkom o ograničavanju funkcije uma unutar pojava koje dokučuje osjetilo — Kant se okrenuo protiv složenih umnih dokaza, koje su iznijeli filozofi, pa je držao da se dokaz o postanku i dokaz o nužnosti naslanjaju na zakon uzročnosti, kao i na "sud uma" koji kaže da je beskonačno nizanje u svijetu formi, nastalih i mogućih stvari — nemoguće. I dalje: pri zamišljanju nečega, ovim ispravnim umnim sudovima konkuriše misao koja nastupi u traženju prostora iza svakog prostora, vremena prije svakog vremena i uzroka iza svakog uzroka. Zato je on iz ove zamišljene umne poteškoće "skočio" u tvrdnju da ta dva dokaza vjerovanja izlažu sumnji, pa je razmišljao o metodi dokazivanja pomoću intencije, planiranja, harmonije i mudrosti, koje postoje u svijetu, ali mu se smučilo zbog prisustva zla, koje je vidio i koje je uzeo kao razlog slabosti dokaza harmonije kod njega, ne uspoređujući i ne vagajući te neredovne rijetke pojave, čiju svrsishodnost mi ne možemo spoznati, sa nebrojenim dokazima intencije, mudrosti, planiranja i harmonije u cijelom svijetu. Tako je on došao do zaključka da je umom teško dokazivati postojanje Boga, pa nam izumio jedan drugi um, koga je nazvao "praktičnim umom" tj. savjest. Ovim umom Kant je dokazao postojanje Boga.

Kant, naime, tvrdi da mi u našoj najskrovitijoj unutrašnjosti nalazimo jedan jak osjećaj, koji ne možemo poricati, koji nam naređuje dobro, a odvraća od zla i koji nas muči i kori kad pogriješimo. Odakle nam takav osjećaj? Po mišljenju Kanta, on ne dolazi ni iz osjetila, ni iz iskustva, jer nam osjetila prenose isključivo slike stvari i u njima nema ništa što bismo mogli nazvati prijekorom ili grižnjom savjesti. Takav osjećaj ne dolazi iz umovanja, jer um svoju djelatnost ograničava na osjetilno spoznavanje i pretvaranje ovoga u umno spoznavanje. Odakle nam, dakle, taj jasni, jaki i nepobitni osjećaj? Taj osjećaj, koji ljudi nazivaju savjest, upravo je to što Kant zove "praktičnim umom" i za koji kaže da je to naš moralni zakon po kome su stvorene naše duše, kao što je um stvoren po svojim regulacionim zakonima. On je taj koji nam naređuje suprotno onome što nam naređuju druge umne spoznaje. On nam naređuje neustrašivost, odlučnost, požrtvovanost za dobro ljudi, koji druge umne spoznaje od nas traže opreznost i izbjegavanje opasnosti.

Odavde Kant razvija svoje dokazivanje, pa pomoću toga moralnog zakona dokazuje slobodu volje, slobodom volje vječnost duša u drugom životu, a drugim životom — postojanje Pravednog Sudije. Potom kaže da naš moralni zakon traži da budemo slobodni u odabiranju dobra i zla. Na ovom svijetu vidimo da se činilac dobra rijetko nagrađuje za svoje djelo i da vršenje dobra često donese nesreću i neugodnost. Neizbježno je, dakle, postojanje drugog života u kome ćemo dobiti nagradu za dobro koje smo činili. Taj drugi život iziskuje da duše budu vječne, da bi dobile svoju nagradu. Nema mjesta nijekanju vječnosti duša, jer to vodi poricanju postojanja moralnog zakona za koji smo rekli da je nesumnjiva stvarnost. Stoga Kant smatra da vječnost duša ide u red očevidnih istina praktičnog uma.

U ovom dokazivanju Kant ide dalje, pa kaže: Kad je već utvrđeno da su duše vječne i da je pravednost u nagrađivanju, odnosno kažnjavanju obavezna, mi moramo vjerovati u postojanje Vječnog, Moćnog i Pravednog Sudije koji će upravljati provođenjem te pravde na budućem svijetu, jer vječnost i nagrađivanje, za koje kažemo da su obavezni, iziskuju obavezno postojanje dovoljnog razloga koji im je ravan. Mora, dakle, da Onaj koji je stvorio vječnost, i sam bude vječan; Onaj koji sudi pravedno — i sam bude pravedan i koji plaća za dobro i zlo — da je moćan. Taj Vječni, Moćni i Pravedni Sudija je Svevišnji Bog.

Eto, to je taj moralno-savjesni zakon koji je Kant odabrao za dokazivanje postojanja Boga. On za njega kaže da nije dokaz proizašao iz umovanja, nego dokaz koji proističe iz našeg prirodnog osjećaja koji treba da stoji iznad umovanja.

Treba, međutim, primijetiti da taj zakon ne zadovoljava baš potpuno. Svi zakoni, što ih ovi geniji spominju za postojanje Boga, tačni su. U njih spada i dokaz što ga je spomenuo Kur'an: "Zar ste mislili da smo vas uzalud stvorili i da se nećete nama vratiti"? No, načina dokazivanja ima dubokih, složenih i teških, a ima jasnih, jednostavnih i zamršenih. Najbolje je u tome Vidljivi i Skriveni — kako to Bog opisuje sebe. Što se tiče Kantova dokazivanja pomoću moralnog zakona, smatra se da to nije najjači dokaz. Naime, da se u vjerama ne govori o proživljenju i nagrađivanju, sam um ne bi mogao biti sasvim siguran u postojanje toga budućeg svijeta, i to stoga što mu je teško da sam od sebe zagovara ponovo vraćanje nakon propadanja i proživljenje nakon smrti, osim da vjeruje u postojanje Boga, Njegovu moć, mudrost i pravednost. A kad dođe na taj stepen vjerovanja, njega uvjerenje u Božju moć, mudrost i pravdu navede na vjerovanje u drugi život i sudnji dan. Prema tome, vjerovanje u drugi život dolazi samo nakon vjerovanja u postojanje Boga, a nikako prije. To je i logički red koga se drži i Kur'an u dokazivanju proživljenja i polaganju računa. Kur'an je, naime, najprije donio dokaze za Božje postojanje, Njegovu moć, mudrost i pravdu, potom moć donio kao dokaz za mogućnost ponovnog proživljenja, a mudrost i pravdu kao dokaz za polaganje računa. Ako bismo ovaj logički red obrnuli i pozvali se na naš osjećaj grižnje savjesti i uživanja požrtvovanja (a to je osjećaj koji može nastupiti iz straha od neba i koji je postao dio našeg razmišljanja), pa iz toga osjećaja crpili dokaz za slobodu volje, neumrlost duše, polaganje računa i postojanje Pravednog Sudije, Boga — to ne bi moglo poslužiti kao najjači dokaz, iako tako uzima Kant. Prije bi se to moglo uzeti kao neki dokaz savjesti koji bi se ispravno mogao nazvati pomoćnim dokazom koji pomaže drugim umnim dokazima.

Ovaj dokaz usvaja i islamski filozof El-Džisr koji se s onim što je spomenuo Kant slaže gotovo i verbalno i misaono, jer kaže:

"Čisti um zahtijeva da u mudrost Svevišnjeg spada i to da se razlikuju dobri i loši. Do toga razlikovanja ne može doći na ovome svijetu, jer mi vidimo mnoge nevaljalce u najvećoj udobnosti, a mnoge dobročinitelje u suprotnom stanju. Pravda i mudrost Milostivog mora biti primijenjena prema Njegovim tlačenim robovima, kao i prema tlačiteljima. Do svega toga ne dolazi na ovom svijetu, jer vidimo da tlačeni može ostati ponižen, obespravljen, osramoćen i fizički uništen, dok tlačitelj ostaje častan i moćan. Mora, dakle, postojati drugi svijet gdje će se ta pravda pokazati".

Ako i možemo odobriti naivnost onih koji ne umiju ili ne mogu shvatiti umne dokaze, pa se služe ovim "pomoćnim" — mi se, ipak, ne možemo složiti sa učenjacima i filozofima koji među masama šire svoje mišljenje, da bi oslabili osnovne, jake umne dokaze i zadovoljili se tim vjerovanjem savjesti koje masama otvara vrata u vjerovanje u tajne i stvari koje su za um neprihvatljive jer se to u najvećoj mjeri sukobljava sa islamom koji odbija svako vjerovanje koje izaziva kontradikciju. Uostalom, iz čega je Kant izvadio svoj dokaz savjesti, ako ne iz umovanja koje on izbacuje iz područja dokazivanja postojanja Boga.

Ako je to umovanje podobno kao sredstvo za zaključivanje, u koje se Kant upustio kad je pomoću savjesti dokazao postojanje moralnog zakona, a pomoću ovog opet slobodu volje vječnost i pravedno nagrađivanje od strane Svevišnjeg, zašto to isto umovanje ne bi bilo podobno kao sredstvo za isto zaključivanje iz drugih premisa?

Treba ponovo istaknuti da među sposobnostima uma koje je utvrdio Kant stoji i ona kojom primamo veze između uzroka i učinka. A kao prvo što iziskuje čisti um, i to po ovom zakonu uzročnosti, je traženje uzroka traga kad ovaj bude viđen, odnosno tvorca kad se vidi nešto izrađeno. Ova sposobnost ne smije biti zanemarena time što ćemo reći da um može biti nemoćan u slučaju složenosti dokaza. Tačno je da um može nekad biti takav, kao što kažu Kant, El-Gazali i Ibnu Tufejl, kad treba da zamisli nešto beskonačno, vrijeme prije koga nema drugog vremena, beskonačan niz, neprouzročeni uzrok. No, nemoć uma da zamisli takve stvari u njihovim dalekim svršecima ne može pokvariti niz dokazivanja od njihova početka. Tako, mi vidimo neki trag, pa nam um nužno traži njegov uzrok i to snagom zakona nužne uzročnosti, zakona po kome je, kako kaže Kant, naš um stvoren.

Kako je već rečeno, Kant može biti u pravu kad tvrdi da se djelatnost uma svodi na područje osjetilnog, vidljivog svijeta i da ne prelazi u nevidljivi. I upravo dok je naglašavao postojanje zakona uzročnosti, on je zaboravio da taj isti zakon, kao što podrazumijeva pojedinačne pojave u svijetu, pa za svaku traži uzrok, on još više i prije podrazumijeva čitav svijet kao cjelinu, pa nužno traži uzrok njegova postojanja. A kad kažemo da teoretski um može zakon uzročnosti primijeniti na svijet kao cjelinu, mi time ne govorimo glupost, niti oponiramo Kantu u njegovoj tvrdnji da je rad teoretskog uma ogra-

ničen na osjetilni svijet. Jer, osjetilni svijet podrazumijeva pojedinačne osjetilne pojave, ali i najveću i cjelovitu osjetilnu pojavu, tj. svijet. Kad, prema tome, um traži uzrok te najveće osjetilne pojave u cjelini, on time ne prelazi granicu koju mu je postavio Kant. Izuzimanjem svijeta, kao najveće osjetilne pojave, iz dometa zakona uzročnosti Kant je rekao besmislicu, jer je cio svijet jedna osjetilna pojava, a um u domenu svoje djelatnosti može, zapravo mora, kako kaže Lajbnic, nužno tražiti njegov uzrok isto kao što ga traži za svaku pojedinačnu osjetilnu pojavu.

Bilo kako bilo, Kant spada u najiskrenije vjernike. Svoje vjerovanje on je zasnovao na dokazu, koji, iako, po njegovu mišljenju nije najjači, ali zato spada u pomoćne, jer pomaže one glavne, na njih se naslanja i ojačava vjerovanje u srcima.

BERGSON

Kako ćemo vidjeti, ovaj filozof nije se nikad ograničio samo na dokaz izravnog spoznavanja i, za razliku od Kanta, nije izbacio teoretski um iz područja dokazivanja postojanja Boga, nego se u dubini svoga dokaza na takav um pozivao i oslanjao na najjači, najveći i najjasniji umni dokaz kojim se dokazuje postojanje Boga. A to, svoje izravno dokazivanje, koje je zagovarao, on je izvukao samo iz toga najjasnijeg i najvećeg umnog dokaza i tako postao najveći i najjači filozof dvadesetog vijeka.

Bergsonovo vjerovanje u postojanje Boga zasniva se, zapravo, na dvjema dubokim mislima: na njegovoj tvrdnji da spoznavanje bitnosti svijeta nastaje samo promatranjem svijeta i njegova kretanja kao cjeline međusobno povezanih dijelova; i na njegovoj tvrdnji da dokazi o postojanju namjere, cilja i planiranja za stvorena bića stavljaju zamisao o slučajnom stvaranju u oblast razumom nepojmljivih stvari.

Evo još jedne prilike da vidimo kako se geniji susreću sa istinom koju je spomenuo Kur'an, a koja se odnosi na sve načine dokazivanja postojanja Boga!

Bergson ismijava materijalističko učenje po kome se život i ideja na svijetu sastoje od nebitnih pojava usljed uzajamnog djelovanja materije i sile. On ismijava i materijalističko mišljenje da je um samo mozak i da nema ničeg drugog. Zato im kaže: "Nipošto! Um nije samo materijalni mozak smješten u lobanji, nego je um jedno, a mozak drugo! Um je energija, a mozak materija. Kad kažemo da se umna spoznaja veže za mozak i da je pod njegovim uticajem u smislu ispravnosti, snage, bolesti i slabosti, to je jedino stoga što je mozak posuda, a um njegova podloga i instrumenat kroz koji on prolazi. Kad, dakle, instrument otkaže, nastane poremećaj u hodu energije, poput vode koja teče rječicom i u svome toku pokorava se njenim zavojima. No, to njeno pokoravanje ne znači da je voda riječno korito, niti da je korito voda.

Što se tiče želje, koja spopadne naš um da sve objasni pomoću materije, za to postoje dva osnovna razloga. Prvi je taj što je jedan dio našeg uma nastao zato da bi vježbao spoznavanje materijalnih predmeta, pa je iz toga područja stekao mnogo svojih predodžbi i zakona. Drugi, i to najvažniji, razlog je taj što mi ni do danas nismo doznali kako gledamo realnost stvari, kao ni to kako ćemo je oživjeti da bismo je vidjeli. To stoga što mi tu realnost raskomadamo, da bismo je mogli vidjeti. To znači da naš um sliku o postojanju prima raskomadanu, a da pri tom ne opaža niti upoznaje povezanost njenih dijelova u njenom stalnom kretanju kao cjeline. A realnost ne može biti upoznata bez toga sveobuhvatnog gledanja kojim možemo oživjeti cjelovitu realnost, da bismo je mogli vidjeti.

Ne može se reći da su osjetilne slike dijelovi cjeline i dijelovi realnosti, pa da upoznavanje njih znači upoznavanje žive realnosti. To se ne može reći stoga što je upo-

znavanje raskomadanih dijelova jedno, a upoznavanje u njihovu pokretu i međusobnom povezivanju drugo. Zato nema boljeg primjera od pokretnih slika na traci na kojoj ih gledamo, kad miruju, raskomadane i bez ikakva života. A kad se traka pokrene, nastane kretanje svih slika i realnost života pokaže se na svim slikama kao cjelina, iz čega razabiramo smisao drame. Isto tako, nikad se ne može reći da razumijevanje dijelova nečega iziskuje razumijevanje cjeline u njenoj realnosti, a bez ikakve međusobne veze tih dijelova. Najbolji dokaz tome je prava linija i krivulja: gledajući ih mi nalazimo da se svaka sastoji iz točaka koje se same po sebi ne razlikuju ni u jednoj liniji. Ali, ipak ne možemo reći da su prava linija i krivulja isto zato što su im dijelovi isti. Tako je i sa realnosti postojanja života; njega ne možemo shvatiti samo tako što ćemo upoznati njegove dijelove, nego moramo gledati njihovu zajedničku vezu, te stalno i povezano kretanje u životu. A to je upravo ono što naš um zanemaruje. No, mi to doznajemo izravnim nadahnućem koje Bergson naziva intuicijom, tj. pogledom i nadahnućem što ga osjećamo i vidimo u sebi, ne osvrćući se pri tom na umovanje.

Kako shvatiti tu intuiciju koja nema nikakve veze s umom?

To ne možemo ni shvatiti, ako uzmemo da Bergson misli da ta intuicija nema nikakve veze s umom. Bergson, međutim, tako ne misli. On tvrdi da mi osjećamo intuiciju koja je slična nadahnuću, a da se pri tom ne oslanjamo na umovanje, tj. na sastavljanje dokaza. Da bismo do te intuicije došli, treba da se klonimo razmišljanja o realnosti stvari putem složenih umnih dokaza i da realnost oživimo da bismo je vidjeli.

A čime ćemo je oživjeti da bismo je vidjeli?

Samo umom. Bergson je, međutim, htio da to oživljavanje ne bude putem sastavljanja teoretskih dokaza, koji ponekad učine um nemogućim, nego putem sveobuhvatnog gledanja. Budući da je umovanje smatrao nemoćnim da spozna realnost, kad je gleda raskomada-

nu, Bergson je bacio na nju sveobuhvatan pogled, pa iz takvog gledanja na živu, povezanu cjelinu, koja se kreće, dobio to osjećanje koje je nazvao intuicijom, odnosno nadahnućem. Pri svemu tome on se stvarno oslanjao na umovanje, iako ga nije uvrstio u sastavljanje dokaza.

To je zapravo ono isto sveobuhvatno gledanje koje je mislio i Ibnu Rušd i na koje ukazuje Kur'an riječima: "Zašto oni ne pogledaju u carstvo nebesa i zemlje i što god je On stvorio...? a hiljadom rečenica ukazao na pojedinosti toga gledanja.

Kako to da se Bergson rukovodi istim gledanjem kojim i Ibnu Rušd, kad se ovaj posljednji oslanja na dokaz harmonije, pažnje i stvaranja?

Tačno je da je Bergson gledao istim pogledom i držao se istog dokaza namjene, planiranja, mudrosti, harmonije, pažnje i stvaranja, što je učio i Ibnu Rušd, ali je Bergson u svome gledanju bio na većem horizontu, pa je čitav kosmos, od atoma do galaksije, vidio da otkucava kao jedno jedino tijelo, samo jednim životom u kome se uzajamna povezanost, podudarnost i pomaganje pojedinih dijelova pokazuje tako divno, da to u nama stvara nadahnuće o postojanju Velikog i Mudrog Boga.

To ne znači da je Bergson veći od Ibnu Rušda, jer obojica stoje u redu najvećih filozofa, koji vjeruju u postojanje Boga i ja obojici, poslije moga profesora El-Džisra, dugujem zahvalnost za razumijevanje nekih tajni Kur'ana. Naime, prvi, koji mi je naredio da Kur'an shvatim u svjetlu nauke i filozofije, bio je moj profesor El-Džisr. Kasnije sam odgonetnuo jedan dio tajne u tome upućivanju, i to onda kad sam čitao Ibnu Rušda i metodu njegova dokazivanja Boga pomoću dokaza o pažnji i stvaranju. Moje shvaćanje Kur'ana, međutim, ostalo je i dalje površno, i to pri vanjskoj formi jasnih rečenica njegovih, a nisam prodro u njihovu nutrinu koja je kazivala više tajni. Čitajući Bergsona, zastao sam kod njegova izlaganja o harmoniji dvojnosti kod biljki i životinja, pa mi je u razmišljanju bljesnulo svjetlo razumijevanja tajni Kur'ana koje prije nisam poznavao. Dotle, naime, nisam shvaćao u čemu leži mudrost kad Kur'an ponavlja spominjanje para, zapravo ja sam se tome čudio, misleći da Bog želi time samo dobrotu prema nama i ne shvaćajući kakva je to dobrota u stvaranju sredstava za održavanje života na zemlji što ga je Bog htio. A kad sam pročitao Bergsonovo dokazivanje o postojanju namjere i planiranja u stvaranju preko univerzalne dvojnosti, shvatio sam da sve misli koje upućuju na postojanje Boga, Njegovu moć i mudrost, što ih je spomenuo u Kur'anu, znače više od dobrote, one znače upozorenje na dokaze namjere, planiranja i mudrosti koji se nalaze u svemu stvorenom. Kad sam nastavio sa razumijevanjem Kur'ana na toj osnovi, a u svjetlu moderne nauke, ja sam shvatio ono što dotle nisam shvaćao: tajne njegove nedokučivosti o kojima će biti govora kasnije.

A šta kaže Bergson o harmoniji dvojnosti?

U odgovoru materijalistima koji naučavaju formiranje živih bića putem slučaja i prirodnog odabiranja, Bergson ih ironizira, dokazuje neosnovanost njihova učenja i spominje harmoniju dvojnosti, pa kaže uglavnom ovo:

"Kako naš um može priznati da je putem slučaja, evolucije i prirodnog odabiranja formirano osjetilo vida kod svih životinja? Nemoguće je da je oko, sa svojom komplikovanom, neobičnom i čudnom konstrukcijom, nastalo izravno od materije i odmah u tom savršenom obliku. Kad bismo i prihvatili učenje o evoluciji, pa s drugima tvrdili da je osjetilo vida kod svih životinja formirano dostiglo to savršenstvo nakon niza evolucija koje nastaju po zakonu prirodnog odabiranja, te uticajem prilika i okolnosti koje okružuju životinje, da li ipak možemo zadovoljiti zdrav razum da se faze i prilike, kroz koje je prošlo čovjekovo oko, potpuno podudaraju sa fazama, prilikama i uticajima kroz koje su prošle oči svih životinja?

Prirodno odabiranje temelji se na slučajnosti, jer njegovi zagovarači drže da živo biće podliježe različitim uticajima, a ti uticaji, koji odgovaraju jednom, ne mogu sami po sebi odgovarati svim živim bićima. Stoga, ti uticajni faktori moraju biti nejednaki. Zato bi, kao rezultat toga, moralo doći do nejednakog formiranja osjetila vida. Kako se, dakle, može shvatiti da slučajno dođe do evolucije osjetila vida i da se ono kod svih životinja formira na jedan isti način?"

S ovoga Bergson prelazi na harmoniju para, pa još više ironizira materijaliste:

"Ako iz kurtoazije prihvatimo tu čudnu i čarobnu slučajnost, kao jedinu mogućnost u formiranju jedinstvenog osjetila vida kod svih životinja, pa sebi olakšamo put do satisfakcije na taj način što ćemo reći da se životinje u svakom slučaju vraćaju jednoj jedinoj vrsti; šta bismo onda mogli reći za biljke, kao drugu vrstu, koja ide sasvim različitim putem od puta životinja, kad vidimo da su i životinje i biljke složne u istom načinu življenja. Mi vidimo, naime, da i biljke i životinje idu jednom metodom u procesu rasploda. Kako se, dakle, mogu složiti da su životinje stvorile muževnost i ženskost i da su i biljke upućene u isto, i to samim slučajem? Ne, nemoguće je da taj slabi osnov, što ga nazivaju prirodno odabiranje, bude podloga tome slaganju. Koliko god one bile raznovrsne i raznorodne, u svim dijelovima njihova postojanja, mora da se nalazi jedna zajednička sila, tj. život. Život — to je upravo ono što proizvodi, mijenja i zamjenjuje. Evolucija se ostvaruje snagom toga života, a ne pomoću vanjskih okolnosti. A Stvoritelj toga života je Svevišnji Bog".

Bergson zbilja spada u najveće filozofe koji vjeruju u Boga i on zbilja iz svoga uma crpi sredstva za razmišljanje i tako dolazi do toga osjećanja savjesti što ga je nazvao izravnim spoznavanjem. Ustvari, ono nije izravno, jer je rezultat dubokog, unutarnjeg, umnog razmišljanja koje je osjetio i sam Kant i nazvao moralnim dokazom. Isto to vjerovanje, što dolazi iz naše savjesti, osjećamo i svi mi, ali ne znamo njegov uzrok. I ja lično imam to osjećanje, ali sam ga nazvao pomoćnim dokazom. Naime, to nije najjači dokaz na kome bismo mogli temeljiti naše vjerovanje, jer bi kod mlade generacije moglo doći do pada u vjerovanju. Što se pak tiče nepobitnih umnih dokaza, tu nema mjesta odbijanju ili slabljenju.

Tih pomoćnih dokaza ima mnogo, a najveći su mudžize Božjih poslanika. Ove mudžize, u kojima dolazi do odstupanja od zakona, predstavljaju jake dokaze, ali ne i jače od čistih umnih dokaza koji dovode do nepobitnog i nužnog zaključka o postojanju Boga. U staro doba čovječanstvo je, međutim, u cjelini bilo nesposobno da to dokazuje na ovaj način, pa je, kad je pozivano da vjeruje u Boga, bilo potrebno da mu se govori mudžizom, kojom je Božji poslanik odstupao od zakona, a to odstupanje odnosilo se na Boga, jer ga ne može provesti čovjek. Kad se, pak, čovječanstvo uzdiglo do umnog razmišljanja, pa postalo sposobno dokazivati čistim umovanjem, a nauka napredovala toliko da je prodrla u mnoge tajne prirodnih zakona, pa je postalo moguće da neki ljudi pomiješaju mudžize sa nekim naučnim postupkom kod materije tako da bi neki i ovo drugo mogli uzeti kao odstupanje od zakona — tada je Božja mudrost odredila da je bolje dokazivati nepobitnim umnim dokazima nego mudžizom, pa se ovog načela drži više nego mudžiza. No, o tome kasnije.

DARVIN

Darvin nije filozof, niti ima svoju filozofiju, nego veliki prirodni učenjak koji je evolucionizmu dao smion korak naprijed kad je godine 1859. izdao svoju knjigu "Porijeklo vrsta putem prirodnog odabiranja" došao na čelo posebne teorije o evoluciji, zvanoj darvinizam. A filozof, koji se tom teorijom poslužio kao osnovom da bi stvorio cijelu filozofiju, zove se Herbert Spencer, učitelj evolucionizma.

Poznato je da je evolucionizam predmet posebnog zanimanja mladih generacija s jedne, kao što je predmet nemilosrdnih napadanja učenjaka i teologa Evrope i Amerike s druge strane. Kasnije ćemo vidjeti da sva ta kampanja dolazi od nepoznavanja biti Darvinovih misli ili zbog pogrešnog vjerovanja da se ta Darvinova mišljenja u osnovi sukobljavaju sa vjerovanjem u postojanje Boga. Kasnije ćemo vidjeti i to da se ni Darvinova mišljenja o porijeklu vrsta, te zakonu postanka i uzdizanja, niti filozofija evolucije, koju je dao Spencer, ne protive postojanju Boga, Stvoritelja materije sa njenim elementima i zakonima pri razvoju.

Zato je potrebno sažeto iznijeti i objasniti pravo Darvinovo učenje:

Ostaci skamenjenih životinja, koji su nađeni u slojevima zemlje, potvrdili su da je čovjek na zemlji *nastao* nakon što ga nije bilo, a potvrdili su postojanje i nestalih životinja i biljki. Ovo nestajanje učenjaci objašnjavaju katastrofama, koje su bivale na zemlji, kao što su zemljotresi i poplave. Odmah po nestanku živih bića za vrijeme neke katastrofe, kažu oni, stvarao se novi život. Potom bi novi period zadesila nova katastrofa iza koje je dolazio opet novi period. To je ono što se naziva učenjem o sukcesivnom stvaranju, a koje prihvataju mnogi, među kojima francuski učenjak Kopje, te švajcarski učenjak Egasiz. Neki geolozi, međutim, ne slažu se s tim da je propadanje jednog perioda nastajalo djelovanjem katastrofa i to stoga što ove nisu bile općenite, nego samo na nekim predjelima zemlje. Zato su oni tu postojeću razliku među ostacima skamenjenih živih bića objasnili teorijom sporog nastajanja i rekli da takvo nastajanje tokom vremena proizvodi nove vrste.

Tako su se, eto, učenjaci u tumačenju stvaranja živih bića podijelili u dvije grupe: u jednu, koja uči da je Veliki Stvoritelj stvorio u prošlosti, a stvara i nakon svakog stradanja, nova živa bića i samostalne vrste; i drugu koja kaže da je pojavljivanje živih bića završeno postepenim djelovanjem prirode putem sporog nastajanja, evolucijom jednih i pojavom drugih, novih vrsta. Jedan od najpoznatijih pristalica ovog drugog učenja bio je francuski učenjak Lamark koji je držao da vrste živih bića nisu originalne u stvaranju i formiranju, nego sastavljene jedna od druge evolucijom i postepenim uzdizanjem koje nastaje iz više razloga: upotrebom, odnosno zanemarivanjem upotrebe udova, vrstom življenja, zakonom nasljeđivanja, potrebama života. Tako su, npr. zmije postale glatke jedino zato što se provlače kroz pukotine i tijesne rupe; vodene ptice dobile su oblik svojih nogu samo zato što moraju plivati; roda je dobila dug kljun jedino stoga što svoju hranu mora dobavljati iz dubine, a žirafa je postala dugovrata, jer svoju hranu mora dohvaćati s vrhova stabala.

Ova teorija je oslabila i postala nesposobna da se održi pred teorijom o sukcesivnom stvaranju sve dok nije došao Darvin koji je toj teoriji o evoluciji dao snažan zamah kad je godine 1859. napisao svoje čuveno djelo o porijeklu vrsta putem prirodnog odabiranja, a zatim godine 1871. djelo o čovjekovu nasljeđu.

Sažeto uzeta, Darvinova teorija sastoji se iz sljedećeg: živa bića se podvode pod četiri zakona: zakon borbe za održanje, zakon nejednakosti među jedinkama, zakon oprečnosti nasljeđem i zakon prirodnog odabiranja žive jedinke u kojoj se ostvaruje prednost pred drugima na temelju tri prva zakona.

Smisao borbe za održanje je u tome što su živa bića u stalnoj borbi sa prirodom, kao i u međusobnoj borbi. U toj borbi pobjeđuje ona jedinka koju njena svojstva osposobe za pobjedu i održanje. Ta svojstva su mnogobrojna i nejednaka u odnosu na životinje i biljke. Tako, svojstvo, koje omogućava pobjedu i savladavanje, može biti snaga, hrabrost, veličina tijela, brzina, ljepota, oštroumnost, lukavstvo, strpljivost prema gladi i žeđi, otpornost i dr. Kada, dakle, pobijede jedinke, koje imaju neka od tih svojstava, odnosno kad budu pobijeđene jedinke, koje nemaju sposobnosti za pobjedu, održavanje na životu određuje se sposobnim, a propadanje nesposobnim.

Smisao zakona o nejednakosti među jedinkama nalazi se u tome što živa tijela nekim svojim svojstvima naginju odudaranju od svoga porijekla. Stoga ne dolazi do potpune sličnosti među očevima i sinovima, niti među glavnim i sporednim. Čak i dijelovi biljki, koji nam se čine potpuno slični, zapravo su nejednaki tako da ne možemo naći ni jedan list potpuno sličan istorodnom. Kako je ta nejednakost pojedinačna i ne zadire u suštinske stvari, to nju ne opažaju nestručnjaci, tako da se ona primjećuje tek nakon dugog vremena kad se formira i nova vrsta.

Zakon nasljeđenja, pak, upotpunjava zakon nejednakosti, jer već spomenute nejednakosti nasljeđem prelaze iz glavnih na sporedne. One su u početku pojedinačne i nebitne, a poslije dugog perioda postanu nebitne i pojavljuju se u vrstama.

Suština zakona prirodnog odabiranja, na koji se u zaključku usredsređuje čitava teorija, sastoji se iz sljedećeg: kao što se odnosi na nejednakosti, zakon o nasljeđu tiče se i svih svojstava koje glavno prenosi na sporedno, bilo ona materijalna ili apstraktna, osnovna ili stečena. Ta svojstva mogu biti korisna, kao što su: snaga, zdravlje i inteligencija, ili štetna, kao: bolest, prokletstva i nepravilnosti. Štetna vode u jedno od dva stanja: da propadnu tako što će ih savladati korisna, ili sama da pobijede, pa to dovede do uništenja samog njihova nosioca ili njegova potomstva. Korisna svojstva jesu ona koja svoga nosioca unaprijede i učine pobjednikom na polju borbe za održanje.

Potom te sporedne stvari nasljeđuju ta korisna svojstva iz generacije u generaciju, pa, nakon što prođe na hiljade generacija, unapređivanje dođe do te granice koja od unapređene jedinke stvori novu vrstu. To je taj zakon prirodnog odabiranja koji Darvin uzima kao uzrok stvaranja živih vrsta koje se danas nalaze na zemlji.

Šta na sve to kažu Darvinovi protivnici?

Njih je mnogo, a među njima stoje učenjaci koji s Darvinom nisu nikad raspravljali na vjerskom nivou, nego su njegova mišljenja kritikovali samo na naučnoj osnovi. Drugi, pak, a to su teolozi, poveli su protiv njega ogorčenu kampanju u ime vjere. Što se tiče naučnih odgovora, njih je mnogo, a najvažniji glase: najniže morske životinje održale su se do danas u stanju u kome su bile u početku svijeta i mi ne vidimo da su pale pod uticaj zakona o razvoju. U najnižim slojevima zemlje nađeni su mnogi ostaci velikih grupa živih bića, najnižih i najviših. Da je zakon o razvoju siguran, morale bi najviše vrste tih bića, kao kralježnjaci, biti u najvišim slojevima. Mi nalazimo da su mnoge vrste i grupe u prvim starim vremenima bile savršenije nego danas, a u slojevima nalazimo neke niske životinje sasvim iznad visokih.

Da li Darvin hoće da kaže da su sva živa bića istog porijekla i da se formiraju pomoću prirode i samorađanjem, a ne da ih je stvorio Bog?

I to se čuje o Darvinu, ali iz neznanja i kao potvora. Nesumnjiva je istina, naime, da je on vjerovao u postojanje Boga. Što se pak tiče porijekla vrsta, on je neodlučan u definisanju toga, jer, i pored svoje sklonosti da sve žive vrste vrati samo jednom porijeklu, on izričito kaže da njih ima četiri, odnosno pet, koje su zbilja još odavno stvorene, a svaki njihov par sačinjava jedno porijeklo. Međutim, on nepokolebljivo priznaje da je Bog taj koji je stvorio porijeklo vrsta, bez obzira da li se radi o brojnim ili samo o jednom porijeklu. Njegov um nije bio spreman složiti se sa mišljenjem koje uči da je porijeklo vrsta nastalo samorađanjem i djelovanjem prirode.

Ima i takvih njegovih pristalica, materijalista koji se nisu zadovoljili njegovim učenjem da je život u porijeklu udahnut pomoću velikog Stvoritelja. Zato su ga optužili da naginje svećenicima i da ih želi udobrovoljiti, pa su počeli izmišljati neko objašnjenje za nastanak prvog života iz mrtve materije. Tako su neki tvrdili da je porijeklo života jednoćelijska, prosta čestica, dok drugi smatraju da se život sastoji iz malenih, živih i glatkih komada koji su niži i prostiji od jednočelijskih, pa su ih stoga nazvali prostim jedinkama. Oni misle da se one stvaraju iz anorganskih bića samorađanjem. Jedan od najpoznatijih zastupnika takvog mišljenja je njemački biolog Ernest Hekel (Haeckel). On uči da je svijet sastavljen od mate-

rije, a materija od čestica. Od te materije nastalo je sve živo i neživo na svijetu. Kretanje svijeta je kretanje trajnog razvoja koji počinje od najjednostavnijih čestica i ide do najviših bića. Sva ta bića, živa i neživa, sastoje se iz istih elemenata i u tome nema nikakve razlike između živog i neživog, jer su elementi organskih materija isti i kod neorganskih. Neki organski sastojci mogu biti pripremljeni i vještačkim putem.

Na temelju toga Hekel tvrdi da su najjednostavnije vrste životinja nastale iz nežive materije i to samorađanjem.

Kako može život nastati iz nežive materije?

Hekel pretpostavlja da je prvi život nastao iz relativne ravnoteže među posebnim količinama materijalnih elemenata. Ta ravnoteža je sasvim osjetljiva tako da nedostatak, odnosno povećanje tek jednog dijela samo jednog elementa može uticati na nastanak, odnosno nestanak života. Tako pretpostavlja Hekel, ali ni on ni drugi materijalisti ne mogu dokučiti tajnu postanka prvog života iz nežive materije. Što više, jedan od njih, Buhneč, koji se ubraja u najvatrenije pristalice evolucionizma, najfanatičnije materijaliste i u one koji su Darvina optuživali da je sarađivao sa svećenicima — zastao je zbunjen pred stvaranjem života iz nežive materije kad je rekao objektivnošću i zavisnošću učenjaka:

"Odlučiti se za samorađanje prve ćelije iz koje je nastao prvi život — nije laka stvar i to stoga što nisu poznate prilike koje odgovaraju samorađanju prvih ćelija. Sama ćelija i pored svoje jednostavnosti, ipak je sastavljena, pa je nemoguće da nastane izravno iz nežive materije. Njen nastanak iz takve materije, u očima nauke, bio bi čudo, ne manje daleko od razuma nego što je nastanak viših živih bića izravno iz nežive materije".

Da li je Darvin naučavao da je čovjekovo porijeklo majmun koji se razvio, pa postao čovjek. Ako je tačno da je on to tvrdio, kako se to može pomiriti sa optužbom protiv njega da je sarađivao sa svećenicima?

Ni to Darvin nije naučavao, iako njegovo naučavanje o porijeklu vrsta dozvoljava takvo mišljenje. Radi se, međutim, o tome da su neki ekstremni materijalisti iz Darvinova učenja i pričanja o arheološkim nalazima uzeli kao povod za odricanje cilja i mudrosti u stvaranju, pa nisu priznavali izravno i trenutno stvaranje koje spominju objave. Oni su držali da je čovjekovo porijeklo od majmuna, pozivajući se na veliku sličnost između majmuna i čovjeka kod većine organa i nekih emocija. Govorili su da mnoge životinje imaju mnoge emocije kao što su radost, žalost, mržnja i ljubav, a imaju i neku moć razmišljanja i poređenja. Iz toga su oni zaključili da životinje imaju razum i emocionalnost kao i čovjek, s razlikom u stepenu razvoja. Njih je, međutim, zbunio način prelaska majmuna iz životinje u čovjeka, tj. njegov posljednji prelaz. Stoga su neki rekli da je to bilo iznenada, drugi — postepeno, i to stoga što je iznenadni prelaz sasvim dalek, obzirom na veliku umnu razliku između majmuna i čovjeka. Oni su istraživali nedostajući član u slojevima zemlje, ali mu nisu našli nikakav trag, niti su do danas uspjeli biti načisto s tim prelazom tako da je taj prvi postanak predmet velike sumnje.

SPENCEROVA FILOZOFIJA — RAZLIKA IZMEĐU TRANSFORMIZMA I EVOLUCIONIZMA

U naučnoj i filozofskoj terminologiji razlika između transformizma i evolucionizma skoro je neznatna, kao i u jezičkoj upotrebi. Transformizam je, naime, biološka teorija koja tvrdi da se životinjske i biljne vrste transformiraju, pa rađaju nove vrste. I evolucionizam je biološka teorija koja takođe uči nastajanje novih živih vrsta razvojem, transformacijom. Prema tome, darvinizam je zapravo i transformizam i evolucionizam. Darvin je naučavao evoluciju kao biološku teoriju i od toga nije napravio neku univerzalnu filozofiju o svijetu, dok Spencer jest. Ovaj

posljednji je uzeo sve materijalne i apstraktne pojmove te teorije, pa se zato smatra osnivačem filozofije o evoluciji.

Spencerova filozofija je zapravo lijepo opisivanje jednog dijela vidljive stvarnosti u svijetu, više nego što je obrazloženje nastanka te stvarnosti. Sve što postoji u svijetu: materijalno, organsko, umno, socijalno i moralno, nastaje takvim sjedinjavanjem međusobno srodnih dijelova koje ih ograničava i razasipa njihovu snagu, što daje nejednakost oblika i vrste, zatim odbojnost, propadanje i smrt, potom ponovo sjedinjavanje i tako ... Tako, sjedinjavanjem materijalnih čestica nastaju kamenje i brda; vodenih kapi — mora; pojedinaca — porodice, od porodica nastaju plemena, od ovih narodi. Od običaja se formira moral, poredak i vjera; od višeboštva — jednoboštvo; sjedinjavanjem doživljaja nastaju ideje i pojedinačne spoznaje; od ovih se formira nauka, a sjedinjavanjem više nauka nastaje filozofija.

Evolucija živih bića se odvija, kako kaže Darwin i drugi, na osnovu sklada između živog bića i okoline u kojoj ono živi, neophodnosti koje ga okružuju i potreba koje mu pomažu življenje i održavanje. Na temelju tih neophodnosti i potreba formirani su kod životinja organi i osjetila. Čak i um i ideje u čovjeku, koje nazivamo prirođenim, nastale su iz te evolucije. Porijeklo instinkta sačinjavaju nagomilani refleksi i ustaljeni običaji. Od instinkata se formira um, a razne prirođene ideje, kao što je zakon uzročnosti, te izrazi za vrijeme i prostor, jesu isključivo instinktivne metode mišljenja koje je ljudski rod stekao, pa su se tokom vremena usadile kao prirođene.

Šopenhauer neophodnosti i potrebe naziva htijenjem, voljom. Pojam htijenja on proširuje tako da ga smatra konačnom stvarnošću svega. On, naime, drži da se cio svijet sastoji od zbirke htijenja u trajnoj aktivnosti, da je to htijenje životna snaga koja daje oblik svemu, stvara ga, usmjerava i prema potrebi pokreće. Kod pojedinih stvari mi vidimo samo utjelovljenje pojave toga htijenja.

Iz njegovih riječi može se razumjeti da on želi poricati organski materijalizam i priznati postojanje aktivne energije iza materije, tj. život, ali drži da ta energija djeluje i kod neživih bića, pa je stoga naziva htijenjem. U svakom slučaju: da li ćemo tu energiju nazvati životom ili htijenjem, u teoriji evolucije nema ničega što stoji u oprečnosti sa vjerovanjem u postojanje Boga.

O tome će nam kasnije opširno govoriti filozof Husejn el-Džisr.

Sve što je Spencer spomenuo o filozofiji evolucije ne otkriva nam tajnu harmonije po kojoj ide evolucija, niti nam spominje prvi uzrok postojanja ovog svijeta, sa njegovim česticama, dijelovima, elementima, osobinama i zakonima koji dovode do sjedinjavanja i razjedinjavanja.

Spencer je svoju filozofiju ograničio na opisivanje evolucije u životnim slikama i pokušao njome obuhvatiti forme čitavog postojanja. Što se pak tiče suštine i uzroka postojanja Spencer smatra da um nije u stanju da se u to udubi, jer je on pripremljen za razumijevanje pojavnih stvari, a svoje postojanje duguje svome saobraćaju s pojavama. Svako raspravljanje iznad toga neminovno navodi um na zaplitanje i zbunjenost. Jer, tvrdnju da je ovaj svijet nastao od sebe, bez ikakva uzroka i da nema početka ne može prihvatiti ni jedan um koji za svaki učinak traži uzrok. No, kao što um iziskuje da ovaj svijet mora imati uzrok svoga postojanja, njemu je, s druge strane, teško zamisliti prvi uzrok koji nema svoga uzroka.

U svojoj tvrdnji o nemoći, slabosti uma Spencer je slijedio Kanta, pa konačno, kao i on, prihvatio vjerovanje koje proističe iz savjesti. U tome smislu Spencer kaže da ima istine koje mi u sebi snažno osjećamo, ali ih ne možemo dokučiti umom. Među najvažnije takve stvari spada vjerovanje u postojanje Boga.

Spencer nije dao ništa novo teoriji o nastanku vrsta, a kad je objavio svoju filozofiju o evoluciji, kampanja protiv Darvina bila se stišala. Bilo je, dakle, prirodno što njegova mišljenja nisu izazvala novu viku u tom pogledu, kao što su izazvala Darvinova mišljenja o postepenom

evolucionom stvaranju u čemu su svećenici vidjeli opasnost po vjeru i demantovanje onoga što su iznijele objave o stvaranju prvog čovjeka.

Kampanja protiv Darvina bila je toliko nemilosrdna i bezobzirna da su u njoj učestvovali najviši svećenici u svijetu, mnogi učenjaci, političari i novinari koji su prekoračili pristojnost naučne diskusije i prešli u psovanje, sarkazam, vrijeđanje i izbacivanje iz kršćanstva. O toj nepoštenoj kampanji, koja je u svojoj okrutnosti trajala do kraja 19. vijeka, dovoljno je iznijeti na primjer ovo: oksfordski biskup, jedan od najvećih učenjaka, u jednom govoru što ga je održao pred velikim britanskim naučnim forumom, kaže da je Darwin počinio najgnusniji zločin kad je pokušao da Božju slavu ograniči na akt stvaranja. Kardinal Maning kaže da je darvinizam barbarska filozofija koja um vodi u nijekanje Boga. Doktor Bihrej, nadbiskup Melbruna, napisao je knjigu u kojoj je napao i optužio Darvina za širenje nevjerstva i poricanja objave, a monsinjor Sihgor (Francuska) za darvinizam kaže da spada među najpokvarenije teorije koje mogu poduprijeti samo najniže tendencije i pobude. Njen otac je, dakle, nevjerovanje, a majka prljavština. U Njemačkoj su neki učenjaci objavili da je darvinizam oprečan svakoj misli koja se nalazi u svetim knjigama. Lotardet, crkveni starješina u Lajpcigu, izjavio je da je mišljenje o evoluciji potpuno suprotno božanskoj mudrosti; da briga o stvaranju pripada vjeri, a ne prirodnoj nauci i da velika zgrada vjere počiva na učenju o stvaranju. Jedan crkveni učenjak u Švicarskoj pozvao je u križarski rat protiv ove krive teorije. Revija dablinskog univerziteta kaže da Darvin raspravlja kako Bog silazi sa svoga prijestolja, a učenjak dr Konstantin Džems u svojoj knjizi "Darvinizam ili majmunski čovjek", koju je izdao u Parizu godine 1877. opisuje darvinizam kao bajku i šalu; ministar Gladston ruga se ovom učenju u jednom svome govoru. Doktor Hedidž sa univerziteta Brinston kaže da se mora suzbijati širenje takvih teorija koje su u oprečnosti sa svetim knjigama, a doktor Dofild sa istog univerziteta misli da je izmirenje teorije o evoluciji i Božje objave nemoguće i da onaj ko u tu teoriju vjeruje, makar ona bila naučno i dokazana, ne vjeruje u Boga. Na američkom fakultetu u Bejrutu otjerani su profesori za koje se pokazalo da se slažu sa darvinizmom.

Usred te strašne borbe u cijelom svijetu našao se samo jedan vjerski učenjak koji je imao hrabrosti napisati djelo u kome kaže da se darvinizam, kad bude dokazan, neće sukobljavati sa propisima Kur'ana, niti sa vjerovanjem u postojanje Velikog Stvoritelja Boga. To je Husejn el-Džisr, pisac djela "Er-risaletu-l-hamidijje".

HUSEJN EL-DŽISK

Ovaj učenjak najsličniji je El-Gazaliju iz više aspekata od koji su najvažniji sljedeći:

El-Džisr, upravo kao i El-Gazali, bio je učenjak i jedan od najvećih teologa svoga vremena. Kao i El-Gazali, poznavao je dobro kozmičke nauke i metafiziku. Ulazeći u filozofske rasprave, obojica su imali za cilj dokazati postojanje Boga. I kao što je El-Gazali vjerovao u načine istine na kojima počivaju ispravni dokazi, osuđivao mišljenje da se one ne slažu sa vjerom, te se najpogrdnije izražavao o onima koji ih odbacuju, misleći da time pomažu vjeri, i za njih rekao da vjeri štete više od njenih neprijatelja, tako i El-Džisr oštro osuđuje one vjerske učenjake koji poriču nepobitne naučne dokaze, pa za njih kaže da su smetnja na putu vjerovanja u Boga, jer ne poznaju temelje i načela vjere, te načine usklađivanja teksta Kur'ana sa nepobitnim racionalnim dokazima, pa su stoga po vjeru štetniji od njenih najljućih neprijatelja.

Obojica su napisali po jedno posebno djelo kao odgovor filozofima u onim područjima u kojima se oni zbilja ne slažu s vjerom.

Ipak, postoji i neka razlika između te dvojice ljudi i to u dvije stvari: prvo, El-Gazali se u svom djelu ograničio na odgovor na mišljenja filozofa teista, pa nije iznio mišljenje materijalista prirodnjaka koji poriču postojanje Boga; dok je El-Džisr smatrao da je materijalističko učenje, nakon svoga gašenja i slabljenja, počelo ponovo oživljavati kroz usta nekih materijalističkih učenjaka 19. vijeka, pa je stoga većinu svojih rasprava posvetio njima. Drugo, El-Džisr se suočio sa novim mišljenjima što su se pojavila u njegovo vrijeme, među kojima kao najvažniji stoji teorija o evoluciji koja je neke prirodne učenjake potakla na nijekanje Boga i tvrdnju da je život nastao jedino iz nežive materije samorađanjem. Ova materijalistička mišljenja nisu u vrijeme El-Gazalija postojala tako razrađena, niti su imala svojih pristalica u tolikoj mjeri tada kao danas, pa je El-Džisr smatrao potrebnim raspravljati s njima i to u svjetlu vjere i egzaktnih nauka.

Svoj razgovor s materijalistima El-Džisr počinje dokazivanzem nastanka svijeta i postojanja Boga sa svim Njegovim svojstvima koja Mu nužno pripadaju, zatim donosi njihove sumnje koje stoje na putu njihovom vjerovanju u postojanje Boga, Stvoritelja svijeta, iz nepostojanja i postojanja reda i mudrosti u stvaranju. On to pobija i obesnažuje, a zatim se osvrće na filozofiju evolucije o kojoj govori opširno i objektivno, pridržavajući se strogo vjere, želeći uskladiti vjerske izvore sa plodovima ljudskog uma, poznavajući metode toga usklađivanja. Pri svemu tome, on je bio daleko od ukočenosti i slijepog fanatizma, a istinski je vjerovao da je uopće nemoguće da se islam ikad isključuje ili proturiječi sudovima zdravog razuma.

U pitanju nastanka, odnosno bespočetnosti svijeta El-Džisr se bitno ne razilazi sa El-Gazalijem i drugima. Ali, kako je on odgovarao prirodnjacima koji uopće poriču postojanje Boga, za razliku od El-Gazalija; koji je odgovarao teistima koji su naučavali da je svijet bespočetan, a da pri tom nisu poricali postojanje Boga, to se El-Džisr razlikuje od El-Gazalija po metodi u diskusiji sa dokazima materijalista.

Tako vidimo da El-Džisr polazi istim putem kojim i El-Gazali, pa najprije iznosi mišljenje filozofa materijalista i to njihovim riječima, zatim počinje da im odgovara, pa kaže: "Ono u čemu se vi do sad slažete je to da porijeklo svijeta sačinjavaju dvije stvari: materija i njena sila, tj. njeno kretanje. To dvoje je bez početka i u bespočetnoj vezi. To kretanje nema drugog uzroka osim sebe. Sva bića su od materije formirana, a posredstvom njena kretanja su i nastala nakon što nisu postojala, onako kako nastaje učinak od svoga uzroka: po nuždi. Pri formiranju nečega, materija i njeno kretanje nemaju nikakvo htijenje, niti cilj. Vi kažete da ste sigurni da su živa bića i biljke nastali nakon što ih nije bilo i to na temelju otkrića u slojevima zemlje koje vam pokazuje da u posljednjem sloju do koga ste došli, nema živih bića, ni njihovih ostataka; sastavljanjem dijelova materije pomoću njena kretanja formirani su prvobitni elementi, a njihovim miješanjem u posebnom odnosu formirala su se živa bića. Prvo što se iz živih tijela formiralo bila je bjelančevinasta materija koja ima moć hranjenja, dijeljenja i rađanja, naime protoplazma. Iz njena rađanja nastale su najprostije biljke i životinje. Ta živa bića počela su se razmnožavati i razvrstavati pod uticajem četiri zakona (koje ste spomenuli u teoriji o evoluciji, dok, nakon više miliona godina, nisu došla u današnje stanje. Čovjek je samo jedna u nizu tih životinja koji je evoluirao silom zakona prirodnog odabiranja. Moglo bi biti da je čovjek izveden iz majmuna, a njegov um razlikuje se od uma drugih životinja samo time što je viši na stepenici uzdizanja i razvoja".

Nakon što je sažeto iznio materijalističku teoriju, El-Džisr odgovara materijalistima, prirodnjacima:

"Nakon iskrenog razmišljanja o vašem učenju, zaključio sam da njegovu osnovu čine vjerovanje u bespočetnost materije. A kad vjerujete to, vi ne vjerujete u postojanje Boga koji je dao da ona postoji. Pošto ste našli mnoštvo vrsta materije i zaključili da je to nastalo, ali ne prihvaćate da je nastalo jedino od same materije, trebalo vam je utvrditi kretanje njenih odvojenih dijelova, pa ste na materiji i kretanju zasnovali mnoštvo vrsta. Da ste vjerovali u postanak materije, to bi vas primoralo da vjerujete u postojanje Boga koji je stvorio nju i mnoštvo njenih vrsta, pa ne biste morali tvrditi da je ta mnogovrsnost nastala iz materije i njena kretanja i to nužno i bez ikakve svrhe i rasporeda.

Smatram, dakle, svojom prvom dužnošću da vam donesem dokaz o ništetnosti učenja da je materija bez početka, odnosno dokaz da je ona postala. Ko pomno razmisli o vašem učenju, vidjeće da u njemu postoje tri uvodne misli (premise) koje su neodržive, ako se uzmu zajedno i to stoga što tvrdnja o održivosti nekih nužno dovodi do neodrživosti drugih.

Prva uvodna misao nalazi se u vašoj tvrdnji o bespočetnosti materije i njenog kretanja, kao i tvrdnji da su materija i njeno kretanje oduvijek neodvojivi.

Druga uvodna misao je vaša tvrdnja da su žive vrste nastale. Do ove tvrdnje došlo je pošto ste iz geologije zaključili da su razne vrste životinja i biljki na zemlji nastale nakon što ih nije bilo i da je čovjek najmlađi.

Treća uvodna misao je vaša tvrdnja da su sve viševrsnosti nastale pomoću kretanja dijelova materije i to oduvijek od kretanja koje je materiji nužno i od nje je nerazdvojeno. Ni materija, ni njeno kretanje nisu u tome imali nikakav izbor ni volju što, po vama, znači da su razne vrste, nastale iz materije kao učinak iz svoga uzroka.

Svaki zdrav razum nepobitno i nesumnjivo zaključuje da učinak ne može nikako izostati iza svoga nužnog uzroka. Prema tome, ako je nastao uzrok, nastaće i sam učinak iza njega i to bez odgađanja. Ako je pak uzrok vječan, biće vječan i učinak, jer inače proizlazi postojanje uzroka bez učinka što je nemoguće. Iz vaše tvrdnje o bespočetnosti materije i njena kretanja kao uzroka viševrsnih bića na svijetu, proizlazi da je ta viševrsnost bez početka. A vi to ne tvrdite.

Vi ovdje imate, dakle, da tvrdite jednu od tri stvari: bespočetnost triju raznih prouzročenih bića, jer je bez početka i njihov uzrok — što bi bilo u suprotnosti sa vašom tvrdnjom u vezi s geološkim otkrićima:

— materija i njeno kretanje djeluju slobodno i voljno, pa su odabrale određeno vrijeme za nastanak raznih vrsta bića, a to je ono što vi odlučno poričete;

— materija i njeno kretanje su nastali, a to je ono što se od vas traži.«

Potom El-Džisr svoj odgovor upućuje u drugom pravcu pa kaže: "Poznato je da se materija ne može zamisliti bez nekog oblika. Stoga i vi kažete da ona nije nikad bila bez oblika, jer su materija i njeno kretanje, od čega nastaje oblik, bez početka i nerazdvojeni. No, zdrav razum je siguran da je svaki oblik materije nastao, jer se on mijenja i može prestati, makar se radilo i o najobičnijoj materiji. Znamo, naime, da se taj prosti oblik promijenio, nestao, pa iz njega došli oblici raznih vrsta živih bića za koje ste vi utvrdili da su nastali u slojevima zemlje.

Razum nam kaže da sve što može nepostojati, to ne može biti bez svoga početka. Budući, dakle, da je oblik, kao nešto nerazdvojeno od materije, nastao, to je nemoguće da sama materija bude bespočetna. Jer, kad se obratimo na najjednostavniji oblik koji je materija imala, vidimo da je i on nastao i to zato što i njega može da ne bude. Šta je, dakle, bilo s materijom prije nego što je nastao njen oblik?

Materija je bila bez ikakva oblika? To je ono što i vi poričete, jer je logički nemoguće. Prema tome, materija nije nikad bila bez nekog oblika. Tako ste zaključili vi sa filozofima prije vas.

Materija je postala zajedno sa svojim oblikom?! Ona je, dakle, postala i nije bez svoga početka. Drugim riječima: materija, i po vama i po zdravom razumu, mora imati neki oblik, kao što oblik ne može biti odvojiv od materije. Da je, dakle, takva materija bez početka, morao bi bez početka biti i takav oblik, i to jednostavno stoga što je logički nemoguće odvojiti oblik od materije. Kad, dakle, taj oblik nije bez svoga početka zato što može da ne postoji, onda nije bez početka ni materija.

Nakon što je dokazao postanak svijeta, zajedno sa njegovom materijom i oblikom i to gornjim sasvim logičkim dokazima, koje uvažavaju naučni kapaciteti i filozofi, El-Džisr dalje kaže materijalistima:

»Sve što nastaje mora imati nešto što će mu dati da nastane i pomoću čega će njegovo postojanje prevagnuti nepostojanje, jer bi inače slijedilo da do toga dolazi bez Onoga koji odlučuju što bi nužno bilo nemoguće. Kad je već utvrđeno da je materija nastala, onda mora postojati i nešto od čega je nastala i čime je prevagnulo njeno postojanje nad njenim nepostojanjem. A to nešto mora da bude *postojeće,* jer ne može ništa nastati od nepostojećeg. To postojeće je Uzvišeni Bog.

Logički je neizbježno da je taj postojeći bez početka, jer da je nastao, morao bi imati nekog ko mu je dao da nastane, pa bi došlo do kruženja ili beskonačnog nizanja, a to je sve logički nemoguće.

Nadalje, ta materija, koju je stavio u postojanje taj bez početka postojeći — nastala je po Njemu ili putem uzročnosti i neophodnosti, a bez volje i slobodnog izbora ili s voljom i slobodnim izborom. Logički je neprihvatljivo da to bude na prvi način, jer kad bi bilo tako, a On je bez početka, moralo bi biti da je i materija, zajedno sa svojim raznim vrstama, bez početka. Utvrđeno je, međutim, da su i ona i njene razne vrste nastale. Ostaje, dakle, jedino da je materija nastala Njegovom voljom i Njegovim slobodnim odabiranjem, kao i Njegovim određivanjem vremena u koje će nastati. Na taj način je utvrđeno da Taj bez početka postojeći posjeduje htijenje i slobodno odabiranje.

Osim toga, volja je sposobna prevagnuti postojanje nad nepostojanjem i odrediti mu vrijeme. Ali samo postojanje ne može nastati samom voljom, nego mora biti moć i znanje. Nesumnjivo je da je Veliki Bog, koji je tu materiju dao i učinio ju sposobnom da se transformira i prelazi iz jednog oblika u drugi, sasvim Moćan, savršeno zna, bez obzira da li je baš On taj koji je dao da materija bude viševrsna i da se razvija, ili je pak dao da materija bude takva preko zakona koje je u njoj stvorio, odnosno preko kretanja, kao što to tvrde materijalisti. Oba slučaja, naime, ukazuju nepobitno na Njegovu savršenu moć i znanje. Jer, Onaj koji dadne da nešto postoji kao jednostavno, pa ga kasnije okrene u nebrojene vrste, odnosno Onaj koji dadne nešto kao jednostavno i, pomoću zakona koji je u njega dao, sposobno da pređe u neizbrojive, zadivljujuće i zapanjujuće vrste, Taj svakako mora biti uman. Proizlazi, dakle, da je bespočetni, svojom voljom odabirući Bog moćan i da zna.«

Zatim se El-Džisr okreće onima koji vjeruju samo u ono što mogu nekim osjetilom dokučiti i vidjeti, a neće da se upuštaju u dokazivanje čistim umovanjem:

"Budući da niste nadošli na spoznaju o postojanju Boga koji je stvorio materiju, vi ste stoga povjerovali u njenu bespočetnost, zatim u njen prelaz u viševrsnost, pa vam je trebao neki uzrok od koga je ta viševrsnost nastala, jer se razum ne može zadovoljiti tvrdnjom da je to nastalo od same materije, a bez nekog valjanog uzroka koji će nju dati. Zato vi kažete da se pojedini dijelovi materije različitog oblika kreću bez početka i da su počeli da se sastavljaju u različite i odvojene oblike, pa je iz toga kretanja nastalo više vrsta materije. Vi kažete tako, iako po vašem vlastitom priznanju, ni do danas ne poznajete bit same materije. A vaša tvrdnja o slučajnom sastavljanju predstavlja jedino nagađanje i traženje nekog dokaza. I tako ste odstupili od vašeg pravila koga ste se često držali, naime, da prihvatite samo ono do čega dođete opažanjem, pa ste pribjegli teoretskom dokazivanju, tj. bez osjećaja i opažanja. Kad ste se već vratili na područje dokazivanja teoretisanjem i umovanjem — ja vas pitam: Da li je zdravom razumu lakše priznati da su sav taj red i zakonitosti što vladaju u svijetu posljedica sastavljanja slijepe materije, ili mu je lakše i bliže priznati da je do toga došlo stvaranjem od strane Moćnog, Voljnog, Sveznajućeg i Mudrog Boga."

Zatim El-Džisr prelazi na dokazivanje pomoću zakonitosti i savršenstva u svijetu, nakon što je ukazao na osobenosti i naravi koje se nalaze u raznim stvarima, a koje su im date odredbom Moćnog, Sveznajućeg i Mudrog, a koje stvari ne bi mogle dati same sebi, jer ne postoji nikakva logička neophodnost koja traži da nešto ima baš to, a ne neko drugo ili suprotno svojstvo. (To je određivanje o kome govori i El-Gazali, a o kome je bilo riječi kod Hjuma, prvaka skeptika). Zato El-Džisr skreće pažnju na mnoge znake ljepote i divnog sklada na ovom svijetu, potom se okreće na čovjeka u čijem stvaranju vidi neizbrojive stvari te pažnje i harmonije od kojih odabire osjetilo vida, pa kaže: "Kad pogledamo u pet osjetila, posebno u osjetilo vida, zapazićemo zadivljujuće i zbunjujuće stvari: oko je, naime, smješteno u jednoj šupljini, a sastoji se iz tri sloja i tri mekoće, sa potrebnim vezama, venama, arterijama, pokrivačima i mišićima. Prvi sloj je bionjača, tj. elastična, otporna i gusta opna kroz koju svjetlo ne prolazi i iza koje se ne vidi. Ona okružuje ostale slojeve i sve mekoće, da bi ih zaštitila. Ali na njenoj prednjoj strani ima jedan proziran komad, izvana ispupčen, iznutra izbuljen koji se zove rožnjača. Drugi sloj je očna opna, nježna, crna u sredini između bionjače i mrežnjače. Treća je mrežnjača koju sačinjava ispruženi vidni živac koji izbija iz mozga, pa u oko ulazi s njegove stražnje strane. Od mekoće, pak, prva je čista, prozirna tekućina stavljena u jednu komoru iza rožnjače. S prednje strane ovu komoru zadržava jedan brežuljak probušene sredine, zvani šarenica, crne, plave, modre ili druge boje, a bušotina u sredini zove se zjenica. Druga mekoća je leća. To je elastična, glatka i prozirna masa, sa dvije strane slična sočivu, u sredini gušća nego sa strane, a smještena iza šarenice. Treća mekoća je staklasta. To je prozirna i elastična masa, bijela kao jaje koja ispunjava ostatak praznine iza leće tako da dolazi uz mrežnjaču.

Svjetlo što pada na predmete i odbija se od njih je faktor koji u oku daje oblike viđenih predmeta i ima posebne i poznate zakone o odbijanju, apsorbovanju, provođenju, skupljanju i širenju. Pored svega toga gledanje je ipak nemoguće sve dok se oko ne privikne i pripremi na način koji pogoduje tim zakonima. Mudrost Svevišnjega, naime, propisala je privikavanje oka na sve to. Kad padne na predmete, svjetlost se odbija od njih, svojim vodovima uđe u oko i, predajući ih mozgu, na mrežnjači zacrta njihove oblike. Pri odbijanju svjetla od predmeta ti vodovi su, međutim, pravi, pa, kad ne bi išli spojeni, oni bi u mrežnjaču došli razbacani i međusobno udaljeni tako da bi slika bila nejasna. Zato je božanska mudrost odredila: čim uđe u oko, svjetlost se susreće sa rožnjačom, prolazi kroz nju, a ova, budući je ispupčena i iznutra izdubljena, donekle skuplja vodove svjetlosti. Potom svjetlost prolazi kroz vodenu mekoću koja, zbog svoje gustoće, povećava skupljanje svjetlosnih vodova. Ali, kako je mrežnjača, na kojoj se ucrtava slika, udubljena, to bi, da kroz nju prođu svi vodovi koji prolaze kroz vodenu mekoću skupljeni u toj količini, ona ucrtala sliku po sredini i dvjema stranama koja bi u tom slučaju bila zbrkana, pogotovo ako je svjetlost jaka. Stoga je Mudri Stvoritelj postavio opnu šarenice iza vodene mekoće kroz sredinu probušenu i pogodnu za proširivanje i stezanje po volji gledaoca, da bi mogao unijeti onu količinu svjetla koja mu treba, pa je proširiti kad je svjetlo slabo, odnosno stegnuti kad je jako. Strane šarenice On je obojio bojom koja sprečava prodor svjetlosti i koja nju apsorbovanjem snižava tako da ne mogu prodrijeti vodovi koji se nalaze na zidovima šarenice oko zjenice i doći do periferije mrežnjače, pa pobrkati sliku. Nadalje, vodovi svjetla probijaju kristalnu mekoću koja je izbočena. Time se povećava skupljanje, naročito u sredini, jer je njena sredina gušća od zidova. Tu kristalnu masu Svevišnji je stavio također na volju gledaocu, tu kristalnu mekoću da bude više ili manje izbočena, jer se vodovi skupljaju više kad god je veće izbočavanje tijela kroz koje oni prodiru, a manje kad je to izbočavanje manje. Nadalje, vodovi prodiru u staklastu mekoću, pa se više skupljaju dok to skupljanje ne bude dovoljno za jasno ucrtavanje slike. Tako stvari teku u unutrašnjem oku. Vanjsko oko, pak, Tvorac je, stavivši ga u očnu kost, zaštitio sa svih strana osim one s koje ulazi svjetlost. Njegov prvi sloj, tj. bionjača sa rožnjačom, Tvorac je stvorio mekanim da može donekle pružiti otpor i pokriti ga vjeđama u svrhu zaštite. Na periferiji vjeđa dao je da iziknu obojene, guste, meke i uspravne dlake, sa nagibom gornjih prema gore, a donjih prema dolje. Dlake su obojene, da bi mogle upiti jedan dio svjetlosti koja dolazi na oko, kao i prašinu; dok nagib imaju zato da bi bilo lako rastavljanje trepavica pri otvaranju vjeđa. Naime, kad bi bile paralelne ili nasuprotne, one bi se splele i slijepile vlagom oka i stale na put svjetlu, a njihova slika bi prešla u mrežnjaču, pa bi slike predmeta bile pobrkane. Kako se sva prašina ne može otkloniti ni pomoću očne kosti, ni vijeđama, ni trepavicama, a ona oštećava rožnjaču i smeta joj da bude prozirna, to je Mudri Tvorac dao izlučivanje suza kao sredstvo za njen odlazak, a vjeđe da se stalno pokreću sklapanjem i otvaranjem, kako vid ne bi prestao raditi i kako se ne bi pomutio. Zato suze peru prašinu što padne na očnu jabučicu, dok je vjeđe svojim kretanjem uglade, pa s oka uklone suze pomiješane s prašinom. Te suze, koje su zbog prašine postale prljave, moraju izaći iz oka, ali Mudri Tvorac nije dopustio da one iz vjeđa teku po obrazima, nego u suzni kanalić i konačno u mali, nježni otvor koji prodire do unutarnje strane nosa.

Može li se zamisliti da sav taj uređaj i funkcionisanje oka bude jedan od rezultata slijepog kretanja dijelova materije?!"

Nakon što je ukazao na neobičnu mudrost i preciznost u funkcionisanju ostalih osjetila i organa, El-Džisr kaže: "Upravo učenjaci, koji poznaju pojedinosti, tajne i svrhe ovih predmeta, dostojni su da budu najjačeg vjerovanja u postojanje Boga, Tvorca, Mudrog, Sveznajućeg. Zapravo bi bilo pravo kad bi se reklo da su oni za to prikladniji od nekih teologa koji donose sažete dokaze".

Koje su to sumnje koje iznose materijalisti i kako El-Džisr na njih odgovara?

"Uvidio sam, počinje El-Džisr, da vi imate tri sumnje koje vam smetaju da vjerujete u postojanje Boga i to da je On Tvorac svemira iz nepostojanja: prva sumnja sastoji se iz nemoći uma da sebi predstavi suštinu Velikog Boga kome nije ništa slično; druga sumnja je vaša tvrdnja da vaš um ne može sebi predstaviti nastajanje nečega iz ničega, tj. stvaranje materije iz nepostojanja; dok treću sumnju čini vaša tvrdnja: "Da je zakonitost kod bića namjerna i principijelna, znaci toga bili bi savršeni u svemu. Međutim, mi vidimo u svijetu stvari koje se ne poklapaju ni sa namjerom ni principijelnošću, nego najviše odgovaraju neophodnosti".

Odgovarajući na prvu sumnju, El-Džisr kaže: "Ako pogledate na vaš stepen u nauci, vidjećete da ste, iako najugledniji učenjaci, još uvijek na obali velikog mora nepoznatog kraja i neispitane dubine. Vaši kapaciteti često priznaju nemoć i nedostatak u poznavanju mnogih tajni svemira i suštine materije koja je pred vama, koju vidite svojim očima, kušate jezikom, mirišete nosom i kojom se na razne načine u životu služite. Ni do danas vi niste upoznali njenu suštinu, kao što ste još uvijek nemoćni, i priznajete da ste nemoćni, upoznati suštinu života, uma i spoznaje. Najviše što ste mogli o tome reći je to da je materija jedna od pojava saradnje dijelova materije. Kad, dakle, kao učenjaci niste u stanju upoznati sebi najbliže i najopipljivije stvari, zar možete tražiti da vašim umom dokučite suštinu Svevišnjeg Boga? Zar se može nadati čovjek, koji ne poznaje materiju koju dotiče, jede i pije, da će upoznati suštinu Svevišnjeg Boga? Zar to može očekivati čovjek koji ne zna kako doznaje, ne shvaća kako spoznaje i ne razumije kako razumije? Još uvijek vi niste u stanju upoznati put kojim se dolazi do spoznaje, sredstvo kojim se postiže spajanje materije i uma, način kojim netjelesni um dobije osjećanje za nešto materijalno, pa ga shvati, a želite da upoznate suštinu Božjeg bića! Na nepriznavanje postojanja Boga vas navodi nedoraslost uma da Ga zamisli u onom obliku u kome ste navikli shvaćati materijalna bića!

Ako vaš um toga Boga ne može shvatiti, to ne znači da Njega i nema. Ne znači stoga što ima mnogo istina koje vi niste mogli sebi zamisliti kako treba, a one stvarno postoje i za njihovo postojanje ima i logički dokaz. Vaš zaključak da je nemoguće postojanje nečega što nosi svojstva netjelesnosti i nematerijalnosti nastao je iz poređenja koje ste upoznali iz stvari. Takvo poređenje, međutim, nije nikakav uvjerljiv dokaz, nego ono zavarava um i zaključuje nešto na temelju drugog, iako postoji velika razlika između jednog i drugog. Vaša nemoć, dakle, da sebi zamislite suštinu Boga ne može značiti nemogućnost Njegova postojanja, a vaše prispodobljenje Boga sa onim što ste vidjeli u materijalnom svijetu je pogrešno, i to stoga što postoji razlika među njima. Kao dokaz za postojanje Boga i Njegovih svojstava razumu su dovoljna Božja djela, a zakonitost, savršenstvo i preciznost što postoje u svijetu služe kao sasvim uvjerljivi dokazi Njegova postojanja, znanja, moći i mudrosti".

U odgovoru na drugu sumnju El-Džisr kaže: "Nezamišljanje suštine nečega ne može biti dokaz njegova nepostojanja samog po sebi. Izvor te nemoći sebi predstaviti stvaranje nečega iz ničega jeste jedino poređenje zato što vi niste vidjeli ništa što je stvoreno iz ništa. Ali, iz toga ne može proizaći da je to nemoguće, a samo poređenje nije nikakav nepobitan dokaz, nego često odvodi u zabludu. Božja moć ne može se porediti sa ljudskom, jer je među njima velika razlika. Mi priznajemo da smo nemoćni spoznati kako je Svevišnji stvorio svijet iz ničega, ali ta nemoć da sebi zamislimo suštinu nečega, za čije postojanje postoji logičan dokaz, nije oprečna sa vjerovanjem u njegovo postojanje".

Odgovarajući na treću sumnju, El-Džisr kaže sljedeće: "Iz Božjih misterija u Njegovim djelima mi zapažamo krasnu svrsishodnost, ali nam još uvijek ostaju neke nepoznate, a one su za nas takve još odavno. Kad, dakle, vidimo nešto u čemu još ne znamo nikakvu svrsishodnost, mi nećemo vjerovati da to uzalud postoji, nego ćemo reći da je Bog mudrac, a dokaz za to nalazimo u djelima Njegove mudrosti koja smo već vidjeli i koja su dugo bila nepoznata, pa smo ih upoznali. Prema tome, sigurno je da će nam i svrsishodnost onih do sad nepoznatih djela biti poznata, kao i drugih. Ako razmislite o nedostatku i nemoći ljudskog uma da shvati mnoge materijalne i nama vidljive stvari, pa tu nemoć uporedite sa ogromnom Božjom moći i mudrosti, onda se nećete čuditi što je svrsishodnost nekih stvari nama nejasna i vidjećete da je najbolje uporediti ono neznatno, čiju svrsishodnost još ne znamo, sa nebrojenim i očitim primjerima Božje mudrosti na živim bićima, a ne da iz tako malog broja izvlačite dokaz za poricanje postojanja Boga.

Pogledate li male životinje, vidjećete da one posjeduju toliku sposobnost shvaćanja kolika im je dovoljna da bi sebi osigurale život. Ali, možete li zato od njih očekivati da shvate bit čovjeka i da zamisle pojedine njegove organe i dužnosti: kako čuje, vidi, kako se hrani, krvotok u njegovu tijelu, kako misli, tajnu njegovih poslova i proizvoda? Ili da znaju kako je čovjek to sve izumio i zašto je napravio? A čovjek, u odnosu na Božje znanje, moć i mudrost, zna još manje nego te male životinje. Razlika između ta dva znanja, moći i mudrosti zapravo je mnogo veća. Kad se, dakle, naša težnja prepire s nama, tražeći od nas da se suprotstavimo upoznavanju suštine Velikog Boga i Njegova bića; da se suprotstavimo upoznavanju načina i uzroka stvaranja svijeta, kao i svrsishodnosti svega što gledamo — treba da priznamo nemoć našeg ljudskog uma, a za upoznavanje Boga, te priznavanje Njegova postojanja, moći i mudrosti dovoljna su nam Njegova djela i svrsishodnost koju gledamo u većini tih djela. Nepoznavanje toga u nekim rijetkim slučajevima ne možemo sebi uzeti kao razlog poricanja Njegova postojanja, pa nebrojena djela mudrosti i preciznosti pripisati djelu slijepe nužnosti.

Odgovor El-Džisra na tri iznesene sumnje materijalista potpuno se poklapa sa onim što je rekao Lajbnic o mogućnosti stvaranja iz nepostojanja, zahtjevu uma dovoljnog razloga i djelima mudrosti u svijetu.

HUSEJN EL-DŽISR O EVOLUCIONIZMU

Već je bilo govora o ogorčenoj kampanji koju je protiv sebe izazvao darvinizam. U najvišem stepenu te borbe našao se u čitavom svijetu samo jedan čovjek, vjerski učenjak koji se usudio napisati djelo u kome kaže da darvinizam, kad bude neopoziv, neće protivrječiti ideji o postojanju Boga, Istinskog Stvoritelja svemira.

Kako je El-Džisr mogao usaglasiti darvinizam sa citatima iz Kur'ana?

On ne smatra da evolucionizam, sa svojim postavkama o porijeklu vrsta i čovjeka, te životu i razumu, sadrži stvari koje su daleke od istine, odnosno koje se, kako neki misle, definitivno razilaze sa propisima vjere. Naime, on drži da ono što je važno i neophodno jeste to da mi vjerujemo da je Svevišnji Bog taj koji je stvorio svijet i vrste u njemu. Poslije ovakvog vjerovanja nema nikakve razlike između učenja o stvaranju i učenju o razvoju prvobitne materije koju je Svevišnji stvorio, a potom iz nje oblikovao vrste koje je razdvojio putem evolucije, a prema zakonima koje je dao u svemiru.

El-Džisr, međutim, smatra da je ovaj evolucionizam još uvijek teorija o čijoj se ispravnosti mišljenja razilaze i za koju nema nepobitnih dokaza koji bi nas mogli primorati na objašnjavanje bukvalnih tekstova Kur'ana. Kad budu doneseni nepobitni dokazi o ispravnosti ove teorije, onda će biti dozvoljeno da je zastupamo i obavezno da spomenute tekstove objašnjavamo i usaglašavamo s onim o čemu postoji nepobitan dokaz.

Kao uvod u ovo mišljenje El-Džisr donosi dvije važne činjenice u kojima izlaže svoje mišljenje o proturječnosti među vjerskim tekstovima s jedne i neospornim naučnim istinama s druge strane, te načinu njihova usaglašavanja. Iza toga on navodi teoriju o evoluciji o kojoj opširno iznosi svoje mišljenje. Iz toga mišljenja razabiremo da je prava vjera sposobna prihvatiti naučne istine, da se ona s njima ne sukobljava i da pred njima ne stagnira, kao što to misle konzervativci i neupućeni.

Tako u prvoj uvodnoj misli El-Džisr kaže:

"Tekstovi, na koje se pozivamo u vjerovanju, poslovima i propisima u islamskom zakonu, dijele se u dvije kategorije: mutevatir i mešhur. Mutevatir su tekstovi čiji je dolazak sigurno utvrđen, jer su se u njima nakupili brojni razlozi koji iziskuju sigurno znanje. Mešhur su tekstovi čiji je dolazak utvrđen skoro sigurno, jer su se u njima nakupili razlozi koji iziskuju pouzdanost. Ovi drugi su iznad pretpostavljanja, a ispod uvjerenja. Obje kategorije mogu imati jedan određeni smisao koji ne podnosi nikakvo odstupanje ni uzimanje drugog smisla, pa ih nazivamo tekstovima određenog smisla. Od ove kategorije tekstova u islamskom zakonu ne može se naći niti jedan koji uopće može protusloviti nepobitnom racionalnom dokazu. Obje ove kategorije tekstova mogu, međutim, imati sam po sebi jasan smisao, ali podnose i drugi iako dalek, pa ih nazivamo tekstovima doslovnog smisla. Od ove kategorije tekstova u islamskom zakonu može biti i takvih čiji bukvalni smisao protuslovi nepobitnom racionalnom dokazu.

Ako je neki tekst određenog smisla, a uz to mutevatir ili mešhur, onda moramo povjerovati u njegov određeni smisao i nije nam dopušteno objašnjavati ga i davati mu neki drugi smisao zato što on to ne podnosi, niti išta od njega protuslovi nepobitnom racionalnom dokazu.

Ako je neki tekst doslovnog smisla, a uz to mutevatir ili mešhur, onda moramo povjerovati u njegov smisao koji se po sebi nameće i ne možemo mu davati neki drugi smisao, osim ako postoji neki nepobitan racionalan dokaz koji ukazuje da on njemu protuslovi. U ovom slučaju pribjegavamo davanju drugog smisla, da bismo mogli uskladiti jedno s drugim. Takav postupak s tekstom bukvalnog smisla dopušten je jedino stoga što bi neodstupanje od doslovnog smisla i neprihvatanje nepobitnog racionalnog dokaza iziskivalo razaranje osnove, tj. razuma na kome počiva poslanstvo Božjeg poslanika koji izgovara te zakonske tekstove. Jer, da nije razuma, mi ne bismo došli do zaključka o istinitosti njegova poslanstva. Ako, dakle, bude razorena osnova, biće neminovno razoren i ogranak. Prema tome, neprihvatanje racionalnog dokaza je vraćanje na tradicionalne dokaze proturječja. Ovako treba suditi o svakom tekstu doslovnog smisla kome bude proturječio neki nepobitan racionalan dokaz.

Ako, pak, takav dokaz, koji proturječi tekstu doslovnog smisla, ne bude nepobitan, onda nije dopušteno tome tekstu davati neki drugi smisao. A nepobitan je onaj dokaz koji nedvojbeno upućuje na neki smisao (značenje) i podnosi oprečnost. Nepouzdan racionalni dokaz je onaj koji upućuje na pretežan smisao koji podnosi oprečnost, makar i dalekom vjerovatnošću. A tom vjerovatnošću on silazi sa stepena uvjerenja, pa u tom slučaju nije nipošto dopušteno odstupati od doslovnog smisla teksta.

U svojoj drugoj uvodnoj misli El-Džisr kaže sljedeće:

Islamski zakon, zapravo svi Božji zakoni, imaju za cilj uputiti ljude u poznavanje Svevišnjeg Boga, vjerovanje u Njegovo postojanje i Njegova svojstva savršenstva, način služenja Njemu, te konačno uputiti u propise koji vode ljude urednom životu i lijepom završetku. Upoznavanje ljudi sa temama kozmičkih nauka, kao što su: način stvaranja svijeta, zakoni koji u njemu postoje i dr. nije cilj vjerozakona, jer su to podaci do kojih se dolazi razumom, a vjerozakoni se na njih ne osvrću posebno, niti se zanimaju njihovim pojedinostima. Oni se zadovoljavaju kratkim osvrtom, naime toliko koliko to ima nekog uticaja na osnovne ciljeve vjerozakona. Kao primjer spomenimo stvaranje nebesa i zemlje, stvaranje vrsta živih bića, te zakonitost u kosmosu. Sve to i drugo spomenuto je sažeto, da bi poslužilo kao racionalan dokaz ljudima za postojanje Boga Stvoritelja.

MIŠLJENJE EL-DŽISRA O TEORIJI EVOLUCIJE

U mutevatir ili mešhur tekstovima o stvaranju svemira i različitosti vrsta, a koji se nalaze u islamskom vjerozakonu, nisu objašnjene pojedinosti i način stvaranja. Tako, na primjer, stoji da je Svevišnji Bog stvorio nebesa, Zemlju i ono među njima kroz šest dana, da je odlučio da uredi nebo dok je bilo još u plinovitom stanju, pa ga stvori sedmokratnim nebesima. U tumačenju tih šest dana komentatori imaju podvojeno mišljenje. Tako većina njih misli da su to dani kao i naši, dok neki kažu da se radi o danima budućeg svijeta za koje Kur'an kaže da je dužina jednog jednaka dužini hiljade naših godina. Treći pak misle da je jedan od tih šest dana dug pedeset hiljada godina. U Kur'anu stoji i to da su nebesa i Zemlja bili jedna cjelina pa ih je Svevišnji razdvojio. Neki su komentatori to objasnili tako da su nebesa i Zemlja bili samo jedna tvar čiji su dijelovi bili međusobno priljubljeni, pa ih je Bog odvojio — dok su drugi to protumačili drukčije. Iz vjerskih tekstova neki razabiru da je Zemlja stvorena prije nebesa, ali nije bila podesna za nastanjivanje. Potom je Bog odlučio urediti nebo dok je bilo u plinovitom stanju, pa ga stvorio kao sedmokratna nebesa, a iza toga rasprostranio zemlju. Oni, koji zastupaju ovo mišljenje, oni odstupaju od doslovnog značenja koje se s takvim mišljenjem ne slaže. Neki misle da su nebesa stvorena prije zemlje, pa tako odstupaju od doslovnog značenja koje je drukčije.

Ali pojedinosti stvaranja nebesa i zemlje, način njihova oblikovanja, odnosno oblikovanja Sunca, zvijezda i Zemlje od magle, kao što tvrde materijalisti, ili na neki drugi način, o svemu tome, dakle, u islamskim tekstovima nema ništa određeno što bi moglo tu tvrdnju potvrditi, odnosno poreći.

Kad, međutim, objektivno razmotrimo pojedinosti koje o stvaranju nebesa i zemlje iznose materijalisti, izlazi da su to samo pretpostavke i nagađanja, pa bi se moglo uzeti da ih je Svevišnji stvorio na taj način, a moglo bi biti i drukčije. Ali ako te pretpostavke budu utvrđene nepobitnim racionalnim dokazima, njih će prihvatiti i muslimani, uz vjerovanje da je Svevišnji taj koji je stvorio Sunce, oblikovao i od njega odvojio zvijezde i Zemlju, i to na način koji iznose materijalisti. A zakoni koje oni zagovaraju za njih će biti obični uzroci koji sami po sebi nemaju nikakav uticaj, jer je pravi uzrok Svevišnji Bog.

Kako se vidi, nijedan izloženi tekst ne proturječi materijalističkoj tvrdnji o načinu oblikovanja, pa, ako nepobitnim dokazima utvrde ono što su spomenuli, moglo bi se reći da je Svevišnji najprije stvorio masu kao nešto jedinstveno i dao joj ime plin, naime magla koja se širi u slobodnom prostoru, potom odvojio nebesa od Zemlje, tj. razlučio nebesku materiju od one od koje hoće da oblikuje Sunce, zvijezde i Zemlju. Iza toga je oblikovao Sunce i od njega odvojio zvijezde i Zemlju koja je, međutim, nakon odvajanja bila nesposobna za nastanjivanje. A onda se Svevišnji odlučio za nebo, dok je bilo plinovito, tj. magla, pa ga oblikovao kao sedam nebesa poslije čega je rasprostranio Zemlju. Sve je to Svemogući izveo po određenim zakonima, tj. običnim uzrocima i u dugim vremenskim razmacima koje je nazvao "šest dana".

Sa gornjom tvrdnjom slagala bi se tvrdnja materijalista o oblikovanju Sunca, zvijezda i Zemlje sa islamskim izvorima. To mišljenje mi, međutim, ne možemo prihvatiti sve dotle dok ne bude potkrijepljeno nepobitnim dokazima. Dokle god su, pak, dokazi hipotetični, mi nismo obavezni da ih prihvatimo i zadovoljavamo se tvrdnjom da je to mišljenje možda ispravno. Muslimani vjeruju i odlučno znaju da je svemir nastao, pa mora imati i svoga Tvorca, Boga koji ga je stvorio iz nepostojanja i razdijelio na vrste koje gledamo. Za muslimane, prema tome, ne postoji nikakva razlika u tome da vjeruju da je Bog dao da nastanu vrste raznih svjetova putem stvaranja, tj. da je On odmah spočetka dao da svaka vrsta postoji neovisno o drugoj i neizvedena iz druge, bilo to davanje odjednom ili postepenim oblikovanjem — ili da vjeruju da je

Bog dao da razne vrste svjetova nastanu putem evolucije, naime tako da je dao da nastane prosta materija, koju je potom unaprijedio u elemente, zatim u rude, pa u najjednostavniju živu supstancu (protoplazmu) i konačno u najnižu vrstu biljke, odnosno životinje. Iza toga je razdijelio ostale vrste, proizveo jednu iz druge, odredio da jedne ostanu, a druge nestanu. Sve je to Svemogući izveo po zakonima koje je postavio u materiju iz koje je nastao taj razvoj i dijeljenje tako da je svijet dobio vrste koje ima danas.

Nijedno od dva gore izložena vjerovanja ne protuslove vjerovanju u postojanje Boga, Tvorca toga svijeta u svakom slučaju.

Sažet sadržaj tekstova, na koje se u vjerovanju pozivamo, a koja stoje u Kur'anu i govore o stvaranju raznih svjetova na Zemlji, jeste ovaj:

"Bog je sve živo stvorio od vode".
"On je svaku životinju stvorio od vode".
"On je od stoke stvorio parove".
"On je stvorio sve parove".
"On je stvorio par, muško i žensko".
"Od svih plodova On je stvorio par — dvoje".

U svojoj suštini gornji tekstovi mogu se protumačiti stvaranjem ili evolucijom. Prva dva teksta odgovaraju savremenom učenju materijalista da je životna materija od vode. Doslovno značenje ostalih tekstova ukazuje na stvaranje, ali nema nijednog koji kazuje da je svaka vrsta, koju je Bog stvorio, postala odjednom, odnosno postepeno. Izuzetak čine hadiski tekstovi u Muslimovoj zbirci: "Bog je stvorio stabla jednog od šest dana, a potom životinje. "Ovaj tekst, međutim, kazuje samo to da su životinje stvorene nakon biljaka, a ne da je stvaranje svakog od njih bilo odjednom, odnosno postepeno.

Na temelju gornjih tekstova, a prema iznesenom pravilu da je dužnost muslimana da vjeruju u tekstove mutevatir i mešhur, koji imaju određeni ili doslovni smisao, i

to sve dotle dok doslovnom smislu ne bude protuslovio neki nepobitan dokaz, mi vjerujemo da je Bog stvorio svaku vrstu kao samostalnu i od njena početka, a ne evolucijom, iako On to može učiniti na oba načina. Što se tiče pitanja: da li je svaku vrstu stvorio odjednom ili postepeno, putem zakona koji je u nju stavio, tu treba zastati, jer u vjerozakonu ne postoji ništa po čemu bismo se mogli odlučiti za jedno ili drugo. Nama nije dopušteno odstupati od vjerovanja u doslovno značenje, pa ići u njegovu suprotnost, naime u evoluciju i da su neke vrste proizašle iz drugih, dokle god ne bude postojao nepobitan dokaz koji bi nas mogao prisiliti da odstupimo od prvotnog značenja tekstova. Kad nepobitni dokazi o tačnosti evolucionizma i porijekla vrsta budu doneseni, naša dužnost će biti odstupiti od bukvalnog smisla naših tekstova, pa usaglasiti njih i takve dokaze.

PORIJEKLO ČOVJEKA

Onima koji smatraju da je čovjek jedna u nizu raznih životinja, koja je postala evolucijom, kao i onima koji uče da su čovjek i majmun istog porijekla, El-Džisr odgovara ovako:

»U islamskim tekstovima, koji se odnose na vjerovanje o stvaranju čovjeka stoji:

— Bog je počeo stvaranje čovjeka od zemlje, od glatkog blata, od suhog blata koje je kao na vatri pečeno; od vode. — Neki komentatori kažu da su zemlja i voda dva elementa čovjeka, tj. da je on stvoren od njih. Tako tekstovi ponekad spominju ovo, ponekad ono. U njima stoji da je Bog stvorio čovjeka Svojim rukama, da ga je stvorio kao jednu osobu od koje je stvorio par, a od njih dvoje rasprostranio mnogo muškaraca i žena. Doslovno značenje ovih tekstova kazuje da je Bog stvorio čovjeka kao samostalnu vrstu, a ne evolucijom, niti izvođenjem iz druge vrste, iako oba načina potpadaju pod Božju moć. U tim tekstovima ne govori se otvoreno da je Bog stvorio

prvog čovjeka od zemlje odjednom ili postepenim formiranjem odvojeno. Zato mislimo da ovdje treba zastati i ne odlučiti se ni za jednu od dvije pretpostavke, iako se iz nekih hadisa vidi da je oblikovanje prvog čovjeka Adema a.s. bilo postepeno, pa je prošlo neko vrijeme. Ali bukvalni smisao tekstova na kojima se zasniva vjerovanje upućuje na samostalno stvaranje, pa nije dopušteno odstupiti od njihova bukvalnog smisla, osim ako bi darvinizam istupio sa nepobitnim dokazom. Ako bi do toga došlo, tj. ako bi se nepobitno dokazalo da je čovjek postao evolucijom, onda bi bilo moguće uzeti drugi smisao tih tekstova, pa ih izmiriti sa nepobitnim dokazom. To ne bi bilo ni u kakvoj suprotnosti sa islamskim vjerovanjem, jer je kod muslimana glavno da je Bog svakako stvorio čovjeka".

Eto, tako El-Džisr dokazuje da se islam ne sukobljava, niti se može sukobiti sa naukom kad ova bude osnažena nepobitnim dokazom. On naglašava da u pogledu vjere nema nikakve razlike u tome da li je Bog stvorio svijet odjednom, postepeno ili evolucijom. U svakom slučaju do stvaranja je došlo Božjom voljom, moći i mudrošću.

El-Džisr, dakle, ne osuđuje evolucionizam, niti ga smatra neprihvatljivim. On u ime vjere nije zatvorio vrata nauci, nego ih ostavio otvorenim, naglašavajući više puta da evolucionizam, kad bude nepobitno dokazan, neće ni u čemu protusloviti islamu, nego će biti prihvatljiv, a islamski tekstovi doslovnog smisla moće će postati nedoslovni.

Na te misli ukazuje orijentalist Čarls Adams u svojoj knjizi "Islam i reforma" riječima: "Dok u prošlosti ortodoksni pisac nije obraćao pažnju na naučna mišljenja, nego je držao da se protiv njih treba boriti mačem, dotle profesor Husejn el-Džisr ne misli tako, nego smatra da je prošlo vrijeme kad su muslimani mogli zanemariti ono što se imputira njihovoj vjeri. Stoga je on počeo dokazivati da se prava humanost, čvrst moral i zdrav razum u najboljem vidu pokazuju u islamskoj ideologiji i propisima. On se opire i odgovara na mnoge sumnje što su ih iznijeli učenjaci Zapada, a koje se baziraju na filozofiji i materijalizmu, pa čak i darvinizmu za koje smatra da, s pretpostavkom da budu tačne, neće moći protusloviti Kur'anu".

Što se pak tiče aluzije spomenutog orijentaliste na ortodoksne islamske učenjake, koji su smatrali da se protiv naučnih mišljenja treba boriti mačem, može se reći da nijedan takav nije poznat u istoriji islama. Ali se zato, s druge strane, zna da El-Gazali, na primjer, koji je živio prije Bruna, Galileja i Keplera na sedam stotina godina, u svojoj knjizi "Nerazborito pričanje filozofa", kad napada vjerske učenjake koji odbacuju naučne istine, kao što su pomračenje Sunca, Mjeseca i drugo, kaže doslovno: "Ko misli da diskusija, u svrhu obesnaživanja toga, spada u vjeru, taj prema njoj griješi i slabi je, i to zato što ove stvari počivaju na matematskim dokazima o kojima nema nikakve sumnje. Ko ih ispita i provjeri, taj neće u njih posumnjati ni onda kad mu neko kaže da je to u suprotnosti s vjerom. On će tada posumnjati u vjeru. Šteta vjeri od onoga ko je pomaže naopako veća je od štete onoga ko nju napada. To je upravo onako kao što se kaže: Razborit neprijatelj je bolji od neupućenog prijatelja.

EL-DŽISR O RAZUMU I DUŠI

Za razum El-Džisr kaže da spada u sakrivene stvari za koje nema načina da se objasni njihova suština, kao što ni vjera nije dala neko objašnjenje. Svakako, nije daleko od istine mišljenje materijalista da je razum jedan od više fenomena međusobnog djelovanja dijelova materije, ali mi tvrdimo da je to ono djelovanje koje je nastalo stvaranjem od strane Boga, a ne samim slijepim kretanjem materije. Isto tako, njihovo mišljenje da se ljudski razum razlikuje od životinjskog samo po količini, a ne po sebi i svojoj suštini, ne dolazi u sukob sa islamskim tekstovima o vjerovanju, jer tamo nema ničeg što bi to moglo pobijati, odnosno potvrđivati. Sve što u tome smislu postoji jeste to da je razumnom čovjeku data prednost nad drugim živim bićima i da je ljudski razum, za razliku od drugih životinja, zadužen vjerskim propisima. A da li se njegovo shvaćanje od životinjskog razlikuje ili ne o tome ne postoji nikakav dokumenat, pa ne bi smetalo da životinjsko shvatanje i ljudski razum budu iste kategorije, s tim što se ovaj posljednji povećavao tako da je u čovjeku dostigao visok stepen.

Za dušu El-Džisr kaže da postoji, ali priznaje da je razum nemoćan da shvati njenu suštinu. Njegovo oklijevanje da se upusti u izlaganje o suštini života, duše i razuma, što nije mogao spoznati nijedan filozof, jeste dokaz njegove visoke mislilačke sposobnosti, kao što je njegovo neosuđivanje onih koji tvrde da je život jedan od mnogih fenomena međusobnog rada dijelova materije na temelju Stvoriteljeve moći dokaz njegove velike inteligencije i visokog shvaćanja suštine vjere.

Iz gornjeg izlaganja može se razumjeti da El-Džisr vjeruje u djelovanje prirodnih uzroka, pa se postavlja pitanje kakvo je njegovo mišljenje o zakonu uzročnosti (kauzaliteta) o kome su govorili filozofi?

Mišljenje ovoga filozofa o uzrocima i učincima ne izlazi iz okvira onoga što je kazao El-Gazali. On kaže da je Svevišnji Bog tvorac i uzroka i učinaka, iako među njima postoji veza. Naime, ako pogledamo te stvari iz kojih nastaju učinci i razmislimo o njihovoj suštini, vidjećemo da one nisu njima neophodne. Tako, toplina, naprimjer, rastapa snijeg, a hladnoća smrzava vodu. Ali kad pogledamo njihovu suštinu, naš razum ne vidi kako bi te dvije pojave mogle biti neophodne, kao što, s druge strane, vidimo da je tijelu neophodno smještanje i da dva tijela ne mogu istovremeno zauzimati jedno te isto mjesto. Ova dva posljednja primjera su pojave u kojima naš razum nalazi neophodnost koja bi tražila da posljedica toplote bude rastapanje, a hladnoće smrzavanje, jer je razumno da se upita zašto nije obrnut slučaj? Na odgovor da je toplota uzrok rastapanja stoga što ona slabi moć spajanja čestica tijela mi možemo primijeniti: A zašto taj slučaj nije obrnut? Mora se, dakle, konačno reći da je djelovanje i toplote i hladnoće na ono što je određeno nastalo određivanjem Nekoga ko je htio da bude baš tako. A taj određivač, koji je svakoj stvari dao njenu osobitost i narav, jeste Bog.

Skoro isto ovo rekao je i Ibnu Rušd.

Kao što vidimo, El-Džisr ne osporava ni uzroke, učinke, specifičnosti, naravi, ni zakone, kao što nije osporavao nijedan islamski učenjak ni filozof. To ne bi imalo ni smisla, jer se stvari razlikuju samo po svojoj osobitosti i naravi. Prema tome, ako nešto toga nema, ono neće ni biti to što jeste, nego nešto drugo. A budući da razum ne nalazi nikakvu neophodnost koja bi tražila da nešto ima svoju posebnost samo po sebi, to on nema nikakva načina da sumnja da je Bog taj koji je darovao i koji ju može i oduzeti. Kad bi vjerozakoni osporavali uzroke i učinke, obznanjivanje ljudi ne bi imalo nikakva smisla, ljudi ne bi radili i imali bi ispriku za napuštanje obaveza i vršenje zabrana. To bi značilo obesnaživanje zakona, zapravo i omalovažavanje razuma i isključivanje vjerovanja koje može biti samo uz razum. Ko, dakle, misli da islam uči to, taj pokazuje svoju neupućenost i maloumnost.

MUDŽIZE*

Kad je riječ o zakonima i njihovom obesnaživanju pomoću mudžiza, postavlja se pitanje da li se mudžiza objašnjava na osnovu zakona, kao što to misle neki islamski učenjaci?

Nevidljivih stvari, koje je spomenuo Kur'an, kao i druge Božije objave, ima dvije vrste. U prvu vrstu idu one za koje držimo da obesnažuju zakone, jer su nama nejasne. Nauka će, možda, jednog dana otkriti zakone po kojima se one zbivaju. Druga vrsta su one stvari koje uistinu nastaju nasuprot postojećim prirodnim zakonima, a Svevišnji ih je izveo i spomenuo u Svojim objavama, da bi nam pokazao Svoju moć da učini nešto nasuprot svim zakonima koje je stvorio i koji vladaju u svijetu.

---

* Mudžiza je nadprirodna pojava koja se prema islamskom učenju, javlja kod Božijih poslanika u svrhu dokazivanja njihovog poslanstva. (op. pr.)

Ovu vrstu stvari možemo ispravno nazvati mudžizama. Vjernik je dužan priznavati i vjerovati da su to pojave koje stoje u suprotnosti sa prirodnim zakonima i da nauka neće moći nikad otkriti neki prirodni zakon koji će ih moći objasniti. Njih zapravo ne treba ni pokušavati objašnjavati na osnovu prirodnih zakona, jer da one ne stoje nasuprot tim zakonima, ne bi se ni nazivale mudžizama. Ako bismo rekli da su nastale na osnovu nekog prirodnog zakona, mi bismo obesnažili njihovu svrsishodnost. Jer, Svevišnji je dao uzvoditi mudžize samo zato, da bi nam pokazao da je On jedini Stvoritelj zakona i onaj koji ga može trenutno i obesnažiti. Prema tome, kad bi jednu takvu mudžizu mogao izvesti čovjek, i to pomoću nekog prirodnog zakona koji bi otkrio, to ne bi bila mudžiza, niti bi imalo ikakva smisla to što Svevišnji spominje u poglavlju mudžiza.

Zato se može slobodno reći da su pogriješili oni teolozi koji su mudžize što se spominju u Božjim objavama, pokušali objasniti pomoću nekih prirodnih i naučnih zakona. Ne pomaže tu ništa njihova odbrana da su time htjeli mudžize približiti razumijevanju, kako bi postigli to da vjeru prihvate učenjaci. To ne pomaže stoga što to približavanje, pored toga što je kod nekih mudžiza naučno nemoguće, samo po sebi znači kvarenje smisla same mudžize, to je zapravo njena suprotnost.

Tu grešku napravio je velik broj naših i kršćanskih teologa. Tako su neki naši teolozi pokušali ptice "koje vlasnike slonova gađaju kamenjem od skamenjene zemlje" protumačiti mikrobima boginja koji su te vlasnike napali i uništili. Isra', rastupanje mora Musa-u a.s. i rođenje Isa-a pokušali su objasniti također na temelju prirodnih zakona. Iako ne treba smatrati nemogućim da se pod jatima ptica misle mikrobi boginja, jer ovdje nije bila namjera spominjanje neke mudžize koja stoji u suprotnosti sa prirodnim zakonom, nego je namjera istaknuti kako su Abesinci stradali Božjom odredbom, ali svakako nije dopušteno svaki citat u kome se spominju mudžize objašnjavati na prirodan i naučan način. Takvim objašnjavanjem, naime, mudžiza gubi svoj smisao, vrijednost i svrsishodnost, kao što je već rečeno. Tako, na primjer, ako i možemo spomenuta jata ptica objasniti mikrobima boginja, čime ćemo onda objasniti štap Musaov a.s. koji se pretvorio u zmiju koja gmiže. Ako to objasnimo uspavljivanjem prisutnih, čime ćemo objasniti rastupanje mora do koga je došlo udarcem Musaova štapa? Ako i ovo, kao što neki misle, objasnimo plimom i osekom, čime da objasnimo rođenje Isa-a bez oca? Ako uvažimo neko glupo mišljenje da je on nastao samozačećem, koje, kako se misli, može biti kod nekih hermofrodita, čime onda objašnjavamo govor Isa-a a.s. ljudima dok je bio još u kolijevci? itd.

Pokušaj objašnjavanja mudžiza na temelju prirodnih zakona je, dakle, propala stvar, i to sama po sebi i po svojoj svrsi. To je kvarenje smisla mudžize koje dovodi do još većeg bacanja ljudi u sumnju. Kad se, dakle, radi o mudžizi, osnovna stvar je vjerovati u Allaha, Stvoritelja svemira i svih prirodnih zakona, kao i to da je On, kao Stvoritelj tih zakona, u stanju da ih i obesnaži. U tome leži tajna mudžiza. Ko nepokolebljivo vjeruje u Allaha, lako mu je vjerovati i u svaku mudžizu. Oni pak koji misle da je mudžiza nešto što stoji iznad razuma, ne prave razliku između nezamislivog po običaju i nezamislivog po razumu. A obesnaživanje zakona ne spada u nezamislivo po razumu. Kad vjerujemo da je Allah tvorac zakona, lako nam je vjerovati da On može taj isti zakon i obesnažiti.

PONAVLJANJE I REZIMIRANJE

Cilj kome smo kroz svo dosadašnje izlaganje išli bio je da se dokaže da rezultati autentične filozofije do kojih su došli najveći filozofi nikako ne protivrječe pravoj vjeri u dokazivanju postojanja Boga, nego, naprotiv, oni to dokazivanje podupiru čistim umovanjem u kome se sastaju najveći umovi teologa sa isto takvim umovanjem filozofa. Iz svega dosad izloženog slijedi, naime, neminovan zaključak da prava vjera ne može i ne smije protivrječiti naučnim istinama za koje postoje nepobitni dokazi, jer takva vjera daje razumu odlučujuću riječ pri spoznavanju istine.

Zato, kad bismo bili upitani: koje nam se filozofsko mišljenje najviše dopada i kojim smo metodom dokazivanja najviše zadovoljni, mogli bismo odgovoriti da nam se dopada mišljenje sviju. Mi smo, naime oduševljeni čistim umovanjem i valjanim dokazivanjem većine, odnosno nas odbija nejasnoća, neuvjerljivost i slabost male manjine tih filozofa. Susret najvećih umova svih naroda i vjera vodi nas neminovno do zaključka da je istina samo jedna, iako su putevi koji do nje vode brojni. A vjerovanje koje nam iza toga nastupi jeste vjerovanje iz uvjerenja, poštivanja i dokazivanja istovremeno.

Imali smo priliku pratiti više metoda dokazivanja da Bog postoji, pa smo vidjeli da sve metode, kako lake tako i teške, vode u vjerovanje u Boga. Tako ćemo ponovo, ali ovog puta sažeto, iznijeti dokaz o postanku svijeta koji prihvaća većina filozofa i učenjaka. Evo toga dokaza:

Svijet je složen u svojoj cjelini i dijelovima, a sve što je složeno, očevidno je da je postalo. Cio svijet se neprekidno mijenja iz oblika u oblik, a sve što se tako mijenja ne može imati neki vječni, bespočetni oblik. Jer, kad bi bilo tako, ne bi moglo doći do promjene toga oblika. Nije ispravna tvrdnja da se oblici nižu u beskonačnost, jer je takvo nizanje nezamislivo. Moramo, dakle, stati kod nekoga kraja i reći da to što se mijenja nije u svom početku imalo nikakav oblik.

Kad nema nikakva oblika, onda nema ni postojanja, jer oblik sadrži izgled, zapreminu, težinu, boju, okus i miris. Ako neko tijelo izgubi sve te oznake, ono će izgubiti i postojanje.

Promjenljivi svijet, dakle, nije bio postojeći, pa se našao.

Svijet je, prema tome, postao.

Snagom neospornog zakona uzročnosti razum sasvim sigurno zaključuje da svaki fenomen mora imati neki uzrok koji ga uspostavi. Taj uzrok ne može i sam biti fenomen, jer bi trebao neki drugi takav isti uzrok.

Ne može se govoriti o nizanju uzroka u beskonačnost, jer je logički nemoguće. Prema tome, taj uzrok svijeta mora biti bez početka. To je Svevišnji Bog koji je stvorio taj svijet i dao da postane nakon potpunog nepostojanja.

Drugi dokaz, naime onaj o nužnom postojanju, iznosili su El-Farabi, Ibnu Sina, Dekart, Lok, Lajbnic i drugi. On glasi:

Razum sasvim sigurno zaključuje da se pojam postojanja kreće u tri situacije: mogućnosti, nemogućnosti i nužnosti. Svaka stvar je, naime, mogućeg, nemogućeg ili nužnog postojanja.

Razum zaključuje da ovaj svijet spada u vrstu mogućeg postojanja.

Ono što je moguće mora imati onoga koji će dati da postojanje prevagne nepostojanje i da ga iz mogućeg stavi u stvarno postojanje.

Taj tvorac ne može biti mogućeg postojanja, jer bi mu trebao neki drugi tvorac što bi dovelo do neprekidnog nizanja, a to je opet nezamislivo. Taj tvorac mora, dakle, biti nužnog postojanja.

Taj nužno postojeći tvorac ne može spadati u bića mogućeg postojanja, jer kad bi spadao tamo, postalo bi moguće nužno, a to bi bila nezamisliva protivrječnost u kojoj se spajaju dvije oprečne stvari — moguće i nužno.

Ovaj svijet je, prema tome, ovisan o svome samostalno postojećem tvorcu koji je nužnog postojanja, a to je Svevišnji Bog.

DEKARTOV DOKAZ

Ja zbilja postojim. Ko je dao da postojim i ko me je stvorio? Ja zaista nisam stvorio sebe, pa mora da imam nekog stvoritelja. Taj stvoritelj mora biti nužnog postojanja, tj. Bog, Tvorac svega.

PASKALOV DOKAZ

Bilo bi moguće da mene ne bude, da je moja majka umrla prije nego što sam ja rođen živ. Ja, dakle, ne postojim nužno, pa mora biti nužno biće na koje se oslanja moje postojanje, tj. Bog.

DOKAZ IZ KUR'ANA

"Ili su oni stvoreni bez ičega, ili su oni stvoritelji!?"

Zatim dolazi dokaz *dovoljnog razloga* na temelju principa kontradikcije na koji je obratio pažnju Lajbnic.

Razum zaključuje da sve što zamišljamo mora biti moguće, nemoguće ili nužno. Ovaj realni svijet spada u ono moguće. A svaka realnost iz oblasti mogućeg mora za svoje postojanje imati dovoljan razlog. Ovaj postojeći svijet nije taj koji je dao sam sebe, jer bi takva tvrdnja bila kontradiktorna.

Prema tome, ovaj realni i nenužno postojeći svijet mora za svoje postojanje imati dovoljan razlog, inače ne bi mogao postojati. On je, međutim, jedna realnost i postoji.

Dovoljan razlog mora imati krajnji stepen znanja, moći, mudrosti i svih svojstava savršenstva, jer inače ne bi bio dovoljan. Taj dovoljan razlog je Bog".

Sve su to međusobno povezani aksiomi. No, u posljednjoj fazi razmišljanja o ovim aksiomima stane na put klonulost i zbunjenost i to onda kad um treba da zamisli kraj iza koga ne stoji ništa; beskraj koji ne zastaje ni kod kakve granice; bespočetnu vječnost; vrijeme prije koga nema nikakva vremena; mjesto iza koga ne stoji ništa i apsolutno nepostojanje. Sva ta slabost, međutim, ne uznemiruje i ne smeta koliko smeta nemoć uma da zamisli stvaranje iz nepostojanja.

Čovjek zbilja ima opravdanje za to što osjeti nemoć da sve to zamisli. Jer, čak i umovi, kao što su El-Gazali, Ibnu Tufejl, Ibnu Rušd, Kant i Spencer, priznali su da um ponekad dođe u takvu situaciju. No, čovjek ne može nikad imati opravdanje u tome da pred tom slabosti pri zamišljanju stvaranja iz nepostojanja zastane nepomičan, zbunjen i nemoćan da pomoću nepobitnih racionalnih dokaza sebe uvjeri da je ta klonulost samo jedna varka. Postoji mnoštvo i drugih varki koje nas opsjednu, ali ih mi poslije otklonimo nepobitnim racionalnim dokazom Pročitajmo sljedeće izlaganje u vidu pitanja i odgovora:

Da li ovaj realni i vidljivi svijet spada u oblast stvari mogućeg ili nemogućeg postojanja?

On nesumnjivo spada u stvari mogućeg postojanja i to zato što možemo zamisliti njegovo nepostojanje.

Da li je on stvorio sam sebe?

Nipošto, jer takva zamisao iziskuje kontradikciju. Svijet bi, naime, u tom slučaju postao stvar nužne egzistencije, dok je on ustvari moguće egzistencije.

Za svoje nastajanje i postojanje svijet, dakle, mora imati neki dovoljan razlog?

To je očito i neosporno.

Prije nego što je stvorio dovoljan razlog, svijet, dakle, nije postojao?

Nesumnjivo!

Prema tome, neizbježno je zamisliti nepostojanje koje prethodi postanku svijeta?

Svakako!

Da li to zamišljanje stvaranja svijeta nakon nepostojanja izaziva kontradikciju?

Nipošto! Naprotiv, ta kontradikcija bila bi kad bismo zamislili da nepostojanje ne prethodi postojanju svijeta!

Stvaranje iz nepostojanja, dakle, nije ništa što bi po razumu moglo biti nemoguće, iako mi to obično smatramo nemogućim, nevjerovatnim i ne možemo da ga zamislimo — kao što reče Lajbnic.

To po razumu zaista nije nemoguće — neko će reći, ali i dodati da on još uvijek ne može zamisliti stvaranje iz nepostojanja, iako je, pomoću nepobitnog dokaza, uvjeren, da to logički nije nemoguće, nego je nemoguće to da postojanju ovog mogućeg svijeta nije prethodilo nepostojanje. Šta će, dakle, on s tom svojom nemoći? I ovo pitanje riješimo kroz dijalog:

Kakvu vrijednost predstavlja ta nemoć pred nepobitnim dokazom? I moj um klone kad treba zamisliti stvaranje iz nepostojanja, ali sam uvjeren da je klonulost samo jedna glupa i smiješna varka pred kojom ukočenost znači sakatost uma. A evo kako: Zar ne vjeruješ u matematske istine i zar nisi uvjeren u njene tačne rezultate? Svakako, jesi. Zar ne znaš da su ti mnoge matematske činjenice, koje se temelje na aksiomima, u početku bile nejasne, pa si ih spoznao tek nakon razmišljanja, ispitivanja i dokazivanja?

To je tačno, ali ih mogu zamisliti bar nakon razmišljanja i dokazivanja!

— A šta, ako ti ja iznesem neke sasvim proste matematske probleme za koje postoji nepobitan dokaz, a ti ih pak, i nakon računanja ne možeš zamisliti!?

— Na primjer?

U oblasti velikih brojeva naš um klone kad treba zamisliti jasne činjenice o kojima treba samo malo razmišljati i jednostavno zbrajati. A naš um ipak klone tako da posumnja u realnost, makar mu ga rekao najiskreniji i najsposobniji čovjek. Naš um ostane nemoćan da zamisli neki rezultat, makar mi to sobom radili. Poznaješ li zagonetku oko rezanog lista papira?

— Ne?

— Ako ti neko dadne sasvim tanak list papira debljine jedne stotine milimetra i zatraži da ga razrežeš na dvije polovine, zatim te polovine da budu četvrtine, potom na osmine i tako redom dok rezanje i množenje ne ponoviš do četrdesetosam puta. A prije nego što počneš rezati i izračunavati, upita te: šta misliš kolika će debljina biti tih tankih listova poslije rezanja i slaganja jednog na drugi?

Koliko god išao u određivanju, ti nećeš reći da će visina te naslage prelaziti jedan, dva ili tri metra. A ako ti on rekne da je ta naslaga više od deset kilometara, ti nećeš vjerovati. Ako bi ti on rekao da ponoviš rezanje još do 48 puta, zatim da odrezane listiće staviš na zbijenu naslagu uvis, pa da će ta naslaga tada skoro dodirivati Mjesec, koji je od Zemlje udaljen 384 hiljade kilometara — ti bi pobjegao i vjerovao da te taj čovjek ismijava. A kad bi ti se to prostim računanjem pokazalo tačnim i ti htio to zamisliti, klonuo bi i zastao nemoćan pred tim zadatkom.

Sad te pitam: da li možeš zamisliti taj rezultat do koga možeš doći vlastitim računanjem ili još uvijek osjećaš umnu slabost kad to treba zamisliti?

— Još uvijek osjećam umnu slabost.

— Da li sad shvaćaš i priznaješ da naš um ponekad klone kad zamišlja mnoge činjenice za čiju tačnost postoji nepobitan dokaz?

— Da, priznajem. Ali otkud to?

— To dolazi otud što je naš um stvoren nemoćan da zamisli mnoge stvari, iako i to pomoću nepobitnog dokaza, može zaključiti da one postoje. Prema tome, za-

mišljanje je jedno, a prihvatanje drugo. Ti možeš, naime, prihvatiti nešto što ne možeš zamisliti. Prihvaćanje se zasniva na aksiomima koje razum raspoređuje, kombinuje, izvlači jedne iz drugih i temelji jedne na drugima, pa tako dođe do sigurnog suda koji ponekad ne može ni da zamisli. Da li si sad razumio?

— Da, razumio sam.

— Moderna nauka priznaje ovu činjenicu o razlici između mogućnosti zamišljanja i prihvaćanja nečega, pa se ne obazire na slabost uma da nešto zamisli, nego se temelji samo na prihvaćanju. To stoga što su naučne istine, po svojim oblastima i količinama došle iznad zamišljanja. Učenjaci te činjenice upoznaju i po njima rasuđuju putem prihvaćanja.

Uzmimo kao primjer svjetlosne talase. Zar misliš da bi učenjaci, koji su izračunali da talasi koji daju ljubičastu boju brzinom od 60 hiljada talasa u jednom hodu, mogu zamisliti tu brzinu kad bi sklopili oči i prenapregli maštu? Nikad i nipošto, jer taj zapanjujući broj u tom neznatnom vremenu njih onemogućuje da tako nešto zamisle. Ali to ne onemogućuje da oni to i usvoje, tj. da zaključuju o tačnosti toga i to pomoću razuma.

U savremenim atomskim istraživanjima brojke ponekad dođu na strahovit stepen tako da je nemoć razuma da ih zamisli još vidnija. Tako naprimjer učenjaci izračunavaju da brzina titraja zvuka može dosegnuti pola miliona titraja u jednoj sekundi. Ovo je kod njih utvrđeno naučno, nepobitno i nesumnjivo. No, zar iko može smatrati da su oni u stanju zamisliti da taj ogroman broj titraja nastane samo u jednoj sekundi? Probaj uložiti sve od sebe da zamisliš da to bude samo jedna hiljada titraja, da i ne govorimo o stotini hiljada, a još manje o pola miliona titraja u jednoj sekundi! Međutim, to što ne možeš zamisliti ni ti ni učenjaci spada u činjenice o kojima nema ni najmanje sumnje. Kako su do njih došli? Uvažavanjem nakon izračunavanja!

Da li sad shvaćaš da je zamišljanje jedno, a prihvaćanje i uvažavanje drugo i da je osnovna moć razuma da prihvati, a ne njegova nemoć da zamisli?

Da li sad razumiješ smisao riječi učenjaka i filozofa da je stvaranje iz nepostojanja prihvatljivo, iako razum to uzima kao nešto daleko, odnosno klone i ne može da zamisli?

— Filozofija je zbilja more, nasuprot drugim morima čiji putnik se nađe u opasnosti i gubljenju kad je na njegovim obalama, a u sigurnosti kad je u njegovim dubinama, kako reče ti, ili: "Malo filozofije od Boga udaljava, dok mnogo njemu vrača", kao što reče Bekon.

Drugi dio

NAUKA I KUR'AN

CITATI IZ KUR'ANA O POSTOJANJU BOGA

Kad pročitaju sve gore izloženo, mnogi čitaoci mogu primijetiti po prilici ovo:

Da li svi ljudi mogu ostaviti svoje svagdanje poslove, da bi se predali dubokom i dugom razmišljanju i zamarajućem dokazivanju što je do sad navedeno? Jer, "Bog ne zadužuje nikoga iznad njegove moći".

Kao odgovor na gornju primjedbu postoji jedna preporuka koja se podjednako odnosi kako na one poslovima mnogo opterećene, tako i na svakog drugog koji iz bilo kog subjektivnog ili objektivnog razloga ne može da se preda sasvim dubokom razmišljanju. Tu preporuku dao nam je Ibnu Rušd i ona glasi:

"Za dokazivanje postojanja Boga obratimo se na neosporne, lake, jednostavne i jasne dokaze koje možemo shvatiti bez potrebe da ronimo u dubine dokazivanja i svađe i bez straha da će nam nastupiti klonulost, nemoć ili varka. To su dokazi koje mnogo spominje Kur'an i na kojima se temelji većina drugih, složenih logičkih dokaza. Njih podjednako može razumjeti prost i neuk, kao i učenjak i filozof. Prost ih razumije u cjelini, jer su jednostavni, jasni i očiti, a učenjak u pojedinostima, jer zna da se ta očitost dokaza u Kur'anu zasniva na mnogim svjedočanstvima, koja kao cjelina čine jedan umni sud čije bi osporavanje bilo jednako osporavanju nekog tačnog matematskog zadatka".

Trebalo bi da se duboko zamislimo nad riječima Svevišnjeg u Kur'anu: "Boga se boje samo učeni ljudi među Njegovim robovima..." kako bismo shvatili da je On bojazan ograničio na učenjake i da s njima podrazumijeva poznavaoce tajni svemira i stvaranje — kao što kažu Ibnu Rušd i El-Džisr.

Ne može se zamisliti da učenost vjerskih učenjaka bude ograničena samo na stručno značenje fikha pod kojim se podrazumijeva deduktivno izvođenje rješenja u bogosližju i međusobnim odnosima ljudi, a da ne poznaju tajne egzistencije i stvaranje kroz nauku i filozofiju. Jer, riječ fikh znači razumijevanje svega, svih propisa i mudrosti u vjeri. A kao prvo što iz Kur'ana mora da shvatimo jesu misli koje upućuju na postojanje Boga, naime na to da je On Stvoritelj, Sveznajući, Svemoćni, Premudri. Na najpotpuniji način te misli mogu biti objašnjene samo ako poznajemo tajne stvaranje harmonije i preciznosti što postoji u svemiru. Vjerski učenjaci su, prema tome, najviše zaduženi da to upoznaju. A ono naglašavanje u riječima Svevišnjeg "Boga se boje samo učeni ljudi među Njegovim robovima" — gdje se pod bojanjem misli savršeno strahovanje — može se na njih odnositi samo ako budu poznavali kosmičke nauke, tj. sve što se odnosi na tajne svemira i stvaranje na koje Kur'an ukazuje i neke nam spominje. A gornji citat iz Kur'ana nije došao u kontekstu sa nekim pitanjem iz fikha ili morala, nego u vezi sa ukazivanjem na Božju moć i mudrost kod slanja kiše, stvaranja raznovrsnog i raznobojnog bilja i životinja. Pun tekst već spomenutog i to samo jednog dijela te misli, naime, glasi: "Zar ne vidiš da je Bog spustio s neba vodu, pa smo njome izveli raznobojne plodove, a kroz planine su bijeli putevi i crveni, raznobojni i potpuno crni. Među ljudima, gmizavcima i životinjama ima također raznih rasa i vrsta. Boga se boje samo učeni ljudi među Njegovim robovima".

Prema tome, potpuno razumijevanje dokaza iz Kur'ana koji upućuju na postojanje Boga, Njegovu moć i mudrost pretpostavlja tri stvari: prvo, skupljanje svih tih tekstova na jedno mjesto, kako bi mogli biti pri ruci za upoređivanje i lakše studiranje; drugo, iskrena želja da se ti tekstovi prostudiraju u svjetlu nauke i filozofije, da bi bio pronađen dokaz koji oni sadrže, kao i odgovori nevjernicima i treće, oslobađanje stega slijepog fanatizma koje bilo religije i filozofije.

Neki učenjaci drže da Kur'an nije propustio da makar aludira na svaku nauku. Međutim, to mišljenje je sasvim pogrešno. Kur'an, naime nije nikakva naučna enciklopedija, niti je njegova svrha upućivanje i podučavanje ljudi kosmičkim istinama koje je otkrila nauka, *Kur'an je došao sa jednim ciljem da upozori na djela htijenja, moći, znanja, mudrosti, sređenosti i ravnoteže što se nalaze u stvaranju svijeta i što sve zajedno upućuje na postojanje Boga, odnosno što negira slučajno stvaranje.* Njegova svrha nije potvrđivanje kosmičkih nauka. Kur'an je pismeno saopćenje čovječanstvu jezikom čovječanstva, pa ne bi s Božje strane bilo nimalo mudro da se ljudima obraća za stvari kojima oni ne znaju čak ni imena, a još manje njihovu suštinu. Kur'an pokazuje dokaze postojanja Boga, Njegove moći, htijenja, znanja i mudrosti i to običnim riječima koje doslovno razumije beduin iz sedmog, kao što njegove tajne shvaća učenjak iz dvadesetog vijeka. Upravo u tome, a ne samo u rječitosti, ogleda se, kako je već rečeno, nemogućnost oponašanja Kur'ana. Jer, nemogućnost oponašanja njegove rječitosti i književne vrijednosti mogu shvatiti samo Arapi, dok je Kur'an saopćenje čitavom čovječanstvu. Upravo na ovu vrstu nemogućnosti oponašanja aludira Svevišnji kad kaže: "Mi ćemo im pokazati Naše znakove u nebeskim i zemaljskim prostranstvima, kao i u njima samim, da bi im postalo jasno da je Kur'an istinit... "Nakon više vjekova Svevišnji im je, kao što je i obećao, zbilja pokazao svoje znake u svemu tome, pa im je postalo jasno da je Kur'an istina. Oni su o tome na Zapadu napisali velike knjige. Ali mi muslimani, koji smo imali prestiž i zaslugu u otkrivanju mnogih tih tekstova naučnim putem, napravili smo propust da tim učenjacima pokažemo da je Kur'an to obećanje dao i ukazao na mnoge dokaze postojanja, jedinstva, moći i mudrosti Božje još prije hiljadu i četiri stotine godina...

Od svega sadržaja Kur'ana najvažniji je onaj koji govori o vjerovanju u Boga. To je osnova i podloga svemu drugom. Stoga, listajući Kur'an možemo zapaziti da skoro nema nijednog poglavlja koje o tome ne govori, a u nekim se to i ponavlja.

Evo popisa tih tekstova, donesenih po redu objavljivanja u kojima Svevišnji donosi dokaze Svoga postojanja, stvaranja, moći, mudrosti; u kojima mnogo spominje tajne Svoje moći i mudrosti koja upućuje na zakonitosti, preciznost i uravnoteženost u stvaranju nebesa i Zemlje, Sunca i Mjeseca, zvijezda, planeta, noći, dana, vjetrova, kiša, brda, rijeka, mora, biljki, životinja, ljudi i zakona, koji postoje u kosmosu. Te tekstove ćemo potom prostudirati u svjetlu onoga što je otkrila nauka, a što se odnosi na postojanje Boga i stvaranje:

— "Čitaj, počinjući imenom svoga Gospodara koji te stvorio.

Stvorio je čovjeka od ugruška. Čitaj, a tvoj Gospodar je najplemenitiji koji je naučio čovjeka peru. On je naučio čovjeka ono što on nije znao". (El-'alek: 1-5).

— "Slavi ime svoga Uzvišenog Gospodara koji je stvorio sve i učinio ravnomjernim sve i koji je odredio stvorenjima njihove potrebe, pa ih uputio da se njima koriste; koji je proizveo pašnjak, pa ga poslije učinio suhim, pocrnjelim". (El-a'la: 1-5).

— "Reci: Bog je jedan. On je taj kome se sve obraća. Nije rodio nikoga, nije rođen, niti je Njemu niko ravan". (El-ihlas: 1-4).

"Proklet neka je čovjek, kako je nevjeran! Od čega ga je Bog stvorio? Od kapi sperme stvorio ga, pa ga odredio za ono što je htio. Zatim mu olakšao rađanja". ('Abese: 17-20).

— "Nek čovjek pogleda svoju hranu: da smo mu prolili mnogu vodu iz oblaka, zatim dali da ras-

pukne zemlja nicanjem, potom da niče zrno, grožđe, hrana sirova za životinje, masline i palme; i vrtove krupnih stabala; i voće i ispasište". (Abese: 24-31).

— "Tako mi Sunca i njegova jutarnjeg sjaja; Mjeseca kad ga slijedi; dana kad Zemlju osvijetli; noći kad ju obuhvati; neba i Onoga koji ga je sagradio; zemlje i Onoga koji ju je raširio; duše i Onoga koji ju je upotpunio . . ." (Eš-šems: 1—7).

— "Zaista smo Mi stvorili čovjeka u najljepšem skladu". (Et-tin: 4).

— "Da li misli čovjek da će biti ostavljen bez odgovornosti? Zar on nije bio kaplja sperme koja se izbacuje u matericu, zatim postao embrion, pa ga Bog stvorio i dao mu konačni oblik? I od toga dao mu konačni oblik? I od toga dao par: muško i žensko". (El-kijame: 36-39).

— "Tako Mi anđela koji se šalju neprekidno; tako Mi onih koji nastupaju poput bure; onih koji donose zakone poslanicima, te koji rastavljaju istinu od neistine; koji daju pouku, opravdanje ili opomenu . . ."(El-murselat, 1-6).

— "Zar vas nismo stvorili od sićušne kaplje sperme i stavili je na sigurno mjesto do određenog vremena? Mi to možemo i kako smo moćni stvaraoci!"

— "Teško toga dana onima koji poriču Naše stvaranje! Zar Mi nismo učinili površinu Zemlje kao mjesto okupljanja živih i mrtvih, na njoj postavili stalne visoke planine i vas napojili pitkom vodom? Toga dana kuku onima koji poriču naše stvaranje! (El-murselat: 20-28).

— "Zašto ne pogledaju u nebo iznad sebe: kako smo ga sagradili i ukrasili bez ikakve pukotine. A zemlju smo pružili, na njoj postavili brda i dali da iz nje, niknu biljke svake lijepe vrste, da bi promatrao i poučio se svaki rob koji se obraća Bogu. S neba spustili blagoslovljenu vodu i dali da pomoću nje zazelene bašče, usjevno zrnje i visoke da-

tuljine palme, s grozdovima jednim preko drugih kao hranu ljudima. Njome smo oživljeli i mrtvo mjesto, a tako će biti i izlazak iz zemlje — proživljenje". (Kaf: 6—11).

— "Zar mu nismo dali dva oka, jezik i dvije usne i uputili ga na dva puta? (El-beled: 8-10).

— "Mi smo zaista sve stvorili prema odredbi". (El-kamer: 49).

— "Vaš gospodar Bog zaista je Onaj koji je stvorio nebesa i Zemlju za šest dana, zatim zagospodario Aršem. On zaogrće dan tamom noći, a noć brzo slijedi dan. Stvorio je Sunce, Mjesec i zvijezde, da se pokoravaju Njegovoj odredbi. Eto On stvara i zapovijeda. Neka je uzvišen Bog, gospodar svjetova!" (El-a'raf: 54).

— "On je Taj koji šalje vjetrove kao veselu vijest pred Svoju milost — kišu. Kad ponesu teške oblake, Mi ih tjeramo na obamrlu zemlju i uz pomoć vjetra spustimo vodu, pa njome proizvodimo sve plodove. Tako ćemo oživjeti i mrtve, da biste se vi opametili". (El-a'raf: 57).

— "Zašto oni ne pogledaju u carstvo nebesa i zemlje, kao i onog što god je On stvorio..." (El-a'raf: 185).

— "On je Taj koji je vas stvorio samo od jednog čovjeka i od njega proizveo njegovu suprugu da se uz nju smiri..." (El-a'raf: 189).

— "Zar će oni pridruživati Bogu ono što ne može ništa stvoriti, a oni su stvoreni". (El-a'raf: 191).

— A dokaz im je mrtva zemlja: Mi je oživljujemo i iz nje izvodimo pa (ga) oni jedu. Mi smo na njoj stvorili hurmike i vinograde i dali da na njoj provru izvori, da oni jedu njihove plodove i ono što su proizvele njihove ruke. Zar, dakle, oni neće biti zahvalni? Slavljen je Onaj koji je stvorio parove svega: što niče iz zemlje i od njih samih, kao i onoga što oni ne znaju!

I noć im je jedan znak: iz nje mi izvlačimo dan, a oni ostaju u tmini. I Sunce ide svome prebivalištu. To je odredba Jakoga, Znalca.

I Mjesecu smo odredili faze tako da se vraća kao suha grančica palmina grozda — mlađak.

Niti je Suncu potrebno da dostigne Mjesec, niti noći da pretekne dan. A sve u svemiru plovi". (Jasin: 33-40).

— "Zar oni nisu vidjeli da smo im Mi stvorili domaće životinje od onoga što je djelo Naših ruku (bez tuđe pomoći), pa ih oni posjeduju i da smo im to potčinili, pa su neke jahaće, a neke oni jedu? A oni od toga imaju koristi i napitke. Zar, dakle, neće biti zahvalni?" (Jasin: 71-73).

— "Zar čovjek ne vidi da smo ga Mi stvorili od sperme, a on ipak Nama otvoreni neprijatelj. On Nama donosi primjer, dok je, međutim, zaboravio da je i sam stvoren. Govori: Ko će proživjeti kosti kad su već trule?" Reci: "Oživjeće ih Onaj ko ih je prvi put stvorio. On zna svako stvorenje; Onaj ko vam je proizveo vatru iz zelenog stabla, pa ga vi ložite". Zar Onaj ko je stvorio nebesa i zemlju nije moćan stvoriti slične njima!? Da, on je Stvoritelj i Znalac. (Jasin: 77-81).

— "On je stvorio svaku stvar i dao joj odgovarajuću mjeru". (El-furkan: 2).

— "Zar nisi vidio moć svoga Gospodara kako je izvukao sjenu. Da je htio, ostavio bi je da miruje. Zatim smo dali da nju sunce pokazuje, a potom smo je polako sebi potezali. On je Taj koji vam je učinio noć odjećom, a san odmorom, dok je dan učinio ustajanjem (poslije spavanja). On je Taj koji je poslao vjetar kao radosnu vijest neposredno pred Svoju milost — kišu. S neba smo pustili čistu vodu, da njome oživimo obamrli kraj, te napojimo životinje i mnoge ljude koje smo stvorili. Mi smo spuštali kišu među njih da bi oni razmišljali, ali većina ljudi odbija sve osim nevjerovanja". (El-furkan: 45—50).

— "On je Taj koji je dao slobodan tok dvjema rijekama: jedna je pitka, ukusna, druga slana, gorka. Između njih On je postavio prevlaku i neprolaznu branu. On je Taj koji je od sperme stvorio čovjeka, pa među ljude postavio krvno srodstvo i ženidbeno prijateljstvo. Tvoj Gospodar je Svemoćan". (El-furkan: 53-54).

— "Uzvišen je Onaj koji je na nebu postavio zviježđe, a na njemu Sunce i Mjesec koji osvjetljava. On je stvorio noć i dan da se smjenjuju radi onoga koji želi da se sjeća Boga i koji hoće da mu zahvaljuje". (El-furkan: 61-62).

— "Ljudi, spominjite Božju blagodat vama. Da li ima ikakav stvoritelj osim Boga koji bi vas opskrbljivao iz neba i zemlje. Nema boga osim Njega! Kuda se, dakle, okrećete od služenja Bogu?" (Fatir: 3).

— "Bog je taj koji šalje vjetrove, pa dižu oblak, a Mi ga tjeramo mrtvom mjestu i njime proživljujemo zemlju nakon njene obamrlosti. Isto tako je i proživljavanje mrtvih". (Fatir: 9).

— "Bog vas je stvorio od zemlje, zatim od sperme, a potom vas učinio parovima. Nijedna žena ne zanese, niti rodi bez njegova znanja niti se dugovječnom produžuje niti skraćuje život, a da nije u knjizi (zapisano). To je Bogu zaista lako. Voda dvaju mora nije jednaka. Jedna je pitka, ukusna i lako se guta, dok je druga slana i gorka. A iz svake od njih vi jedete svježe meso i vadite nakit koji nosite. Ti vidiš lađu kako po moru presijeca, da biste tražili Njegovu dobrotu i bili zahvalni. On uvlači noć u dan i dan u noć, a potčinio je Sunce i Mjesec. Sve ide u određenom roku. To vam je Bog, vaš Gospodar. Njemu pripada vlast, dok oni koje vi prizivate mimo Njega ne posjeduju ni koliko opnu na košpici". (Fatir: 11-13).

— "Zar ne vidiš da je Bog spustio s neba vodu, pa smo njome izveli raznovrsne plodove. A kroz planine su putevi, bijeli, crveni, raznobojni i potpuno crni. Među ljudima, gmizavcima i životinjama ima također različitih boja (rasa i vrsta). Boga se boje samo učeni među njegovim robovima. Bog je zaista Silan i oprašta". (Fatir: 27-28).

— "Bog zaista zadržava nebesa i Zemlju da ne padnu. Ako pak krenu u propast, niko ih neće zadržati osim Njega. On je odista Blag i Milostiv". (Fatir: 41).

— "Zar se čovjek ne sjeća da smo ga Mi stvorili još prije kad on nije bio ništa?" (Merjem: 67).

— "Ko je, dakle, vaš gospodar, Musa — upita faraon. — Naš gospodar je Onaj — odgovori Musa — koji je svakoj stvari dao oblik, zatim je upitao (za življenje).

A šta s prijašnjim pokoljenjima? — upita faraon. Znanje o njima je kod moga Gospodara u jednoj knjizi. Moj gospodar ne griješi, niti zaboravlja — govori Musa. On je Taj koji vam je učinio zemlju posteljom, u njoj otvorio puteve i s neba spustio vodu s kojom smo potom izveli mnoge vrste raznog bilja. Jedite i napajajte svoju stoku! U tome zbilja ima znakova za razborite". (Taha: 49—54).

— "Mi smo vas stvorili, pa zašto ne priznate (proživljenje)? Hoćete li da promislite o spermi koju ubrizgavate? Da li to stvarate vi ili samo Mi ti koji stvaramo?" (El-vakia: 57-59).

— "Da li vidite vodu koju pijete? Da li ste je iz oblaka spustili vi ili Mi? Kad bismo htjeli, Mi bismo je učinili gorkoslanom. Zar, dakle, nećete da na tome budete zahvalni?!

Da li vidite vatru koju palite? Da li ste njeno drvo stvorili vi ili Mi? Mi smo nju učinili kao podsjetnik (na pakao) i kao korist putnicima (koji odsijedaju) u pustinji. Ti, dakle, hvali ime svoga Velikog Gospodara!

Uistinu se kunem položajima zvijezda, a to je, ako znate, zbilja velika zakletva". (El-vakia: 68-76).

— "Zar oni nisu vidjeli koliko mnogo vrsta smo proizveli svakog plemenitog rastinja na zemlji. U tome zaista ima velik znak (Božjeg stvaranja). Ali većina ljudi nisu vjernici (E-š-šu'arā': 7-8).

— "Ili je bolji Onaj koji je stvorio nebesa i Zemlju, te vam s neba spustio vodu, a dali smo da pomoću nje niknu divni vrtovi. Vi niste mogli proizvesti njihova stabla. Da li ima boga uz Allaha? Ne, nego su oni ljudi koji skreću s pravog puta. Ili je bolji Onaj koji je Zemlju stvorio kao boravište, dao da kroz nju teku rijeke, a njoj podigao brda i stvorio pregradu između dva mora? Da li ima bog uz Allaha? Ne, nego većina njih ne zna". (En-neml: 60-61).

— "Zar ne vide da smo stvorili noć da se u njoj odmore, a dan vidnim. U tome zbilja ima znakova ljudima koji vjeruju". (En-neml: 86).

— "Ti gledaj brda i misliš da miruju, a ona se kreću poput oblaka. To je Božje djelo koji je usavršio sve. On uistinu zna šta vi radite". (En-neml: 88).

— "Tvoj Gospodar stvara i odabire šta hoće". (El-kasas: 68).

— "Reci: Šta vi mislite ako vam Bog učini noć trajnom do Sudnjega dana, ko je taj bog osim Allaha koji bi vam donio svjetlo? Zar vi ne čujete? Reci: Šta vi mislite, ako vam Bog učini dan trajnim do Sudnjeg dana koji je taj bog osim Allaha koji bi vam donio noć u kojoj biste se smirili? Zar ne vidite".

Od Svoje milosti On vam je stvorio noć i dan, da se u njoj smirite i da od Njegove dobrote tražite sredstva za život, kako biste bili zahvalni". (El-kasas: 71—73).

— "Noć i dan smo učinili znacima Naše moći, pa smo zbrisali znak noći, a znak dana učinili svijetlećim, da biste tražili blagodati vašeg Gospodara i da biste znali broj godina i računanje vremena. Sve smo potpuno objasnili". (El-isra': 12).

— "Vaš Gospodar je Taj koji vam tjera lađu morem, da biste tražili Njegovu blagodat. On je prema vama uistinu Milostiv". (El-isra': 66).

— "Mi smo uistinu odlikovali sinove Ademove, dali im da putuju kopnom i morem, opskrbili ih lijepim stvarima i dali im veliku prednost nad mnogim koje smo stvorili". (El-isra': 70).

— "Pitaće te o duši. Reci: Duša je stvar moga Gospodara. Vama je dato samo malo znanja o tome". (El-isra': 85).

— "On je Taj koji je stvorio Sunce da blješti, a Mjesec da svijetli i Mjesecu odredio mijene, da biste znali broj godina i računanje. To je Bog stvorio samo mudro. On objašnjava Svoje znakove ljudima koji znaju. U izmjeni noći i dana i u onome što je Bog stvorio na nebesima i Zemlji zbilja postoje znakovi za bogobojazne ljude". (Junus: 5—6).

— "Reci: Ko vas hrani iz neba i zemlje? Ili ko može stvoriti sluh i vid? A ko izvodi živo iz mrtvoga i mrtvo iz živog? Ko upravlja stvarima? Oni će odgovoriti: — Bog — a ti reci: — Zašto se onda ne bojite?". To vam je, dakle, Bog, vaš istinski Gospodar. Poslije istine ima samo zabluda. Zašto se vi onda okrećete od istine zabludi?" (Junus: 31-32).

— "Reci: Da li među vašim idolima ima neko ko počinje stvaranje, zatim ga poslije smrti ponovo vraća u život?"

"Reci: Bog započinje stvaranje, zatim ga ponavlja u vječnom životu. Zašto vi onda odstupate od vjere u Boga?"

"Reci: Da li među vašim idolima ima neko ko će uputiti na pravi put?"

"Reci: Bog upućuje na pravi put. Ili je preče slijediti Onoga ko upućuje na pravi put ili onoga ko se ne može uputiti, a da ne bude upućen? Šta vam je, dakle, kako to vi rasuđujete?

Većina njih slijedi samo nagađanje. A nagađanje zaista ništa ne koristi istini. Uistinu, Bog zna šta oni rade". (Junus: 34—36).

— "On vam je stvorio noć, da se u njoj odmarate, a dane da gledate i radite. U tome zaista ima znakova ljudima koji čuju". (Junus: 67).

— "Reci: Gledajte šta ima na nebesima i Zemlji!" Neće koristiti znakovi i opomene Božjih poslanika ljudima koji neće da vjeruju i da se odvrate od krivog puta". (Junus: 101).

— "Kad mi damo čovjeku da osjeti Našu milost, a potom je od njega okrenemo, on tada postaje očajan i pravi nevjernik". (Hud: 9).

— "Koliko mnogo ima dokaza na nebesima i Zemlji kraj kojih oni prolaze okrećući se od njih!" (Jusuf: 105).

— "I Zemlju smo Mi prostrli i po njoj razbacali čvrsta brda, te dali da na njoj nikne svačega mjereno (tezuljom mudrosti). Na njoj smo dali življenje vama i onima koje vi ne izdržavate. Nema nijedne stvari, a da kod Nas nisu njene riznice (da je ne možemo stvoriti) i Mi nju dajemo sami u određenoj količini. Mi šaljemo vjetrove koji oplođuju i spuštamo s neba kišu, pa smo vam dali da njome natapate i vi je ne možete zadržati. I zaista, samo Mi proživljujemo i usmrćujemo i samo Mi (nakon smrti stvorenja) ostajemo". (El-hidžr: 19—23).

— "Mi smo čovjeka stvorili od suhog crnog blata kome je dat oblik". (El-hidžr: 26).

— "Mi smo stvorili nebesa i Zemlju i ono što je među njima samo mudrošću". (El-hidžr: 85).

— "Hvalimo Boga koji je stvorio nebesa i Zemlju i dao tmine i svjetlo. A oni koji ne vjeruju ipak pridružuju svome Gospodaru drugog. On je Taj koji vas je stvorio od zemlje, a potom odredio smrt. On zna vrijeme Sudnjeg dana, dok vi ipak sumnjate". (El-en'am: 1-2).

— "Nema nijedne životinje na zemlji, niti ptice koja leti na svojim krilima, a da nisu stvorenja poput vas". (El-en'am: 38).

— "I tako Mi pokazujemo Ibrahimu vlast u svemiru, kako bi došao do spoznaje. Kad ga je poklopila noć, vidio je zvijezdu. Reče: — Ovo je moj Gospodar. — Pošto je zašla, reče: — Ja ne volim one koji nestaju. — Kad vidje mjesec da se rađa, reče: — Ovo je moj gospodar. — A kad zađe, reče: — Ako me moj Gospodar ne uputi na pravi put, biću sigurno jedan od zalutalih. — Kad vidje Sunce da se rađa, reče: — Ovo je moj gospodar, ovo je najveće, a po zalasku reče: — Moj narode, ja nemam udjela u onome što vi Bogu pridružujete. Svoje lice ja okrećem Onome ko je stvorio nebesa i Zemlju, težeći pravoj vjeri i ja nisam od onih koji Bogu pridružuju druga". (El-en'am: 75—79).

— "Bog je Onaj koji daje da zrno i košpica raspuknu radi klijanja. On izvodi živo iz mrtvog i mrtvo iz živog. To vam je Bog, pa kako se okrećete od Njega!? On je Tvorac svjetla dana. Noć je stvorio radi odmora, a Sunce i Mjesec radi izračunavanja vremena. To je odredba Moćnoga i Sveznajućeg. On je Taj koji vam je stvorio zvijezde, da se po njima snalazite u kopnenim i morskim tminama. Mi smo već objasnili Naše znakove ljudima koji znaju. On je Taj koji vas je stvorio od jednog čovjeka, pa vam dao smještaj u majčinoj utrobi i na Zemlji i mjesto gdje ćete biti pohranjeni. Mi smo objasnili Naše znakove ljudima koji razumiju.

On je Taj koji je spustio vodu s neba, pa smo izveli rast bilja svake vrste, zelenilo iz koga izvodimo zrnje u klasovima, a od palme, njene lako dohvatljive grozdove. Mi izvodimo vrtove s grožđem, hurme i šipke koje je slično po stablu i boji, a raznovrsni po okusu. Pogledajte plodove (svega toga) kad cvate i njihovo sazrijevanje! U tome vi zaista imate znakove ljudima koji vjeruju". (El-en-'am: 95—99).

— "To vam je Bog, vaš Gospodar. Nema boga osim Njega, Stvoritelja svega. Dakle, obožavajte Ga! On nadzire sve. Njega ne mogu sagledati oči, dok On obuhvata ljudske poglede. On je Milostiv i zna sve". (El-en'am: 102—103).

— "On je Taj koji je stvorio bašče čije se rastinje penje ili razastire po tlu, zatim hurme i usjev različita okusa, te masline i šipke, slične oblikom, a različite okusom. Jedite njihove plodove kad sazre i dajte što je dužnost na dan žetve! Nemojte rasipati, jer Bog ne voli rasipnike! Neke od domaćih životinja Bog je stvorio za nošenje tereta i prostiranje. Jedite od onoga čime vas je Bog obdario i ne slijedite đavolove korake, jer vam je đavo otvoreni neprijatelj" (El-en'am: 141—142).

— "Pitaj ih, dakle, Muhammede, da li je teže stvoriti njih ili pak one koje smo već stvorili? Mi smo njih stvorili od ljepljive zemlje" (Es-saffa: 11).

— "On je stvorio nebesa bez stubova koje vidite, na Zemlju postavio visoka brda, da vas ne bi uznemiravala i na Zemlji razmnožio svakovrsne životinje. S neba smo spustili vodu i njome izveli svako plemenito bilje. To je Božje stvaranje, a vi Meni pokažite šta su drugi stvorili! Ne, nego su silnici u očitoj zabludi". (Lukman: 10—11).

— "Zar niste vidjeli da vam je Bog upokorio sve što je na nebesima i Zemlji i upotpunio vam Svoje blagodati, vidljive i skrivene. Ipak, ima ljudi koji raspravljaju o Bogu nesvjesno, bez upute i knjige koja prosvjećuje". (Lukman: 20).

— "Da su sva stabla na zemlji pera, a more uz još sedam mora tinta, ne bi bile iscrpljene Božje riječi. Bog je zaista Moćan i Mudar". (Lukman: 27).

— "Zar nisi vidio da Bog uvlači noć u dan, a dan u noć, a potčinio je Sunce i Mjesec. Sve se kreće do određenog roka, a Bog zna šta vi radite. To je tako, jer je Bog istina i jedini dostojan da Ga ljudi mole, a da je laž ono što oni mimo Njega mole i da je Bog Uzvišen i Velik. Zar nisi vidio da Božjom blagodati lađa plovi morem, da bi vam On pokazao Svoje znakove. U tome zaista ima znakova za svakoga strpljivog i zahvalnog". (Lukman: 29—31).

— "I oni kojima je dato znanje, koje je poslato tebi od tvoga Gospodara, vide da je Kur'an istina i da upućuje na put Silnoga i Hvaljenog". (Sebe: 6).

— "Uistinu, On je stvorio nebesa i Zemlju. On namotava noć na dan, a dan na noć. Pod svoju vlast On je podvrgao Sunce i Mjesec. Sve se kreće do određenog roka. Svakako, On je Moćni Oprosnik. Stvorio vas je od jednog bića kome je od njega stvorio družicu. Stvorio je osam pari domaćih životinja. On vas stvara u utrobama vaših majki, dajući vam jedan oblik za drugim postepeno u trima tminama. To vam je Bog, vaš Gospodar. Njemu pripada sva vlast. Samo je On Bog. Zašto se, dakle, obraćate drugom i obožavate?" (Ez-zumer: 6).

— "Zar ne vidiš da Bog spušta s neba kišu, uvodi je u izvore u Zemlji, a onda njome izvodi raznobojne usjeve, poslije čega se oni suše, pa ih vidiš požutjele, a zatim ih učini skršenim. U svemu tome ima pouka za one koji imaju razum". (Ez-zumer: 21).

— "Bog je Stvoritelj svega i upravlja svim. Kod Njega su ključevi nebesa i Zemlje, pa su na velikoj šteti oni koji ne vjeruju u te Božje znakove. Reci im: — Zar vi, neznalice, meni naređujete da obožavam nešto drugo osim Boga!?" (Ez-zumer: 62—64).

— "On je Taj koji vam pokazuje Svoje znakove i spušta vam s neba opskrbu. Pouku iz toga, međutim, uzima samo onaj ko se s pokajanjem vraća Bogu". (El-mumin: 13).

— "Bog je Taj koji vam je dao noć da se u njoj odmarate, a dan učinio svijetlim da u njemu vidite i radite. Bog je zaista neizmjerno dobar ljudima, ali većina ljudi ne zahvaljuje. Eto, to vam je Bog, vaš Gospodar. On je Stvoritelj svega. Nema drugog boga osim Njega. Kako onda da se obraćate drugom!? Tako se okreću oni koji su nijekali Božje znakove. Bog je Taj koji vam je Zemlju učinio boravištem, a nebo krovom. Dao vam je oblik, pa uljepšao vaš lik i dao vam hranu od lijepog i korisnog. Eto, to vam je Bog, vaš Gospodar. Uzvišen je Bog, Gospodar svjetova!" (El-mumin: 61—64).

— "On je Taj koji vas je stvorio od zemlje, zatim od sperme, potom od ugruška, zatim vas izvodi kao dijete, da biste kasnije dostigli muževno doba, a potom postali starci, a neki od vas umiru i prije, da biste dostigli određeni čas i shvatili dokaze koji u tome postoje. On je Taj koji oživljava mrtve, usmrćuje žive, a kad nešto odluči, samo mu rekne: — Budi! — i ono bude. (El-mumin: 67—68).

— "Bog je Taj koji vam je stvorio domaće životinje, da bi neke jahali, a neke jeli. U njima vi imate i drugih koristi da pomoću njih podmirite potrebe koje osjećate i da se na njima i na lađama prebacujete. On vam pokazuje Svoje znakove, pa koje od Božjih znakova vi poričete da su Njegovi?!" (El-mumin: 79—81).

— "U Njegove znakove spadaju noć, dan, Sunce i Mjesec. Ne padajte ničice ni Suncu ni Mjesecu, nego Bogu koji ih je stvorio, ako ga obožavate!" (Fussilet: 37).

— "Mi ćemo im pokazati naše znakove u nebeskim prostranstvima i u njima samim, da bi im postalo jasno da je Kur'an istinit. Zar ti nije dovoljno to da tvoj Gospodar vidi sve?!" (Fussilet: 53).

— "On je Stvoritelj nebesa i Zemlje. On vam je stvorio od vas družice, a i od životinja parove i tako vas razmnožava. Njemu nije ništa slično. On sve čuje i sve vidi". (Eš-šura: 11).

— "U Njegove znakove spada stvaranje nebesa, Zemlje i svih živih bića koja je razasuo po njima". (Eš-šura: 29).

— "U Njegove znakove spadaju i lađe po moru kao brda. Ako hoće, On umiri vjetar i one ostanu na površini nepokretne. U tome postoje znaci za svakog strpljivog u nesreći i zahvalnog na blagodatima". (Eš-šura: 32—33).

— "Ako ih upitaš: ko je stvorio nebesa i zemlju — odgovoriće: Stvorio ih je Silni koji sve zna, Onaj koji vam je Zemlju učinio kolijevkom i na njoj stvorio za vas puteve, da biste se mogli snaći; Onaj koji je s neba spustio vodu u određenoj količini, pa smo njome oživjeli obamrlo mjesto. I vi ćete isto tako biti izvađeni (proživljeni iz grobova); Onaj koji vam je stvorio sve vrste stvorenja i dao vam lađe i životinje koje ćete jahati". (Ez-zuhruf: 9—12).

— "Na nebesima i Zemlji zaista postoje znaci vjernicima (o Njegovom jedinstvu); u stvaranju vas i životinja koje se rasprostiru postoje znaci ljudima koji čvrsto vjeruju; u izmjeni noći i dana, u vodi koju s neba spušta, pa njome zemlju oživljava nakon njene obamrlosti; u upravljanju vjetrovima — postoje znakovi za ljude koji shvaćaju. To su Božji znaci koje ti istinito iznosimo. U kakav govor, poslije Boga i Njegovih znakova, oni mogu vjerovati?" (El-džasije: 3—6).

— "Bog je Taj koji vam je učinio podesnim more da Njegovom odredbom plovi po njemu lađa i da vi pomoću nje tražite Božje blagodati, kako biste Mu bili zahvalni. On vam je podvrgao što je na nebesima i Zemlji, sve što potječe od Njega. U tome uistinu postoje znakovi za ljude koji razmišljaju". (El-džasije: 12—13).

— "Nebesa i Zemlju, kao i ono što je među njima, stvorili smo samo mudrošću i određenim rokom, a nevjernici ipak okreću glave od onoga na što se upozoravaju. Reci im: — Da li ste vidjeli ono što molite mimo Boga? Pokažite mi koji dio Zemlje su oni stvorili! — Ili oni, možda, imaju sudioništvo u stvaranju nebesa?! Dajte mi knjigu objavljenu prije ove ili znanje koje je ostalo (od ranije, a koje će potvrditi vaše tvrdnje), ako govorite istinu!" (El-ahkaf: 3—5).

— "Na zemlji ima raznih dokaza za one koji čvrsto vjeruju, a ima ih i u vama. Zar ne uviđate?" (Ez-zarijat: 20—21).

— "I stvorili smo svemir Svojom moći, a Mi ga svakako i povećavamo. I Zemlju smo pripremili. Divan li je Onaj koji ju je prostro. Od svega smo stvorili po par, kako biste se vi opomenuli". (Ez-zarijat: 47—49).

— "Zar oni neće pogledati deve kako su stvorene; nebo kako je podignuto; planine kako su postavljene i Zemlju kako je prostrta. Ti, dakle, opominji, jer ti si samo opominjač". (El-gašije: 17—21).

— "Reče mu njegov drug u razvodu s njim: — Zar ti niječeš Onoga koji te je stvorio od zemlje, zatim od sperme, pa onda kao potpuna čovjeka". (El-kehf: 37).

— "Reci: Kad bi more bilo tinta za pisanje riječi moga Gospodara, nestalo bi mora prije nego bi nestalo riječi moga Gospodara, makar mi, kao pomoć donijeli još toliko tinte". (El-kehf: 109).

— "Stvorio je nebesa i Zemlju po Svojoj mudrosti. Uzvišen je Bog od onoga što Mu pripisuju. Čovjeka je stvorio od kaplje tekućine, on postaje otvoren protivnik. On je stvorio i životinje. Od njih imate odijela za zagrijavanje i razne koristi, a od njih i jedete. U njima imate i ljepotu (jer uživate gledajući ih) kad ih navečer vraćate s paše i kad ih jutrom izvodite na pašu. One nose vaše terete do naselja do koga biste vi samo tegobno stigli. Vaš gospodar je zaista Milosrdan i Milostiv...
On je stvorio i konje, mazge i magarce da ih ja-

šete, a i kao ukras, a stvara i ono što ne znate". (En-nahl: 3—8).

— "On je Taj koji je s neba spustio vodu od koje pijete, a od toga je i bilje gdje napasate. Njome uzgaja usjeve, masline, palme, grožđe i svakovrsne plodove. U tome zbilja ima znak za ljude koji razmišljaju. On vam je potčinio noć i dan, Sunce i Mjesec. I zvijezde su potčinjene Njegovoj odredbi. U tome zaista ima znakova za razborite ljude. On vam je potčinio i ono raznobojno što je stvorio na Zemlji. U tome ima znak za ljude koji primaju pouku. On je Taj koji je potčinio more da iz njega jedete svježe meso i vadite ukras za odjeću koju oblačite. Ti vidiš lađu kako ga siječe. On vas je naučio da tražite Njegove darove, putujući i tragajući i da biste Mu bili zahvalni.

On je po Zemlji razbacao nepomična brda, da vas ne potresa, i rijeke i puteve, da se na njima snalazite. Stvorio je i putokaze, a po zvijezdama se oni noću upravljaju.

Prema tome, da li je Onaj ko stvara kao onaj ko ne stvara? Zar se nećete opametiti?

Ako budete brojili Božje blagodati, nećete ih moći izbrojiti. Bog zbilja prašta i mnogo je Milostiv.

Bog zna što vi skrivate i što javno iskazujete. A oni, koje oni zazivaju mjesto Boga, ne stvaraju ništa, dok su oni, međutim, stvoreni". (En-nahl: 10—20).

— "Kad nešto htjednemo, Naša je odredba samo da reknemo tome: — Budi! — i bude". (En-nahl: 40).

— "Bog je s neba spustio vodu i njome oživio zemlju nakon njene obamrlosti. U tome zaista ima znak za ljude koji slušaju.

Vi zaista imate pouku u domaćim životinjama. Mi vas napajamo hranom koja je u njihovim utrobama i krvlju: mlijekom, čistim i pitkim za one koji ga piju.

Od plodova palmi i grožđa vi uzimate opojno piće i lijepu hranu. U tome zaista ima znak za razborite ljude.

Taj gospodar je nadahnuo pčele: — Pravite kuće u brdima, drveću i onome što ljudi prave, pa jedite svih plodova i slijedite poslušno puteve Svoga Gospodara! — Iz njihovih utroba izlazi raznobojan napitak u kojem ima lijek ljudima. U tome zaista ima znak za ljude koji razmišljaju". (En-nahl: 65—69).

— "Bog vas je izvadio iz utroba vaših majki kad niste ništa znali i dao vam sluh, vid i srce, da biste bili zahvalni.

Zar oni ne vide ptice potčinjene Božjoj moći kako lete nebeskom visinom. Njih zadržava samo Bog. U tome zaista ima znakova za pravovjernike. Od vaših kuća Bog vam je dao mirna boravišta, a dao vam je kuće i od životinjskih koža koje vi s lakoćom nosite kad putujete i kad boravite. Od njihove vune, dlake i kostrijeti koristite se neko vrijeme prostirkom i robom. Između onoga što vam je stvorio, Bog vam je dao hladnjake, od brda skloništa, zatim odjeću da vas štiti od vrućine, a oklope da vas štite u borbi". (En-nahl: 78—81).

— "On vas je stvorio u razvojnim stanjima.

Zar ne vidite kako je Bog stvorio sedam nebesa u slojevima, dao da Mjesec u njima bude svjetlo, a Sunce stvorio kao svjetiljku? Bog je stvorio od zemlje vas, kao i biljku, pa će vas u nju povratiti i sigurno proživjeti.

Zemlju vam je Bog dao kao prostirku, da po njoj hodate širokim putovima". (Nuh: 14—19).

— "Zar može postojati sumnja u Boga, Stvoritelja nebesa i Zemlje?" (Ibrahim: 10).

— "Zar nisi vidio kako Bog donosi primjer lijepu riječ kao lijepo stablo čiji je korijen čvrst, a grana prema nebu, stablo koje daje plod u svako doba, s dozvolom svoga Gospodara. Bog iznosi primjere ljudima, da bi primili pouku. Ružna riječ je kao ružno stablo koje je iščupano na zemlju i nema čvrstine". (Ibrahim: 24—26).

— "Bog je Taj koji je stvorio nebesa i Zemlju i koji šalje vodu s neba, pa njome proizvodi plodove kao vašu hranu, a potčinio vam je lađu, da plovi morem po Njegovoj naredbi. On vam je potčinio i rijeke. On vam je potčinio Sunce i Mjesec koji se stalno kreću, a potčinio vam je noć i dan". (Ibrahim: 32—33).

— "Zar ne vide oni koji neće da vjeruju da su nebesa i Zemlja bili jedna cjelina, pa smo ih Mi razdvojili, a od vode stvorili sve živo. Zar oni neće vjerovati? Na Zemlji smo stavili stalna brda, da ih ne bi uznemiravali i postavili udoline u putove, da bi se mogli snaći.

Nebo smo stvorili kao zaštićeni strop, dok oni, međutim, okreću glavu od nebeskih znakova.

On je Taj koji je stvorio noć i dan, Sunce i Mjesec, pa u svemiru sve pliva". (El-enbija': 30—33).

— "Čovjeka smo zaista stvorili od sperme, od zemlje, zatim smo ga učinili kapljom, krv stvorili kao komadić mesa, taj komadić stvorili kao kosti, kosti odjenuli mesom, pa ga stvorili kao drugo stvorenje. Uzvišen je Bog, Najbolji Stvoritelj.

Poslije toga vi ćete sigurno pomrijeti, a potom na Sudnjem danu biti proživljeni.

Iznad vas stvorili smo sedam slojeva i nismo nepažljivi prema stvaranju.

Po Našoj odredbi Mi spuštamo s neba vodu, pa je zadržavamo u zemlji, a sigurno je možemo i dignuti. Njome smo vam stvorili vrtove hurmi i grožđa u kojima imate mnogo voća koje jedete; i stablo koje izlazi iz gore Sinajske što daje ulje i začin onima koji jedu.

Vi imate pouku u životinjama. Mi vas napajamo onim što je u njihovim utrobama i imate mnogo koristi u njima. Vi njih jedete, a na njima, kao i lađama, vi se prenosite". (El-muminun: 12—22).

— "On je Taj koji vam je stvorio sluh, vid i srce. Kako malo zahvaljujete! On je Taj koji vas je stvorio od zemlje i Njemu ćete se iskupiti. On je Taj koji daje život i smrt i Njemu pripada izmjena dana i noći. Zar ne shvaćate?" (El-muminun: 78—80).

— ... koji je uljepšao sve što je stvorio i počeo stvaranje čovjeka od zemlje, potom njegov porod stvorio od sperme, od slabe vode, a zatim mu dao lik čovjeka i u njega udahnuo od Svoga duha. On vam je dao sluh, vid i srce. Malo je to što vi zahvaljujete". (El-sedždeh: 7—9).

— "Zar oni ne vide da Mi navodimo vodu u pustu zemlju, pa njome izvodimo usjeve od kojih jedu njihove životinje i oni sami. Zar ne vide?" (Es-sedždeh: 27).

— "Ili su oni stvoreni bez ičega ili su oni stvoritelji (samih sebe)? Ili su stvorili nebesa i Zemlju? Ne, oni u to nisu uvjereni". (Et-tur: 35—36).

— "Blagoslovljen je Onaj u čijoj ruci je vlast i svemoguć je On, koji je stvorio smrt i život da vas iskuša ko je od vas bolji radom. On je Moćni koji oprašta, koji je stvorio sedam nebesa kao slojeve. U stvaranju Sveopćeg Dobročinitelja ti ne vidiš nikakav nesklad. Ponovo baci pogled: da li ćeš vidjeti kakvu mahanu! Pogledaj i dva puta! Taj pogled povratiće ti se ponižen i umoran". (El-mulk: 1—4).

— "On je Taj koji vam je učinio Zemlju podložnom ..." (El-mulk: 15).

— "Zar oni ne vide ptice iznad sebe kako šire i skupljaju krila. Njih drži samo Sveopći Dobročinitelj ..." (El-mulk: 19).

— Reci: "On je Taj koji vas je stvorio i dao vam sluh, vid i srce, dok vi, međutim, malo zahvaljujete". (El-mulk: 23).

— Reci: "Šta mislite ako vaša voda propadne u ponor, ko će vam donijeti tekuću vodu?" (El-mulk: 30).

— "Kunem se onim što vidite i onim što ne vidite". (El-hakka: 38—39).

— "Kunem se Gospodarom ishodišta i zalazišta da smo zaista moćni". (El-mearidž: 40).

— "Zar mi nismo učinili Zemlju razasutom posteljom, brda skupovima, vas stvorili parovima, vaš san odmorom, noć zastorom, dan vremenom sticanja potreba za život, iznad vas sagradili sedam jakih nebesa, postavili blistajuću svjetiljku, iz oblaka pljuskom pustili vodu, da biste njome proizveli žito, biljke i vrste gustih stabala". (En-nebe: 6—16).

— "Da li je teže stvoriti i ponovo proživjeti vas ili nebo? On ga je sagradio, podigao njegovu visinu i izravnao je, zamračio mu noć, a dan učinio svijetlim, zatim Zemlju prostro, iz nje izvadio njenu vodu i ispašu, a njena brda učvrstio". (En-naziat: 27—32).

— "Čovječe (koji osporavaš proživljenje) šta te je zavaralo (pa da budeš nepokoran) svome Plemenitom Gospodaru, koji te je stvorio pa tvoje organe upotpunio i učinio te simetričnim u kome obliku je htio. On je tebe sastavio". (El-infitar: 6—8).

— "Zar oni ne razmišljaju o sebi? Bog je stvorio nebesa, Zemlju i ono među njima jedino mudrošću i određenim rokom". (Er-rum: 8).

— "Slava Bogu kad omrkavate i kad osvićete! Njemu je hvala na nebesima i Zemlji, noću i kad ste u podnevnim časovima. On izvodi živo iz mrtvog, a izvodi i mrtvo iz živog i oživljava zemlju nakon njene obamrlosti. Tako ćete i vi biti proživljeni. U Njegove znakove spada i to što vas je stvorio od zemlje, zatim ste postali ljudi koji su se svuda razasuli.

U Njegove znakove ide i to što vam je od vas stvorio družice, da se kod njih smirite i dao među vama ljubav i milost. U tome zaista ima znakova za ljude koji razmišljaju.

U Njegove znakove spada stvaranje nebesa i Zemlje, te raznolikost vaših jezika i rasa. U tome zaista ima znakova za one koji znaju. Među Njegovim znakovima stoji san noću i danju vaše traženje Njegove blagodati. U tome zaista ima znakova za ljude koji slušaju.

U Njegove znakove ide i to što vam pokazuje munju kao strah i nadu, te s neba šalje vodu, pa njome oživljava zemlju nakon njene obamrlosti. U tome zaista ima znakova ljudima koji razumiju". (Er-rum: 17—24).

— "U Njegove znakove spada i to što šalje vjetrove kao nosioce radosnih vijesti, da bi vam dao da kušate Njegovu milost, te da lađa plovi po Njegovoj naredbi, da biste tražili Njegovu milost i bili zahvalni". (Er-rum: 46).

— "Bog je taj koji šalje vjetrove da tjeraju oblake, pa ih razastire po nebu kako hoće i komada ih. Vidiš kišu kako iz njih pada. A kad njome obdari koga hoće od Svojih robova, oni se tada vesele, a bili su zbilja očajni prije nego što im je kiša pala. Gledaj, dakle, djela Božje milosti: kako oživljava zemlju nakon njene obamrlosti. To je upravo Taj koji će oživjeti mrtve i On je svemoćan". (Er-rum: 48—50).

— "Ima ljudi koji govore: — Mi vjerujemo u Boga. — A kad zbog Boga budu uznemirivani, ljudsku kušnju uzmu kao Božju kaznu". (El-ankebut: 10).

— Reci: "Putujte po zemlji i gledajte kako je Bog počeo stvaranje i kako ponovo stvara. Bog je zaista svemoćan". (El-ankebut: 20).

— "Oni koji su uzeli mimo Boga zaštitnike sliče pauku koji je sebi napravio kuću. Najslabija je kuća paukova. Kad bi to oni znali!" (El-ankebut: 41).

— "Bog zaista zna čemu se oni klanjaju mimo Njega. On je snažan i mudar. To su primjeri koje Mi iznosimo ljudima, a njih razumiju samo učeni". (El-ankebut: 42—43).

— "A da ih upitaš ko je spustio s neba vodu, pa njome oživio zemlju nakon njene obamrlosti, odgovorili bi: — Bog. — Reci: — Hvala Bogu! Ali većina ljudi ne razumije". (El-ankebut: 63).

— "Ljudi, obožavajte Boga koji je stvorio vas i one prije vas, da biste bili bogobojazni; koji vam je učinio zemlju posteljom, a nebo svodom, s neba spustio kišu i dao da njome izrastaju plodovi kao vaša hrana. Nemojte, dakle, Bogu svjesno pripisivati drugove". (El-bekare: 21—22).

— "Kako poričete Boga, kad ste bili mrtvi, pa vas je On oživio, zatim će vas usmrtiti, pa kasnije oživjeti, i napokon, bićete vraćeni Njemu. On je Taj koji je za vašu korist stvorio sve što je na Zemlji, zatim Svoju moć usmjerio prema nebu i stvorio ga kao sedmokratna nebesa. On najbolje zna sve". (El-bekare: 28—29).

— "On je Tvorac nebesa i Zemlje. A kad odredi da nešto bude, samo mu kaže: — Budi! — i ono se stvori i biva". (El-bekare: 117).

— "U stvaranju nebesa i Zemlje, u smjeni noći i dana, u lađi koja plovi morem natovarena onim što donosi korist ljudima, u kiši koju Bog spušta s neba i kojom oživljuje zemlju nakon njene obamrlosti, u tome što je po zemlji rasprostranio razne životinje, u okretanju vjetrova, u oblaku potčinjenom između neba i zemlje, uistinu ima znakova za one koji shvaćaju". (El-bekare: 164).

— "Sa nevjernicima je kao sa pastirom koji se javlja svome stadu, a ono mu čuje samo glas i zov. Oni su gluhi, nijemi i slijepi pa ništa ne shvaćaju". (El-bekare: 171).

— "Pitaju te o mlađacima. Reci: — Oni su vremenski putokaz svijetu i za hodočašće..." (El-bekare: 189).

— "On vas oblikuje u matericama kako hoće. Nema boga osim Njega, Moćnog, Mudrog. On je Taj koji ti je objavio Knjigu. Neki njeni ajeti su jasni i oni su osnova Knjige, a drugima su potrebna objašnjenja. Oni, pak, čija su srca naklonjena skretanju s puta istine, slijede ono što se može različito tumačiti, tražeći smutnju i želeći dati svoje tumačenje. Njihovo tumačenje, međutim, zna samo Bog. Oni, pak, koji su u znanju čvrsti, govore: — Mi Kur'an vjerujemo. Sve je od našega Gospodara. Samo razumni shvaćaju i razmišljaju". (Al-Imran: 6—7).

— "Bog svjedoči da je On samo Jedan, Jedini. To svjedoče i meleki i učeni, vršeći pravdu. Nema boga osim Njega, Moćnog, Mudrog". (Al-Imran: 18).

— "Reci: — Bože, Posjedniče vlasti, Ti daješ vlast kome hoćeš i oduzimaš vlast od koga hoćeš; uzvisuješ koga hoćeš i ponižavaš koga hoćeš. Dobrota je samo u Tvojoj ruci. Ti si uistinu Svemoćan. Ti daješ da noć ulazi u dan, a dan u noć. Ti stvaraš živo od mrtvog, a mrtvo od živog. Kome hoćeš, ti daješ dobrotu bez računa". (Al-Imran: 26—27).

— "U stvaranju nebesa i Zemlje, te izmjeni noći i dana zaista ima znakova za razumne koji spominju Boga stojeći, sjedeći i ležeći i razmišljaju o stvaranju nebesa i Zemlje: Ovo nisi stvorio uzalud. Nek si slavljen!" (Al-Imran: 190—191).

— "Ljudi, bojte se Boga koji vas je stvorio od jedne osobe, od nje njenu družicu, pa od njih dvoje rasprostranio mnogo muškaraca i žena..." (En-Nisa: 1).

— "On uklapa noć u dan, a dan u noć..." (El-Hadid: 6).

— "Bog je Taj koji je podigao nebesa bez stubova koje vidite, zatim zavladao Aršom i podvrgao Sunce i Mjesec. Svako se kreće do određenog roka.

On raspoređuje stvar Svoje vlasti, objašnjavajući znakove, da biste bili uvjereni u susret s vašim Gospodarom.

On je Taj koji je prostro Zemlju i na njoj stvorio brda i rijeke. Od svih plodova stvorio je na Zemlji dvoje: muško i žensko, dajući da noć pokriva dan. U tome zaista ima znakova za ljude koji razmišljaju.

Na Zemlji su krajevi međusobno povezani, vinogradi, polja i palmovici koji rastu u skupovima i pojedinačno, a napaja ih ista voda. Po ukusu činimo boljim jedne od drugih. U tome zaista ima znakova za ljude koji razumiju". (Er-Ra'd: 2—4).

— "On je Taj koji vam pokazuje svjetlicu kao strah od nesreće ili želju za obiljem. On stvara teške oblake". (Er-Ra'd: 3).

— "Reci: — Ko je gospodar nebesa i Zemlje? — Odgovori: — Bog. — Reci: — Zar ćete uzimati mjesto Njega za prijatelje one koji ne mogu sebi ni koristiti ni štetiti? — Reci: — Da li je jednak slijepac i onaj koji ima vid; ili da li su jednaki tmine i svjetla; ili su oni napravili Bogu drugove koji bi stvarali kao što je Njegovo stvaranje, pa da im stvaranje bude slično? — Reci: — Bog je Tvorac svega. On je Jedini i Silni". (Er-ra'd: 16).

— "Sveopći Dobročinitelj poučio je Kur'anu, stvorio čovjeka i podučio ga govoru. Sunce i Mjesec se kreću prema putanji". (Er-rahman: 1—5).

— "Da li je prošao čovjeku jedan dio vremena kad on nije bio ništa vrijedno spomena? Mi smo zaista stvorili čovjeka od sperme, stavljajući ga na kušnju i Mi smo dali da on čuje i vidi". (El-insan: 1—2).

— "... Bog je već odredio svemu rok". (Et-talak: 3). "Zar ne primjećuješ da Bog vodi oblake, sastavlja ih, pa ih gomila; vidiš kišu kako između njih izlazi i spušta se s neba, s planina u kojima je led, pa njime pogađa koga hoće, a otklanja od koga hoće. Sjaj Njegove svjetlice skoro da oduzima vid.

On okreće noć i dan. U tome zaista imaju pouku oni koji su dalekovidni. Svaku životinju Bog je stvorio od vode. Neke gmižu na svom trbuhu, neke idu na dvije, a neke na četiri noge. Bog stvara šta hoće. Bog je zaista svemoćan". (En-nur: 43—45).

— "Ljudi, ako sumnjate u proživljenje, znajte da smo vas stvorili od zemlje, zatim od sperme, potom od hoće. Bog je zaista Svemoćan". (En-nur: 43—45). embrija skladnog ili neskladnog oblika, da bismo vam postepenošću objasnili Našu moć. U matericama zadržavamo što hoćemo, do određenog roka, zatim vas izvodimo kao dijete, da biste potom dostigli najjaču vam snagu. Neko umire, a neko bude ostavljen do najnižih granica života, da konačno ne zna, nakon što je znao, ništa.

Vidiš zemlju da je suha, a kad Mi na nju spustimo vodu, ona se pokrene rastinjem, pa izraste i pronikne bilje svakovrsnim divnim plodovima. To je zato što je Bog samo istina, što oživljava mrtve i što je Svemoćan". (El-hadždž: 5—6).

— "Ima ljudi koji Boga obožavaju površno. Ako mu se, naime, dogodi neko dobro, on se smiri, a ako ga zadesi iskušenje, on se povrati u nevjerstvo. Taj je izgubio i na ovom i na drugom svijetu. To je zbilja jasna šteta". (El-hadždž: 11).

— "To je stoga što Bog uvlači noć u dan, a dan u noć i što Bog sve čuje i vidi. To je zato što je Bog samo istina i što je sve što oni mimo Njega mole neistina, a Bog je Uzvišen i Velik. Zar ne vidiš da Bog spušta s neba vodu, pa zemlja postaje rastinjem zelena. Bog je zaista Milostiv i Sveznajući. Njegovo je sve što je na nebesima i Zemlji. Bog je uistinu neovisan i hvaljen.

Zar ne vidiš da vam je Bog potčinio što je na Zemlji. I lađu, koja po Njegovoj zapovijedi plovi morem. On zadržava nebo da ne padne na Zemlju, osim s Njegovom dozvolom. Bog je zaista prema ljudima Milosrdan i Milostiv. On je Taj koji vas je oživio, pa vas umrtvljuje, a iza toga će vas opet oživjeti. Čovjek je zaista nezahvalan". (El-hadždž: 61—66).

— "Ljudi, vama se donosi jedan primjer, pa ga poslušajte: Oni, koje vi molite mimo Boga, zaista neće moći stvoriti niti jednu mušicu, makar se radi nje svi skupili. Ako bi im mušica nešto uzela, oni neće moći to od nje uzeti. Slab je onaj ko traži i ono što traži! Oni istinski ne poznaju Boga. Bog je zaista Snažan i Svemoćan". (El-hadždž: 73—74).

— "On je mudro stvorio nebesa i Zemlju, vama dao lik i vaše likove učinio lijepim. Vi ćete se povratiti samo Njemu". (Et-tegabun: 3).

HILJADU GODINA PRIJE 17. VIJEKA

Kad gornje misli iz Kur'ana proučavamo pažljivo i u svjetlu prirodnih nauka i filozofije, vidjećemo jasno da one sadrže sve metode dokazivanja kojima su se služili teolozi i filozofi i preko kojih su došli do istine.

Tako je Kur'an spomenuo složene načelne dokaze, kao što su dokaz *o postanku nužnosti i dovoljnom razlogu,* koji počiva na očevidnosti zakona uzročnosti, zatim se mnogo *oslonuo* na dokaz o zakonitosti koji se temelji na stvaranju, divnom uređenju, raspoređivanju i ravnoteži. O tome Kur'an donosi više primjera koje ponavlja i naglašava, jer su dokaz koji je lako prihvatljiv i koji ne iziskuje sasvim duboko razmišljanje, a uz to ne zamara. Njega podjednako razumije i prosti beduin i filozof, jer je Sveznajući znao da se u duboko razmišljanje može unijeti samo mali broj učenjaka. Zato je smatrao mudrim da se ljudima obraća najlakšim i najjasnijim dokazom koji će naučnim naputkom i otkrivanjem tajni zakona koji upućuju na zakonitost, biti još jasniji tako da će se potvrditi

istinitost riječi Svemogućeg Boga: "Mi ćemo im pokazati naše znakove u nebeskim i zemaljskim prostranstvima, kao i u njima samim, da bi im postalo jasno da je On istina".

Njegovo iskreno obećanje se obistinilo, jer im je nakon više vjekova, u nebeskim i zemaljskim prostranstvima, kao i u stvaranju čovjeka, pokazao neke Svoje znakove, tako da su o tome napisali velika djela. Tako se, opet u odnosu na učenjake, obistinila Božja tvrdnja: "Boga se boje samo učeni ljudi među Njegovim stvorenjima".

Evo tih misli iz Kur'ana u kojima Svevišnji, pomoću postanka svijeta, Svoje nužnosti i dovoljnog razloga, dokazuje Svoje postojanje.

— "Ili su oni stvoreni bez ičega ili su stvoritelji sebe".

— "Zašto ne pogledaju u carstvo nebesa i Zemlje, kao i ono što god je On stvorio?"

— "Zar se čovjek ne sjeća da smo ga Mi stvorili još prije, kad nije bio ništa?"

— "Da li je čovjeku prošao dio vremena u kome on nije bio ništa vrijedno spomena?"

— "U Njegove znakove spada stvaranje nebesa i Zemlje, te svih živih bića koja je po njima prosuo . . ."

— "U stvaranju vas i životinja, koje se rasprostiru po zemlji, postoje znakovi za ljude koji stvari promatraju uvjerljivo".

— "Da li je Onaj ko stvara kao onaj ko ne stvara!? Zar se vi nećete opametiti?"

— "Tvoj Gospodar stvara i odabire šta hoće".

— "Nebesa i Zemlju, te ono što je među njima stvorili smo jedino s mudrošću i određenim rokom".

— "Oni koje vi molite osim Boga zaista neće moći stvoriti ni jednu mušicu, makar se radi nje svi skupili . . ."

— "Ima ljudi koji o Bogu raspravljaju bez znanja, upute i bez Knjige koja osvjetljava".

— "Oni, koji su uzeli zaštitnike mimo Boga, sliče pauku koji je sebi napravio kuću. A najslabija kuća je zaista paukova kuća. Kad bi to oni znali! Bog zaista zna sve ono čemu se oni klanjaju mimo Njega. On je Snažan

i Mudar. Te primjere Mi iznosimo ljudima, a njih razumiju samo učeni".

Razmislimo o gornjim mislima i uporedimo ih sa već iznesenim mislima filozofa, kao što su: Dekart, Paskal, Lajbnic, a prije svega Ibnu Sina, El-Gazali i drugi — o dokazu: postanku svijeta, nužnosti postojanja Boga, zakona uzročnosti dovoljnog razloga, zatim o dokazivanju svojstva htijenja, kao i poricanju nužnog stvaranja, te očevidnosti da je nastali svijet stvoren u određeno vrijeme i do određenog roka.

Kad sve to uporedimo i razmislimo, tek tada razumijemo trajnu nedostiživost Kur'ana koji je objavljen nepismenom čovjeku u nepismenoj sredini, prije 14 vjekova i hiljadu godina prije Dekarta, Paskala i Lajbnica, i uviđamo da spomenute misli potpuno mogu razumjeti samo učenjaci.

Kur'an, kao i filozofi i apologeti poslije njega, kaže da je ovaj svijet postao, ali odstupa od njihove metode dokazivanja toga postanka pomoću promjene oblika, jer Sveznajući zna da je razumu teško razmišljati o nizu promjenljivih oblika kroz duga i daleka vremena, o nizu formi tvrde materije za koju ne znamo kakva je bila u svome početku. Ali Mu je zato, s druge strane, lako i dostupno ono što se odnosi na stvaranje života na Zemlji, životinjskog roda uopće, a čovjeka posebno. (A učenjaci su utvrdili da je prošlo mnogo vremena prije nego su se na Zemlji pojavile životinje i čovjek).

Stoga Kur'an mnogo spominje životinje i čovjeka, da bi baš toga čovjeka, toga objekta upućivanja, podsjetio "Da mu je prošlo neko vrijeme u kome on nije bio nešto vrijedno spomena" i iz toga lako i nedvosmisleno zaključuje da je on, čovjek, postao, da bi dalje došao do jednog, opet očitog zaključka, naime da i materija, iz koje je taj čovjek nastao, mora da je postala, jer je i ona podložna promjenama, što nije slučaj sa onim što je bespočetno.

Nakon što je na tako lak i jasan način konstatovao postanak čovjeka, materije i svemira, Kur'an ide metodom racionalnog dokazivanja na osnovu zakona uzročnosti, koju mu diktira racionalna shvatljivost (intuicija), pa se pita za uzrok toga postalog svijeta i divnim, ali sažetim stilom iznosi sve nemoguće pretpostavke koje nerazborito iznose nevjernici:

Svijet je postao bez ikakva uzročnika
Svijet je postao od sebe
Bog i svijet su jedno
Materija je, kao i Bog, bespočetna
Svijet je nastao nužno i bez ikakva htijenja.

Na to ih Kur'an pita, odnosno tvrdi:

"Da li je čovjeku prošao jedan dio vremena u kome on nije bio vrijedan spomena"?

"Zar se čovjek ne sjeća da smo ga mi stvorili još prije, kad nije bio ništa"?

"Zar je Onaj ko stvara isti kao i onaj ko ne stvara"? Zar se vi nećete opametiti"?

"Tvoj Gospodar stvara šta hoće i odabire".

"Nebesa i Zemlju stvorili smo jedino s mudrošću i određenim rokom".

Kako se vidi, Kur'an na toliko lijep način skreće pažnju ljudskom umu na očevidnu besmislenost tih pretpostavki koje iznose nevjernici, upućuju ga na traženje dovoljnog razloga, na zaključivanje da Bog nužno postoji i da posjeduju svojstva savršenstva koja su dovoljna za stvaranje toga svijeta. Kur'an, nadalje, upućuje na postavljanje razlike između Boga i prouzrokovanog svijeta, i to po suštini, biću i svojstvima, jer je nezamislivo da učinak bude isto što i njegov uzrok, odnosno jedan njegov dio.

U drugim citatima Kur'an ukazuje na neispravnost mišljenja da je Bog nužno stvorio svijet. To je neispravno stoga što Bog ima svojstvo htijenja kojim je odabirao razdoblje u kome je htio stvoriti svijet, kao i zato što bi nužno stvaranje dovelo do tvrdnje da su i čovjek i svijet bez početka.

"Da li je čovjeku prošao jedan dio vremena u kome on nije bio ništa vrijedno spomena?"

Da, prošao je i to upravo onaj dio vremena koji je utvrdila nauka o čovjeku i životinjama posebno, te o životu općenito.

On je, dakle, postao, stvoren, on je mogućeg, a ne nužnog postojanja. Pa i sve drugo što se nalazi u carstvu nebesa i Zemlje, sve je to postalo, jer je *nešto,* jer je sastavljeno, promjenljivo, jer može, a ne mora da postoji.

Da li je, onda, to stvoreno bez ičega i nastalo bez dovoljnog razloga? To je nemoguće, kako to rekoše Lajbnic i drugi mudraci, a Kur'an ih u tome pretiče za čitavih hiljadu godina, jer reče: "Da li su oni stvoreni bez ičega?"

Je li čovjek stvorio sebe? I to je nemoguće — kako rekoše Dekart, Paskal i drugi, a Kur'an ih i u tome preteče, jer reče: "....ili su oni ti koji stvaraju?"

Stvoreno i Stvoritelj — da li je to isto? Nemoguće, jer bi to iziskivalo kontradikciju — kažu Lajbnic i drugi. Nemoguće je, naime, da učinak bude sam sebi uzrok. A Kur'an pita: "Da li je Onaj ko stvara kao i onaj ko ne stvara?"

Da li je Bog stvorio svijet nužno i bez htijenja? Nemoguće, jer bi u tom slučaju bilo zanemareno svojstvo htijenja koje Bog mora posjedovati. Logično je, naime, da ne može biti bog onaj ko nema htijenja niti odabiranja. Osim toga, tvrdnja da je stvaranje nužno bez htijenja, stavila bi čovjeka u položaj bezpočetnog bića, a već je utvrđeno da je on postao. "Tvoj Gospodar stvara šta hoće i odabire".

Da li je svijet, poput njegova Tvorca, bez početka, kao što neki misle? I to je nemoguće i to stoga što nije stvoren nužno, nego vječnom voljom koja je odredila vrijeme njegova stvaranja. Da je, ipak, stvaranje svijeta bilo nužno, on bi bio oduvijek. Svijet je, međutim, postao. "Nebesa i Zemlju stvorili smo samo s mudrošću i određenim rokom".

Eto, to je prava istina, bez trunke sumnje! Sve drugo je slabo poput paučine koja izvana izgleda uređena i uglađena, a u stvari je plete iznutra pauk, da bi njome lovio kukce, kao što neznalice, koji nespremno raspravljaju o Bogu, iznose svoja neodrživa mišljenja, da bi na njih primamili slaboumne.

Kur'an, koji je objavljen nepismenom čovjeku na nepismenom poluostrvu, sadrži, dakle, sve neoborive dokaze do kojih su složno došli učenjaci i mudraci nakon što su na njima proveli svoje živote.

UDIO SLUČAJNOSTI

Da bi dokazali neodrživost mišljenja o slučajnom nastanku svijeta i raznovrsnosti u njemu, naime mišljenja koje zastupaju materijalisti, neki učenjaci služe sa jednom zagonetkom koja to mišljenje matematskim putem pobija.

Za pojavu i likove raznovrsnih sastojaka, naročito živih, kao što su biljke, životinje, a posebno čovjek, ni razum ni nauka ne tvrde da su oduvijek; razum zato što su sastavljene i promjenljive, a nauka stoga što je u slojevima Zemlje otkrila da su postali tj. sastavljeni i izrađeni nakon što ih nije uopće ni bilo.

Ovdje se sad postavlja pitanje: kako se može zamisliti da su proizvedeni i formirani?

Postoje tu samo tri pretpostavke:

— *da su Božje djelo;*

— *da su djelo atoma, dijelova i elemenata materije, djelo nastalo iz volje, namjene i svrhe, tj. osnovni elementi materije su mislili, rasporedili i složili se da izrade više vrsta na ovom svijetu sa tim brojnim likovima i pojavama koje vidimo;*

— *da su se te razne vrste formirale slučajno, tj. atomi su se sastali, skupili u određenim omjerima i položajima, i to opet slučajno, pa formirali osnov-*

ne elemente. Potom su se elementi, opet slučajno, sastavili i izmiješali u odgovarajućim omjerima, dimenzijama i temperaturama, pa su se formirale te razne vrste i život je stvoren iz tih slučajnosti.

Prvu pretpostavku prihvataju oni koji vjeruju u Boga, bez obzira kako su do toga vjerovanja došli: preko vjere ili razmišljanjem.

Treće pretpostavke drže se neki materijalisti, dok drugu ne prihvataju ni vjernici ni materijalisti. Šta više, materijalisti odlučno odbijaju pretpostavku da elementi materije mogu imati neku volju, namjeru i svrhu.

Ostaju nam, dakle, samo dvije pretpostavke, naime: ili je razne vrste u svijetu, stvorio Bog ili su one rezultat slučajnosti.

Što se, pak, tiče, same slučajnosti, umjesno je zapitati se: da li je to nešto logički nemoguće, nezamislivo, ili pak spada u domen mogućeg?

Na to pitanje možemo odgovoriti istovremeno i odrično i potvrdno. Slučajnost je, naime, ponekad moguća, kao što je opet ponekad nemoguća. Zato je umjesnije upitati: kakvu vrijednost predstavlja slučajnost na tezulji zdravog razuma?

Evo sad zagonetke koja matematskim putem isključuje slučajnost:

Uzmimo jednu drvenu tablu, pa u nju zabodimo jednu iglu, a u rupicu te igle zabodimo drugu iglu. Kad neko razborit vidi te dvije igle i upita kako je druga uvučena u prvu, na što mu drugi, poznat kao iskren, odgovori da ju je ubacio neko vješt, i to gađanjem iz daljine od 110 metara. Iza toga mu rekne neko drugi, također poznat kao iskren, da ju je slučajno ubacilo neko malo, od rođenja slijepo dijete. Kome ćemo od ta dva iskaza vjerovati? Svakako, prvom.

Ali, uvažavajući iskrenost obojice izvještača, mi uviđamo da je slučajnost ovdje moguća, pa ne možemo odlučno prevagnuti jedan nad drugim izvještajem.

Prevaga namjernosti povećaće se svakako nad slučajnošću kad vidimo da je treća igla ubodena u rupicu druge.

Ako, pak, vidimo 10 igala i u rupicu svake prethodne ubodena sljedeća igla, tada će prevaga namjernosti ojačati toliko da će se misao o slučajnosti skoro rasplinuti.

Ako neko počne diskutovati o logičkoj i običnoj nemogućnosti, te dokazivati da slučajnost, ni po logici ni po običaju, nije nemoguća, nego je ponekad daleka, to će razum poslušati, ali će zato osjećaj biti na strani namjernosti.

Sad uzmimo da je 10 igala obilježeno brojevima 1 do 10, izmiješano, stavljeno u torbu i dato slijepom djetetu da ih vadi slučajno po označenim brojevima od 1 do 10, zatim da ih baca tako da prva pada u rupicu one ubodene u drvenu tablu, druga u rupicu prve i tako redom, dok svih 10 igala ne budu zabodene jedna u drugu po redu svojih brojeva od 1 do 10, i to sve opet samo slučajno. Opet se javlja onaj diskutant sa pokušajem da dokaže kako mogućnost slučajnosti još uvijek postoji, tj. ona logički nije nemoguća. Kakav stav prema njemu treba zauzeti razuman čovjek? Svakako, to mu neće priznati, jer je u gornjem slučaju slučajnost postala očito nemoguća. Ta očitost ne dolazi otuda što iz životnog iskustva znamo da je ponavljanje slučajnosti rijetkost nego otuda što se očitost veže za logički, matematski zakon od koga ne može biti odstupanja. To je zakon o slučajnosti koji glasi: **Udio slučajnosti, koji se uzima u obzir, povećava se i umanjuje u obrnutom odnosu sa brojem međusobno jednakih i nakupljenih mogućnosti.** Prema tome, kad god je broj nakupljenih stvari malen, udio slučajnosti je veći. I obratno: kad god je broj tih stvari velik, udio slučajnosti je manji. Kad se, dakle, udruže samo dvije međusobno jednake stvari, udio slučajnosti biće 1 : 2. Ako ih je deset, taj udio biće 1 : 10, jer svaka od njih ima priliku za uspjeh koja je jednaka prilici druge, naravno kad se radi o stvarima koje su međusobno potpuno jednake.

Ako se, pak, brojni odnos mnogo poveća, onda slučajnost nema nikakva udjela, tačnije taj udio biće nemoguć. Prema tome, ako slijepom djetetu pođe za rukom da prvi put povuče iglu sa brojem 1, mi ćemo reći da je udio slučajnosti broja 1 pobijedio druge s njime udružene brojeve u odnosu 1 : 10. Ako uspije uzastopno povući dva broja, naime 1 i 2, onda ćemo reći da je udio slučajnosti drugog broja 1 : 100, jer svaki od deset brojeva druge klase konkuriše protiv deset, tako da je konkurencija među stotinama. Ako, pak, slijepo dijete uspije uzastopno povući brojeve 1, 2 i 3, slučajnost će biti u omjeru 1 : 1000, jer svaki od deset brojeva konkuriše protiv stotine, i tako dalje, Ako, dakle, pretpostavimo da je dijete povuklo svih deset igala po redu njihovih brojeva, udio slučajnosti biće tada 1 : 10 milijardi.

To je jednostavna računska zagonetka.

Ako, pak, neko misli da udio slučajnosti, i u ovom posljednjem slučaju, ipak nije nemoguć, tj. nije baš potpuno isključena mogućnost da svih deset igala budu uvučene redom od 1 do 10, onda ćemo uzeti jedan drugi primjer.

Zamislimo jednu štampariju u kojoj ima pola miliona slova razmještenih u više kovčega, pa nastupi jak zemljotres koji isprevrće kovčege i pomiješa sva slova. Iza toga dođe slagar, pa kaže da se iz te smjese slučajno sastavilo deset raznolikih i misaono nepovezanih riječi.

Takvoj izjavi mogli bismo vjerovati. Ali kad bi on rekao da tih deset riječi sačinjavaju jednu potpunu i smislenu rečenicu, nama bi to izgledalo daleko, kao sa onih 10 igala, ali ne i nemoguće.

Ako bi, pak, izjavio da su sva slova pri miješanju slučajno sastavila jednu cijelu knjigu od 500 stranica, koja sadrži samo jednu pjesmu, a ta pjesma čini potpuno logičku i pjesničku cjelinu i odgovara svim pravilima poezije, mi takvoj izjavi ne bismo nipošto povjerovali stoga što ona predstavlja očitu nemogućnost koja je mnogo jasnija i očitija od one u slučaju 10 igala. A zašto? Razlog leži u samom zakonu slučajnosti. Konkurencija među numerisanim iglama odigrava se, naime, između deset igala na deset redova, pa je udio slučajnosti 1 : 10 milijardi. Taj odnos, i pored velike razlike, ipak nije toliko velik, da bi kod nas mogao izazvati nedvosmisleno poimanje nemogućnosti. Ali konkurencija kod slova knjige odigrava se između petstotina hiljada slova, na stvaranju od približno 125 hiljada riječi neizbrojivih oblika i redova. A to je upravo ono što čini da udio slučajnosti bude 1 prema nekom strahovito velikom broju, većem i od triliona. Da bismo shvatili veličinu broja, dovoljno nam je znati ovo: kad bi broj igala bio 12, udio slučajnosti bio bi 1 naprama jednog miliona, a kad bi ih bilo 21, taj udio bio bi 1 naprama jednog triliona. Treba sad zamisliti koliki bi odnos bio, kad bi se radilo o konkurenciji među 500.000 riječi mnogih oblika i redova.

Tako stvar stoji sa knjigom i njenim brojno ograničenim riječima. A šta da kažemo za veliku Božju knjigu i njene riječi za koje Svevišnji kaže: "Reci: kad bi more bilo tinta za pisanje riječi moga Gospodara, nestalo bi mora prije nego bi nestalo riječi moga Gospodara, makar mi donijeli, kao pomoć, još toliko tinte", zatim: "Da su sva stabla na Zemlji pera, a more uz pomoć još sedam mora tinta, ne bi nestalo Božjih riječi".

Pod izrazima "Božja knjiga" i "Božje riječi" ne smijemo nipošto misliti na Kur'an, jer se prvim izrazom misli na cijeli svemir, a pod drugim sve što je u njemu, kako ono konkretno tako i ono apstraktno.

Kako, uostalom, i mogu biti iscrpljene Božje riječi, kad svaki atom morskih voda i biljki spada u te riječi. Šta više, tu spada sve što je u svemiru: atomi, elementi, harmonija, zakoni, odnosi, veze, količine, vremena, likovi, pojave, boje, kretanja, mirovanja, rodovi, vrste....

Sad nailazimo na srž rasprave, pa je potrebno da sebi predstavimo broj tih "stvari" u carstvu materijalnog svijeta: od atoma do galaksije, zatim broj onoga što to sve povezuje u apstraktnom svijetu, da bismo nešto od toga proučili u svjetlu nauke i Kur'ana, kako bismo mogli saznati kakvu ulogu ima slučajnost u svemu tome.

Među brojnim spomenutim mislima iz Kur'ana stoje i ove:

— "Mi smo zaista sve stvorili prema odredbi".

— "... i stvorio je svaku stvar, pa joj dao njenu mjeru".

— "... i sve je kod Njega po mjeri".

"I Zemlju smo Mi prostrli, po njoj razbacali čvrsta brda i dali da na njoj nikne svega raznovrsnog".

— "Nema nijedne stvari čije riznice nisu kod Nas (da je Mi ne možemo stvoriti) i Mi je dajemo samo u određenoj količini".

— "I Mi spuštamo s neba vodu po našoj odredbi...."

— "Ovo je djelo Božje koji je usavršio svaku stvar..."

— "... koji je uljepšao svaku stvar koju je stvorio..."

— "Čovjeka smo zaista stvorili u najljepšem skladu".

— "... U Dobročiniteljevu stvaranju ti ne vidiš nikakav nesklad".

— "Reci: Šta ima na nebesima i Zemlji? ...."

— "Koliko mnogo ima dokaza na nebesima i Zemlji kraj kojih oni prolaze, okrećući od njih glavu i bez razmišljanja".

— "Mi ćemo im pokazati Naše znakove u nebeskim i zemaljskim prostranstvima, kao i u njima samim, da bi im postalo jasno da je Kur'an istina..."

Citirane su tek neke misli iz Kur'ana objavljene nepismenom Muhammedu a.s. koji potiče iz jednog nepismenog plemena i nepismene sredine, prije četrnaest vjekova. Kao što nam i sam Svevišnji naređuje, treba da razmotrimo neke od tih stvari u svemiru, i to u svjetlu nauke, da bismo vidjeli da li u stvaranju te određene mjere, te ravnoteže, zakona i sklada i između drugih stvari, koje Bog spominje u Kur'anu, može biti neke slučajnosti.

Poći ćemo od neba, da bismo u svjetlu Kur'ana i nauke, vidjeli kakav udio ima slučajnost u tome velikom svijetu. Evo šta o tome kaže Svevišnji u Kur'anu:

— "Nebesa smo stvorili svojom moći i Mi ih sigurno povećavamo".

— "Zašto ne pogledaju u carstvo nebesa i Zemlje i što god je On stvorio..."

— "Zašto ne pogledaju u nebo iznad sebe: kako smo ga sagradili i ukrasili, a na njemu nema nikakve pukotine".

— "Bog je Taj koji je podigao nebesa bez stubova koje vi vidite..."

— A nebo smo učinili zaštićenim stropom. Oni, ipak, okreću glavu od nebeskih znakova".

"...koji je stvorio sedam nebesa kao slojeve. U stvaranju Sveopćeg Dobročinitelja ti ne vidiš nikakav nesklad. Baci, dakle, ponovo pogled: da li ćeš vidjeti ikakvu pukotinu?

— "Da li je teže stvoriti i ponovo oživjeti vas ili nebo? On ga je sagradio, podigao njegovu visinu i izravnao je..."

— "Bog zaista zadržava nebesa i Zemlju da ne propadnu..."

— "Uzvišen je Onaj koji je na nebu postavio zviježđe, te Sunce i Mjesec koji osvjetljava".

— "I Sunce ide svome prebivalištu. To je odredba Jakoga Znalca. A Mjesecu smo odredili faze, pa postaje kao suha grančica. Niti je Suncu potrebno da dostigne Mjesec, niti noći da pretekne dan. U svemiru sve pliva".

— "Uistinu se kunem zalascima zvijezda, a to je da znate velika zakletva".

Nebeska prostranstva, za koja zna nauka danas, nije mogao niko ni zamisliti u doba objavljivanja Kur'ana.

Danas je poznato da svjetlo u jednoj sekundi prevali 186 hiljada milja (tristohiljada kilometara), što znači da u jednoj minuti prevali 11 miliona i 600 hiljada milja, a u jednoj godini 6 milijardi milja. Ovu posljednju količinu nazivaju svjetlosnom godinom, da bi na taj način iskazali strahovite nebeske razdaljine. Kad se, dakle, kaže da je neka zvijezda udaljena od nas jednu svjetlosnu godinu, to znači daljinu od 6 milijardi milja.

Svjetlost Mjeseca, kao nama najbližeg nebeskog tijela, dopre do nas za manje od 2 sekunde, jer je on udaljen od Zemlje 260 hiljada milja. Sunčevoj svjetlosti treba oko 8 minuta, jer je ono udaljeno od Zemlje oko 97 miliona milja.

Zemlji najbliža zvijezda daleko je oko 4 svjetlosne godine, tj. oko 23 milijarde milja. Iza dolazi Altair koji je dalek 14 svjetlosnih godina, potom Vega — 30, Arktur — 50, a iza ovih ima zvijezda koje su od nas daleko hiljadu svjetlosnih godina, dok izvan ove naše galaksije postoje maglice od kojih je Andromada od nas udaljena jedan milion svjetlosnih godina. Iza ovih, a prema procjeni astronoma, ima još udaljenijih. To je dovoljno da shvatimo smisao pojačane tvrdnje od strane Svevišnjeg o prostranstvu neba: "Ne smo izgradili Svojom moći i Mi ga zaista povećavamo.

Toliko o nebeskom prostranstvu.

Što se, pak, tiče broja zvijezda, prije su brojali hiljadama, zatim milionima, pa milijardama. Danas, pak, astronomi računaju da broj zvijezda samo naše galaksije iznosi 30 milijardi. Iza ove galaksije zvane Mliječni put ili Kumova Slama, u kojoj se nalazi cijeli naš Sunčev sistem, postoji svijet maglica, među kojima je maglica Andromada. Dosad je teleskopima otkriveno 500 hiljada tih maglica, a kad bi postojali precizniji teleskopi, moglo bi ih se vidjeti i milion.

Stariji učenjaci su držali da sva nebeska tijela, među kojima i naše Sunce, imaju nepromjenljiv položaj, da su nepomična, ali su savremeni učenjaci utvrdili da ona kruže i plove u nekoliko prebivališta u dvjema različitim galaksijama koje se međusobno miješaju kao dva roja pčela. No, ta se plovidba završava i nastavlja u položajima i kruženjima koji su u njihovom međusobnom odnosu nepromjenljivi, uprkos vremenu, a pomoću te čudne zakonitosti, koja je predmet zakletve Svevišnjeg u spomenutom citatu iz Kur'ana.

Sva nebeska tijela, a s njima i Sunce, kruže i plove. Učenjaci su još otprije znali da Sunce kruži oko svoje staosovine jedanput kroz 26 dana, ali su svi držali da je statično, nepomično i da ne plovi. Danas, pak, neosporno su utvrdili da ono plovi, da plovi cio Sunčev sistem, kao i sve zvijezde u našoj galaksiji, kao i izvan nje, sve to plovi u svoje boravište, kao što kaže Kur'an.

Iz položaja zvijezda učenjaci su razabrali da one imaju stalne i određene razmjere, obzirom na njihovo svjetlo i broj. Tako su davno prije držali da je tih razmjera šest, dok mnogo kasnije nisu otkrili da je taj broj 20, odnosno 21. Neobično je u tim količinama to što razmjeri rastu, odnosno padaju, jedanput prema broju zvijezda, a drugi put prema snazi njihova svjetla, u začuđujućim proporcijama koje stalno prate broj zvijezda, pa se one uzastopno povećavaju s jedne na drugu količinu, tako da broj prve količine iznosi 14. On se potom neprestano povećava tako da u dvadesetoj količini iznosi 76 milijuna zvijezda, dok je taj broj u dvadesetprvoj milijarda.

Čudno je što se jačina svjetla u tim količinama neprekidno povećava od prve do desete količine. Prema tome, kad god se poveća broj zvijezda jedne količine, poveća se i jačina svjetla zvijezda. Iza desete količine, pak, stvar ide u obrnutom odnosu, pa jakost svjetla malaksava.

Taj međusobni razmjer postoji i u Sunčevom sistemu. Znamo, naime, da u tom sistemu ima 8 nebeskih tijela koja ne daju svjetlo i kruže oko Sunca. Najmanja je Merkur, zatim Mars, Venera, Zemlja, Uran, Neptun, Saturn, Jupiter i Pluton (koja je otkrivena prije četrdesetak godina i to je najmanja i Suncu najbliža planeta).

Po svojoj udaljenosti od Sunca planete idu drugim redom: najbliži je Merkur čija je prosječna udaljenost 36 miliona milja, zatim Venera sa 67 miliona milja svoje udaljenosti. Zemlja sa 93, Mars 14, Jupiter 484, Saturn 887, Uran 1782 i Neptun koji je od Sunca udaljen 2792 miliona milja.

Sve gornje podatke iznosimo samo zato, da bismo skrenuli pažnju na određene omjere koji zapanjuju. Astronomi su, naime, otkrili, da se udaljenost tih planeta od Sunca kreće po određenim i stalnim proporcijama na bazi 9 stepeni od kojih je prvi pod brojem 0, a iza njega dolazi osam brojeva koji počinju brojem 3, pa se nižu i to tako da je svaki sljedeći dvaput veći od sebi prethodnog (3—6—12—24—48—96—192—384. Prema tome, ako se svakome doda broj 4, pa broj pomnoži sa 9 miliona milja, dobiće se udaljenost planete koja je u brojnom stepenu od Sunca. Drugim riječima, dodavanjem broja 4 svakom stepenu, novih 9 stepeni izgledaće ovako: 4——7—10—16—28—52—100—196—388. Ako svaki broj ovog niza pomnožimo sa 9 miliona, dobićemo udaljenost od Sunca one planete koja je na stepenu toga broja. Tako na primjer, srednja udaljenost Merkura kao što smo već rekli, iznosi 36 miliona milja, budući je njegov stepen udaljenosti prvi, to je njegov broj 4. Ako, dakle, 4 pomnožimo sa 9 miliona, umnožak će biti 36 miliona milja. Tako ide proporcija za daljinu od Sunca svake planete, uz neku malu razliku.

Astronomi su bili iznenađeni time što je broj stepeni, što su ih otkrili u nejednakosti daljina 9, kad je broj poznatih planeta 8. Oni su, naime, našli da u stepenu pod brojem 28 nema nijedne planete, nego iza Marsa, nosioca broja 16, stoji Jupiter, nosilac broja 52. Kakva je tajna u toj praznini? Ili je odnos, što su otkrili nepravilan, ili postoji neka neviđena planeta na stepenu broj 28 na udaljenosti od 252 miliona milja od Sunca, tj. između Marsa i Jupitera.

Među čudima divne zakonitosti stoji i to što su astronomi u toj praznini nedavno otkrili nešto što su ocijenili da mora postojati. No, oni nisu pronašli nikakvu veliku, nego više malih nebeskih tijela, koja sve kruže u spomenutom prostoru između Marsa i Jupitera tj. u istom stepenu koji su dotad smatrali kao prazan prostor.

Po svojoj svjetlosti i veličini samo Sunce predstavlja pravu malenkost u poređenju sa drugim, velikim nebeskim tijelima. Prema procjeni učenjaka, svjetlo našeg Sunca iznosi 3 hiljade triliona svijeća, dok je svjetlo zvijezde Sirius 26 puta jače, a među dalekim zvijezdama ima sunaca čije je svjetlo od svjetla našeg Sunca jače 100 puta. Današnja nauka je otkrila da ima zvijezda čija je svjetlost od našeg Sunca jača 500 hiljada puta.

A šta da kažemo o zapremini i težini velikih nebeskih tijela?

Zapremina naše Zemlje je veća od 1 milijarde kubnih kilometara, dok je Sunce od nje veće za 1 milion i 300 hiljada puta, jer je promjer Zemlje 12756, dok je promjer Sunca 1 milion i 390 hiljada kilometara. Odnos promjera Zemlje je kao 1 : 109.

Naša Zemlja je teška 5 triliona tona, dok je težina Sunca 332 hiljade puta veća, a promjer *zvijezde Alfa* u desnom ramenu Oriona duži je 460 puta od Sunčevog, pa je, prema tome, i njezina zapremina 100 miliona puta veća od Sunčeve.

Pa i to je neznatno u odnosu na zapreminu magle Andromade koju učenjaci uzimaju kao primjer, da bi nas upoznali sa velikom razlikom između njene zapremine i zapremine Sunca. Težina te magle je veća od Sunčeve za oko 1 milijardu puta, dok je zapremina mnogo veća. Da bismo makar približno, mogli sebi predstaviti zapreminu te magle u odnosu na Sunčevu, treba da znamo da je njen promjer dug 30 hiljada svjetlosnih godina!

Kako ta ogromna tijela stoje u svemiru u toj čudnoj ravnoteži?

Na to pitanje odgovara Kur'an:

"Bog je Taj koji je podigao nebeska tijela bez stubova koje vi vidite".

"Bog zaista zadržava nebeska tijela i Zemlju da ne propadnu".

A nauka kaže da do toga zadržavanja dolazi pomoću sile teže čije djelovanje oni vide, zakone poznaju, ali nisu još upoznali njene tajne!

Može li sve to biti djelo neke puke slučajnosti?

ZEMLJA

Siđimo sad na Zemlju, da bismo u svjetlu Kur'ana i nauke vidjeli dokaze zakonitosti, ravnoteže, rada, mudrosti i blagodati što su izražene u njenu stvaranju, a potom da se upitamo da li pak u tome ima ikakva traga slučajnosti?

Evo šta o Zemlji govori Svevišnji.

— Bog je Taj koji je stvorio nebesa i Zemlju i koji šalje vodu s neba, pa je njome proizveo plodove kao hranu za vas".

— "Onaj koji vam je Zemlju učinio kolijevkom i na njoj vam stvorio puteve, da biste se mogli snaći".

— "Koji vam je učinio Zemlju posteljom, na njoj vam stvorio puteve i s neba spustio vodu, pa smo njome izveli mnoge vrste raznog bilja".

— "Bog je Taj koji vam je Zemlju učinio boravkom...."

— "I Zemlju smo prostrli, po njoj nabacali čvrsta brda i dali da na njoj nikne svega po mjeri određenog".

— "I Zemlju smo pružili, na njoj postavili brda i dali da iz nje nikne bilje svake lijepe vrste".

— "I Zemlju smo stvorili. Divan je Onaj koji je nju prostro! Od svega smo stvorili po par, ne biste li se vi opomenuli".

— "Zar nismo površinu Zemlje učinili mjestom skupljanja živih i mrtvih, na nju stavili stalne visoke planine i vas napojili pitkom vodom?"

— "Ili je bolji Onaj koji je stvorio Zemlju kao boravište, dao da kroz nju teku rijeke, na njoj podigao brda i između dva mora stavio pregradu. Da li pored Boga ima ikakav drugi bog? Ne, nego većina njih ne zna".

— "Zar ne vide oni koji ne vjeruju da su nebesa i Zemlja bili jedna cjelina, pa smo ih Mi razdvojili, a od vode stvorili sve živo. Pa zar oni ne vjeruju?"

— "I ti gledaš brda i misliš da miruju, dok se ona kreću poput oblaka".

— "Na nebesima i Zemlji zaista ima znakova za one koji vjeruju".

Ima i drugih misli u Kur'anu u kojima se govori o stvaranju Zemlje, podobne za življenje. Sad treba da u smislu citiranih misli i svjetlu nauke, razmotrimo kako i zašto je baš Zemlja jedina kojoj je omogućeno da bude podobna za život, imajući pri tome sve uslove kojim je samo nju Bog obdario: gustoću, silu teže, kretanje, zrak, vodu i drugo. Na kraju ćemo vidjeti da li je to djelo slučajnosti ili djelo namjere, pažnje, razuma i uređenja!

Mi stojimo pred sedam drugih, velikih planeta od kojih su neke Suncu bliže nego što je Zemlja, dok su neke dalje, neke od naše Zemlje veće, dok su druge manje, neke se oko Sunca okreću brže, a neke sporije. Sve one su odvojene od neba, kao što kaže Kur'an, odnosno od Sunca, kao što kaže nauka (a to je opet isto). Zašto je, dakle, naša Zemlja jedina, mimo druge planete, podobna za život?

Jer, Merkur, na primjer kao i Zemlja, kruži oko sebe i Sunca, ali njegovo kruženje oko sebe traje 88 dana, koliko traje i njegovo kruženje oko Sunca. Kao i Mjesec sa Zemljom, on je uvijek jednom stranom okrenut Suncu. Gustoća mu je po prilici polovina Zemljine, pa je i sila teže mala. Na ovoj planeti nema zraka pa stoga nije podobna za život.

Venera, za koju se kaže da se okreće oko sebe isto vrijeme koje joj je potrebno za njeno okretanje i oko Sunca: 225 dana, uvijek je, kao i Mjesec, jednom stranom okrenuta Suncu, a temperatura te strane je 90 stepeni, dok je temperatura druge, neokrenute, 20 stepeni. Ni na ovoj planeti nema ni zraka ni vode, nego samo gusta para, pa je jasno da nije podobna za život.

Mars, za koji su neki istraživači mislili da na njemu ima života, kao i Zemlja, oko sebe se okrene jedanput kroz 24 sata, dok njegovo okretanje oko Sunca traje 687 dana, a njegova udaljenost od Sunca je 142 miliona milja. Dnevna temperatura je nekoliko stepeni iznad, dok noćna padne do 70 ispod nule. Površina mu je samo kopno, bez ikakva mora i, po svoj prilici, bez vode uopće. Sila teže je trećina Zemljine i nije dovoljna za održavanje kisika u zraku, pa, po mišljenju stručnjaka, neće nikad biti podoban za život.

Jupiter se jednom okrene oko Sunca za 12 godina, a oko svoje osi svako 10 sati. Njegova udaljenost od Sunca je 484 miliona milja, temperatura minus 130 stepeni, a gustoća četvrtina Zemljine. Preovladava mišljenje da je

Jupiter lopta od plina i materija koje se rastapaju, pa nije, naravno, podoban za život.

Saturn se okrene jednom oko Sunca kroz približno 29 i po godina, a oko svoje osi za 10 sati. Od Sunca je udaljen 887 miliona milja. Zato na njega dolazi devedeseti dio toplote koja dolazi na Zemlju. Gustoća mu je nešto manja od četvrtine Zemljine, pa su učenjaci sigurni da je materija njegove površine vodena i pokretna. Stoga i nije podoban za život.

Što se tiče Urana, Neptuna i Plutona, njihova nepodobnost za život je jasna iz više razloga, a naročito stoga što se prvi okrene jednom oko Sunca za 48 godina i 7 dana, oko svoje osi za 10 sati, dok je od Sunca daleko 1782 miliona milja. Drugi se okrene oko Sunca za nekih 169 godina, oko svoje osi za 10 sati, a njegova udaljenost od Sunca iznosi 2792 miliona milja. Pluton se okrene jednom oko Sunca za 247 godina, a od njega je daleko 3670 miliona milja.

Kakav bi mogao biti život na planeti čija zima traje 42, 84 i 123 godine, sa isto tolikim ljetom i danom, odnosno noći od samo 5 sati?

Naša Zemlja, kojom nas je naš Tvorac obdario i skrenuo nam pažnju na svrsishodnost i zakonitost što postoje u njenom stvaranju, jedina je planeta koju je Bog učinio pogodnom za život. Svi uslovi za život su proporcionalni i skladni: udaljenost od Sunca, temperatura koja na nju dolazi, gustoća koja je veća od gustoće svake druge planete, pa i one Sunčeve, sila teže, njeno dnevno kruženje je dovoljno da dadne dan i noć koji nam omogućuju rad i odmor, njeno godišnje okretanje sasvim logično i dovoljno za nastanak skladnih godišnjih doba. Ova planeta ima pogodnu vodu i zrak za život.

Ovdje se radi o sedam glavnih odlika Zemljinih, ali ima i drugih. Dobro upućen sve te odlike nalazi u Kur'anu, dok neupućeni nalazi samo neke. Tako se na proporcionalnu udaljenost i temperaturu u Kur'anu cilja indirektno, zaobilazno, dok se o gustoći i sili teže govori jasno: "Bog je taj koji vam je Zemlju učinio boravkom..."

Da nije sile teže, ni mi, ni ma šta drugo ne bi moglo opstati na Zemlji. Na dnevno okretanje jasno se aludira spominjanjem dana i noći, kretanjem brda poput oblaka, te sjene i njena nestajanja zalaskom Sunca, dok se na godišnje okretanje jasno aludira spominjanjem kiša. Od Mudrog Znalca ne možemo očekivati da detaljno iznosi zakon o gustoći, sili teže, godišnjem okretanju i drugim pojavama u vrijeme kad čovječanstvo nije o tim stvarima znalo i kad za to ljudi nisu ni čuli, a kamoli da znaju šta to sve znači.

Tih aluzija na dnevno okretanje Zemlje i nastanak dana i noći u Kur'anu ima mnogo, a naročito su zastupljene u sljedećim mislima:

— "U stvaranju nebesa i Zemlje, te izmjeni noći i dana zbilja ima znakova za razumne".

— "U izmjeni noći i dana, te onome što je Bog stvorio na nebesima i Zemlji zaista ima znakova za bogobojazne ljude...."

— "Zar nisi vidio da Bog uvlači noć u dan, a dan u noć;..."

— "On namotava noć na dan, a dan na noć..."

— "... On zaogrće dan tamom noći, a noć brzo slijedi dan...."

— "... Njemu pripada izmjena noći i dana. Zar, dakle, ne shvatate?"

— "U Njegove znakove spadaju noć i dan, Sunce i Mjesec. Ne klanjajte se ni Suncu ni Mjesecu, nego Bogu koji ih je stvorio".

— "I gledaš brda, misleći da miruju, dok se ona kreću poput oblaka. To je djelo Boga koji je sve usavršio..."

— "Zar nisi vidio moć svoga Gospodara kako je razvukao sjenu? Da je htio, On bi je ostavio da miruje. Zatim smo dali da sunce na nju pokazuje, onda smo je polagano sebi privukli. On je Taj koji vam je učinio noć odjećom, san odmorom, a dan ustajanjem".

— "Tako Mi Sunca i njegova jutarnjeg svjetla; Mjeseca kad ga slijedi; dana kad osvijetli zemlju; tako Mi noći kad je obuhvati..."

— "Zar oni ne vide da smo Mi učinili noć da se oni u njoj odmore, a dan vidnim. U tome zaista ima znakova za one koji vjeruju".

— "Noć i dan smo učinili kao dva znaka, pa smo zbrisali znak noći, a znak dana učinili vidnim, da tražite blagodati vašeg Gospodara i da znate broj godina i računanje vremena..."

— "On je Taj koji je stvorio noć i dan naizmjeničnim za onog koji želi da se sjeća Boga ili koji hoće da Mu zahvaljuje".

— "On je Taj koji je stvorio noć, da bi se u njoj smirili, a dan vidnim. U tome zaista ima znakova za ljude koji čuju".

Ima i drugih misli u Kur'anu u kojima Bog podsjeća Svoje robove na izmjenu dana i noći. Sad treba da u duhu Božje naredbe i u svjetlu nauke razmotrimo tu zakonitost i mudrost u stvaranju dana i noći, kao i to kakav udio ima slučaj u svemu tome.

Znamo da je zapremina Zemlje manja 1 milion i 300 hiljada puta od Sunčeve zapremine; da je Zemlja lakša od Sunca 332 hiljade puta; da je Zemlja najgušća planeta, što više ona je gušća i od Sunca, jer je gustoća Sunca četvrtina Zemljine gustoće, pa je i specifična težina svakog tijela na Suncu manja od specifične težine istog tijela kad je ono na Zemlji. Znamo i to da je Zemlja udaljena od Sunca 93 miliona milja; da se oko svoje osi okrene za 24 sata, a oko Sunca za 365,25 dana; da je njena putanja oko Sunca eliptična; da je brzina njena okretanja oko sebe 1000 milja na sat, a oko Sunca oko 65 hiljada milja i da se okreće pod nagetim uglom od 23 stepena.

Učenjaci kažu: kad bi zapremina Zemlje bila veća ili manja, teža ili gušća nego što jeste, došlo bi do poremećaja života na njoj jer njena veličina odgovara brzini i okretanju, a težina sili teže. Zato, da je veličina veća ili manja, promijenila bi se brzina i vrijeme. Da je sila teže manja, nestalo bi kisika. Da nema dnevnog okretanja, mi ne bismo imali redovni dan i noć, a kad bi brzina Zemljina okretanja oko sebe bila veća, odnosno manja od 1000 milja na sat (kao što je slučaj sa ostalim planetama), mi bismo imali dužinu dana 120 sati, usjevi bi propali od vreline, odnosno studeni i ne bi bilo mogućnosti za rad danju, odnosno za odmor i spavanje noću. Ta brzina je, međutim, stalna, bez ikakve promjene ni od jedne sekunde, i to na milione godina.

Da nema sile teže, koja vas "veže" za Zemlju, mi bismo lebdjeli zajedno sa našim domovima i potpuno se raspršili. Da nije te čudne ravnomjernosti između sile teže, koja nas privlači Zemlji i centrifugalne sile, koja nas od nje odbija, mi bismo letjeli, a naša mora bi se sa površine premjestila na Zemljine polove.

Da li sav taj čudni sklad, ta precizna ravnoteža mogu biti djelo slučaja?

Treba razmisliti o mislima iz Kur'ana koje se odnose na "omotavanje", odnosno "uvlačenje" noći u dan i dana u noć, njihovo brzo smjenjivanje i na "hod" poput hoda oblaka, pa naći otvorenu i jasnu tvrdnju da je Zemlja okrugla, da se okreće oko sebe, dakle tvrdnju još od prije 14 vjekova!

"Omotanje" može naći svoj put i pravi smisao jedino onda, ako je Zemlja okrugla i ako ima dnevno kretanje. Jer, smisao omotavanja ne bi bio jasan, kad bismo zamislili da je Zemlja pljosnata i da se Sunce nad njom pojavi, pa opet nestane, kao što se prije mislilo. A iz kur'anskih misli, kao što su:

"On namotava noć na dan, a dan na noć..."

"On uvlači noć u dan, a dan u noć..."

"On zaogrće dan tamom noći, a noć brzo slijedi dan..."

jasno se pokazuje naizmjenično nastupanje i da "namotavanje" jednog na drugo ide istovremeno, tako da kad god se namota noć na dan na jedan dio Zemlje, isto tako se namota dan na noć na njen sljedeći dio. Tako se, međutim, ne bi moglo shvatiti, kad bismo zamislili da je Zemlja pljosnata i bez kretanja, jer bi u tom slučaju Sunce čitavu nju odjednom osvijetlilo, odnosno na cijeloj Zemlji bi istovremeno nastao mrak, čim bi Sunca nestalo.

U "kretanju brda poput oblaka" nalazimo izričitu tvrdnju o Zemljinom dnevnom kretanju oko njene osi.

Na Zemljino kretanje oko Sunca, pak, kao i na to što iz toga proizlazi, naime 4 razna godišnja doba, aludira se ponavljanjem spominjanja kiše u mnogim mislima Kur'ana. Da nije, naime, toga okretanja ne bi bilo godišnjih doba, kiše ni života.

Kakav udio ima slučajnost u svemu tome?

Učenjaci kažu: kad bi brzina Zemljina okretanja (18 milja u sekundi) bila veća, odnosno manja za samo jednu sekundu svake godine ili svakih stotinu godina, nastao bi poremećaj u godišnjim dobima i padavinama, kao što bi do toga došlo i onda kad bi putanja, kojom Zemlja kruži oko Sunca, bila duža, odnosno kraća, kao što je to slučaj kod ostalih planeta. Isto bi bilo kad ta putanja ne bi bila eliptična.

Da Zemlja u svome kruženju nije nageta pod uglom od 23 stepena, na Zemlji ne bi bilo godišnjih doba, njen centralni dio bi bio pustinja sa stalnim žegama, a sjeverni i južni pod naslagama snijega. Da je stepen Zemljina nagiba veći, dva umjerena pojasa bila bi kao polovi: ili po svojoj dugoj noći i zimi, ili po svome dugom danu i ljetu. Dakle, taj stepen nagiba je upravo onaj potrebni i svrsishodni za tu neobičnu zakonitost.

Svi ti spomenuti elementi: brzina, razdaljina, vrijeme, veličina Zemlje, njeno kruženje, nagib, kao i drugi prouzrokuju nastanak 4 godišnja doba, umjerene pojase, isparavanje vode na Zemlji, vjetrove, koji zgušnjavaju i gone oblake, da bi iz njih nastala grmljavina, munje i kiša koja oživi dotle obamrlu zemlju.

Da li je ta zakonitost, taj red i preciznost djelo slučajnosti ili Mudrog Uma i Volje?

MJESEC

Šta je čovjek do sada saznao o Mjesecu, tom najbližem Zemljinom susjedu.

Evo najprije šta o njemu kaže Kur'an:

— "Zar ne vidite kako je Bog stvorio sedam nebesa u slojevima, na njima Mjesec učinio svjetlom, a Sunce svjetiljkom?"

— "Uzvišen je Onaj koji je na nebu postavio zviježđe, a postavio je i Sunce i Mjesec koji osvjetljava".

— "U Njegove znakove spadaju: noć, dan, Sunce i Mjesec. Ne klanjajte se ni Suncu ni Mjesecu, nego Bogu koji ih je stvorio!...."

— "... i potčinio je Sunce i Mjesec. Sve ide u određenom roku...«

— "I potčinio vam je Sunce i Mjesec koji se kreću stalno..."

— "Tako mi Sunca i njegova jutarnjeg svjetla; Mjeseca kad ga slijedi; tako mi dana kad Zemlju osvijetli i noći kad je obuhvati..."

— "On je Tvorac danjeg svjetla. Noć je dao radi odmora, a Sunce i Mjesec radi izračunavanja vremena. To je odredba Moćnog i Sveznajućeg".

— "Sunce i Mjesec se kreću prema određenoj putanji".

— "Mjesecu smo odredili faze, pa se vraća kao suha grančica".

— "On je Taj koji je stvorio Sunce da bliješti, a Mjesec da svijetli i odredio mu mijene, da biste znali broj godina i računanje. To je Bog stvorio samo na pravi način. On objašnjava znakove ljudima koji znaju".

To je jedan dio onoga što Kur'an govori o Mjesecu. Kasnije je došla nauka koja je otkrila tajne što se kriju iza tih kur'anskih aluzija.

Mjesec je nebesko tijelo bez vlastitog svjetla, pa ga dobiva od Sunca koje to ima, da bi ga reflektiralo na Zemlju, kao što to ističe Kur'an. Mjesec je Zemljin pratilac koji s njome i kao ona, kruži od zapada prema istoku. On ima dvojako kruženje: oko sebe i oko Sunca. Božja mudrost je htjela da se oba kruženja završavaju istovremeno i da Mjesec bude jednom stranom okrenut Zemlji, tako da mu drugu nikad ne vidimo. Zemlja, naime, završi svoje okretanje oko sebe za jedan pun dan, dok njeno kruženje oko Sunca traje punu godinu, kroz to se vrijeme ona oko sebe okrene 365 puta. Mjesečevo i jedno i drugo okretanje, tj. i ono oko sebe i ono oko Zemlje, traje jedan lunarni mjesec, kroz koje je vrijeme on Zemlji okrenut samo jednom stranom. Za vrijeme toga svoga jednomjesečnog okretanja on svakodnevno prevali 13 stepeni, a prema istoku svakog dana zakasni 49 minuta, da bi nam postepeno otkrio svoju svijetlu stranu, kojom počinje mlađak, potom pun mjesec i konačno postane kao suha i stara palmina grana, dok ga nestane, da bi se, nakon 29 dana i 8 sati, pojavio ponovo kao novi mlađak pomoću koga bismo mogli "znati broj godina i računanje".

Mjesec je nama najbliže nebesko tijelo, jer je od Zemlje udaljen samo nekih 240 hiljada milja, a težina mu je osamdeseti dio Zemljine težine.

I druge planete imaju svoje satelite od kojih su neki toliko maleni da im promjer ne prelazi nekoliko milja, dok su drugi toliko veliki da im promjer dostiže i do 3200 milja. Neki su toliko brzi da oko svoje planete obiđu za svega 6 sati, dok su drugi spori, pa im za to treba i do dvije godine. Jedini je Zemljin Mjesec taj koji za svoje kruženje oko Zemlje treba samo 1 mjesec.

Saznavši za sve te tajne, na koje aludira Kur'an, učenjaci su ujedno saznali za red, preciznost i zakonitost, tj. glavne elemente koji svagdje tako vladaju. Ti isti učenjaci kažu dalje u tome smislu: da istovremeno ne kruži oko sebe i Zemlje i da pri tome svakodnevno ne prevali 13 stepeni, sa zakašnjenjem od oko 49 minuta, Mjesec ne bi prolazio kroz svoje različite stanice, da bismo ga mogli vidjeti nejednaka za samo jedan mjesec, kroz koje vrijeme nastupi novi, pa mi ne bismo mogli pomoću njega računati mjesece i godine.

Da je udaljenost između Mjeseca i Zemlje manja, odnosno veća, da mu je veličina veća ili manja, odnosno da njegovo kruženje traje duže ili kraće — nastao bi poremećaj, zapravo nestalo bi Mjeseca. Naime, da je Mjesec Zemlji bliži, bila bi veća i njegova privlačna snaga, pa bi nastala tolika plima vode, da bi sve bilo poplavljeno, a daljim približavanjem Zemlja bi ga privukla, pa bi na nju pao. Kad bi, pak, Mjesec od Zemlje bio dalji, njegova privlačna sila bila bi mala, pa na Zemlji ne bi bilo ni plime ni oseke, a još većim udaljavanjem Mjesec bi privukla neka druga planeta i mi bismo bili lišeni njegove blagodati. Da je Mjesec veći, bila bi veća i njegova privlačna snaga, odnosno manja da je on manji. Da je, kao kod ostalih satelita, njegovo okretanje sasvim kratko, odnosno sasvim dugo, došlo bi do općeg poremećaja, pa bi naš lunarni mjesec trajao samo jednu sedmicu, odnosno dvije godine.

Opet nailazimo na pitanje: da li i u čemu tome ima ikakva udjela puka slučajnost?

KIŠA KAO NAJVEĆA TVORNICA

O kiši i nekim njenim tajnama bilo je već riječi kad smo govorili o Zemljinom godišnjem okretanju. Sad treba da čujemo šta kaže Kur'an o djelatnosti kiše koja sačinjava najveću fabriku:

— "Vidite li tu vodu koju pijete? Da li je iz oblaka spuštate vi ili Mi?"

— "Bog je Taj koji je stvorio nebesa i Zemlju i koji šalje vodu s neba, pa njome proizvodi plodove kao hranu za vas . . ."

— "Bog je Taj koji šalje vjetrove, pa oni potjeraju oblake, a potom ih on razastire po nebu kako hoće, komada ih, pa ti vidiš kišu kako iz njih pada . . ."

— "Bog je Taj koji šalje vjetrove, ovi gone oblak i Mi ga tjeramo u mrtvo mjesto, pa njime proživljavamo zemlju nakon njene obamrlosti . . ."

"Bog je Taj koji je s neba spustio vodu, pa njome oživio zemlju nakon njene obamrlosti. U tome zaista ima znak za ljude koji slušaju".

— "On je Taj koji je s neba spustio vodu, pa smo njome izveli rast svega . . ."

— "On je Taj koji šalje vjetrove kao veselu vijest pred Svoju milost (kišu). Kad vjetrovi ponesu teške kišne oblake, Mi ih tjeramo na obamrlu zemlju i uz pomoć vjetra spustimo vodu..."

— "On je Taj koji je poslao vjetrove kao veselu vijest pred Svoju milost (kišu). Mi smo s neba spustili čistu vodu, da bismo njome oživjeli obamrli kraj, te napojili životinje i mnogi svijet koji smo stvorili. Kišu smo među njih spuštali, da bi oni razmišljali, a većina svijeta hoće samo nevjerovanje".

— "S neba smo spustli blagoslovljenu vodu..."

— "S neba smo spustili vodu po našoj odredbi..."

— "Iz oblaka smo spustili vodu pljuskom, da bismo njome proizveli zrnje, bilje i vrtove gustih stabala".

— "Zar ne vidiš da je Bog spustio s neba vodu, pa smo njome izveli raznobojne plodove..."

— "Zar ne vidiš da je Bog spustio s neba vodu, pa je uveo u izvore u zemlji..."

— "Zar ne vidiš da Bog vodi oblake, zatim ih sastavlja, te gomila, pa vidiš kišu kako između njih izlazi..."

— "Zar nisu vidjeli da Mi navodimo vodu u pustu zemlju, pa njome izvodimo usjeve koji jedu njihove životinje i oni sami. Zar ne razumiju?

Treba razmisliti o ovim i prije citiranim tekstovima i u svjetlu nauke pažljivo razmotriti ulogu kiše koju smo navikli uzimati kao nešto sasvim obično, tako da u tome i ne vidimo neki neobični red i savršenstvo.

Zar ne zapanjuje ta nebeska tvornica, koju je Bog stvorio, rasporedio i, zahvaljujući tome redu i rasporedu, o kome je bilo riječi, dao da neprestano kruži u krugu, stalno i pravovremeno obnavlja, obavljajući svoju dužnost pravovremeno i besprijekorno, ta nebeska tvornica bez koje život na Zemlji ne bi mogao biti ni zamišljen...

To veliko čudo s kišom ne bi nikad moglo doći do izražaja, da nije kretanja, kruženja, nagiba, povećavanja nivoa mora, temperature Sunca, isparavanja, zgušnjavanja, rastapanja, ujedinjavanja, zgrušavanja i drugih pojava kao uzroka. Da li je moguće da su se svi ti zakoni našli odjednom na okupu, zahvaljujući pukom slučaju!?

O moru Kur'an govori na više mjesta. Evo nekih citata:

— "Bog je taj koji vam je more učinio podesnim da Njegovom odredbom po njemu plovi lađa i da vi pomoću njega tražite Božje blagodati, kako biste Mu bili zahvaln"i.

— "Vaš Gospodar je Taj koji vam morem tjera lađu, da biste tražili Njegovu blagodat. On je prema vama zbilja milostiv".

— "Zar nisi vidio da Božjom blagodati lađa plovi morem . . ."

— "Njima je jedan znak i to što smo njihov porod ukrcali u natovarenu lađu".

— "U Njegove znakove spadaju i lađe po moru kao brda".

— " . . . i lađa, koja plovi morem, noseći ono što ljudima koristi . . ."

— "Voda dvaju mora nije jednaka. Jedna je pitka, ukusna i lako se guta, dok je druga slana i gorka. A iz svake od njih jedete svježe meso i vadite nakit koji nosite. Vidiš lađu kako po moru siječe, da biste tražili Njegovu dobrotu i bili zahvalni".

U gornjim citatima ima više blagodati i mudrosti. Tu je, prije svega, mudrost u stvaranju mora kao takvog, zatim njegovu smještaju i slanu okusu, u poređenju sa jezerskim i riječnim vodama koje su stvorene kao pitke. Potom dolazi činjenica što je more puno ribe, jednog od najglavnijih artikala za ishranu čovjeka i, konačno, to što po njemu mogu ploviti lađe za promet ljudi i trgovine.

Samo po sebi i po svome smještaju, more predstavlja najveću blagodat i odraz mudrosti. Da ta ogromna površina vode, što pokriva dvije trećine Zemljine kugle, nije rastavljena kontinentima, ne bi bilo isparavanja ni periodične kiše, bez koje, opet, ne bi bilo života na Zemlji. Da je morska voda pitka, u njoj ne bi bilo životinja, a da je more smješteno samo na jednom mjestu Zemljine kugle, ne bi bilo isparavanja vode s mora i njenog ponovnog vraćanja u njega rijekama, a i same rijeke bi presušile.

Spominjući lađe i njihovu plovidbu morem, Kur'an mudro aludira na poznati Arhimedov zakon po kome se grade lađe i plivaju ribe.

I tako vidimo da je Svevišnji stvorio bića i zakone i učinio ih podudarnim u odgovarajućim mjerama i prilikama. Tako je i voda stvorena kao izvor života biljki i životinja, a kiša kao sredstvo za napajanje zemlje kad joj to treba. More je, opet, stalni pomagač kiši, a istovremeno i veliki rezervoar hrane i put za trgovinu. To sve na temelju zakona koji podjednako vrijedi i za zrak i vodu. Na temelju svega toga mi sigurno zaključujemo da to ne može nipošto biti djelo nekog pukog slučaja, nego samo Mudrog Zakonodavca.

Pogledajmo sad da li ta slučajnost ima ikakva udjela u stvaranju, učvršćivanju, uzdizanju i bušenju brda. O njima ima nekoliko misli u Kur'anu. Evo nekih:

— "Od onog što vam je stvorio, Bog vam je učinio hladnjake, a od brda skloništa..."

— "On je Taj koji je prostro zemlju i na njoj stvorio brda i rijeke..."

— "Zar površinu zemlje nismo učinili mjestom skupljanja živih i mrtvih i na njoj postavili stalne visoke planine, a vas napojili pitkom vodom?

— "A po Zemlji je razbacao nepomična brda, da vas ona ne potrese, pa rijeke i puteve da se pomoću njih snalazite".

— "A zemlju smo prostrli i po njoj razbacali čvrsta brda i dali da na njoj nikne svega mjerenog tezuljom mudrosti".

To su, eto, tek neki citati iz Kur'ana o brdima. Pa i u njima ima izričitosti i aludiranja: brda su klinovi koji drže ravnicu, ona su skloništa, zakloni od vjetrova, njihovi vrhovi ležišta snijega, utrobe magacini i filteri za vodu, dok su podnožja izvori vrela i rijeka.

I nauka kaže: da nije brda, ne bi bilo stalnih vrela, ni rijeka koje preko cijele godine natapaju našu zemlju, da bi se konačno slile u more. Da je sva Zemlja nizina i ravan, kiša, odnosno snijeg, koji bi pali na nju, razlili bi se u neredu na sve strane, pa ne bi bilo vrela ni rijeka koje bi se ulijevale u more i sigurno bi izostalo prethodno natapanje zemlje, zapravo ne bi kiše ni bilo, da nije tih brda. Dakle, da nije brda, moglo bi se bez pretjerivanja reći da ne bi bilo ni života na Zemlji. Ta činjenica odgovara na pitanje zašto Kur'an skoro uvijek uz brda spominje i vodu, rijeke ili vegetaciju.

A tek ta voda, za koju Kur'an kaže "Od vode smo stvorili sve živo", dok nauka tvrdi da je voda izvor svega živog na Zemlji! Da li, naime, slučajnost ima kakva bilo udjela u tome što je voda sastavljena od dva elementa i to je izvor života?

Voda je, kao što je poznato, sastavljena od kisika i vodika. Prvi se, međutim, ne spaja s drugim pod visokom, niti pod niskom temperaturom, pa nastaje pitanje kako se to dogodilo na Zemlji, a ne na nekoj drugoj planeti, pa je ta temperatura postala pogodna za jedinjenje kisika i vodika i nastajanje vode, toga izvora života?

Do spajanja kisika s vodikom može doći samo na temelju stalnog cikličnog zakona po kome, između ostalog, broj elektrona jednog atoma ne može biti veći od osam, a elemenat domaćin prima strani elemenat i s njime se ujedinjuje samo ako je broj stranih elektrona jednak broju "slobodne porodice" kod domaćina. Taj zakon sigurno ne može biti djelo slučajnosti!

ZRAK

Poznato je da je zrak sastavljen od kisika (21%), dušika (78%) i od nekih drugih plinova. Kisik je elemenat koji se mnogo isparava i brzo izmiče. On izmiče ili ga svega usisa zemlja, pa zašto nije izmakao sav, kao što se to s njim dogodilo na drugim planetama i zašto ga zemlja nije svega usisala? Nadalje, kako se dogodilo da ga je u zraku ostalo 21%, ni više ni manje, a to je upravo onaj potreban odnos za život svega živog. Jer, da ga je više, naši usjevi i šume bili bi spaljeni pri najmanjoj iskri u zraku, a da ga je manje, mi bismo se ugušili. Da li, dakle, u određivanju te proporcije ima slučajnost ikakva udjela?

Još je veća zagonetka u stvaranju i uređenju same tvornice zraka i još čudnija mudrost u proizvodnji te tvornice. Naime, naše tijelo treba da proizvodi stalnu toplotu, a toploti treba gorivo. A kisik koji udišemo kroz pluća izgara našu hranu. Ali, količina kisika u zraku je ograničena i ona tokom vremena mora biti iscrpljena, jer se kisik, što ga primamo izgaranjem, sjedinjuje sa ugljikom (karbonom), koji je u našoj hrani, pa iz toga spoja nastaje ugljikov dioksid, kojeg ako bude bilo preko 4% u vazduhu onemogućava život ukupnog svijeta pa i čovjeka. Kad bi stanje tako potrajalo, u zraku bi moralo nestati kisika.

Božja mudrost je odredila da vegetacija, za svoje življenje, hranu i davanje plodova, treba ugljik i da ga ne može dobiti izravno iz prirode, nego do njega dolazi preko ugljikovog dioksida. Ali, i dioksidova količina morala bi tako biti iscrpljena. Šta sad?

Ovdje se mudrost Velikog Tvorca pokazala u čudnoj razmjeni između nas i vegetacije. Naime, kao što već znamo, karbonov dioksid je istovremeno i ubitačan otrov i prava hrana! Otrov za živa bića, a hrana za vegetaciju! On se dobiva jedinjenjem ugljika i kisika odmah iza svakog izgaranja. Prema tome, dok udišemo kisik i varimo hranu, pa izdišemo ugljikov dioksid, mi nismo ni svjesni da pri izdisanju toga ubitačnog otrova isti šaljemo kao svoj poklon vegetaciji, koja iz njega crpi sebi hranu, njime održava svoj život i daje plodove. Naime, njeno lišće prihvata taj ubitačni otrov, pa čudnim hemijskim spajanjem između biljnog zelenila klorofila koji se nalazi u samoj vegetaciji i uz pomoć sunčeve svjetlosti nastaje njegovo rastvaranje na dva elementa: ugljik i kisik. Ugljični dioksid vegetacija uzima i rastapa vodom koju usisava iz korijena, da bi nam od njega napravila cvjetove i plodove, kao dar zahvalnosti, dok kisik ispušta, da bi nam za uzvrat dala dah života. I tako je Moćni Stvoritelj time neobičnim rasporedom stvorio stalnu tvornicu koja će kisik davati nama, a ugljik vegetaciji. I da nije te neobične razmjene, ne bi bilo ni života na Zemlji. To je zbilja vrlo neobična fabrika, skoro neobičnija od one kišne, pa stoga nema toga razboritog koji bi sve to mogao pripisati pukom slučaju. Ni to, kao ni sljedeću misao koju je ljudima uputio Kur'an prije četrnaest vjekova:

— »On je Taj koji je s neba spustio vodu, pa smo njome izveli vegetaciju svega, iz vegetacije zelenilo iz koga izvodimo zrnje u klasovima ...«

Šta znači to da Bog izvodi zrnje iz zelenila?

Baš u tome leži tajna i veličina ovog citata iz Kur'ana, a ujedno i ukazivanje na tajnu koja je, kao takva i do danas kod učenjaka!

Kao što je već rečeno, nauka zna da se vegetacija pomaže i hrani ugljikom; da taj ugljik uzima iz ugljikovog dioksida, toga ubojitog otrova i da pri tom nastaju hranjive materije*

Sinteza organske materije iz prostih mineralnih materija u zelenim biljkama uz učešće sunčeve energije zove za fotosinteza. Da bi se taj proces mogao odvijati potrebni su zelenoj biljc:i sunčeva energija, ugljikov dioksid i voda s mineralnim materijama.

Prema najnovijim istraživanjima kisik u zraku ne potiče od razlaganja ugljikovog dioksida nego iz vode. Prilikom fotosinteze vrši se fotoliza vode pri čemu se voda razlaže na kisik i vodik. Biljke ispuštaju kisik u spoljnu sredinu, a od vodika i ugljikovog dioksida nastaje organska materija — hrana svim živim bićima.

"Navjeća savršenost i prirodni fenomen u procesu fotosinteze predstavlja »hvatanje« energije sunčevog spektra od strane zelenih pigmenata biljke i njena transformacija u potencijalnu hemijsku energiju raznih organskih materija. Zato fotosinteza predstavlja proces bez kojeg se ne bi mogao održavati život na našoj planeti".

Ali, kako vegetacija razdvaja ugljikov diokid na dva elementa? Tu leži to čudo i ta zagonetka! Učenjaci smatraju da to nastaje kao rezultat neobičnog kemijskog djelovanja između zelene materije, koja je u stanicama lišća, zvana klorofil i sunčeve svjetlosti. A kako dolazi do takvog spajanja — to je tajna koju nauka još uvijek smatra jednom od mnogih zagonetki u svemiru. Sve što znanost zna je ovo: da nije te zelene materije ne bi bilo ni toga spajanja i ne bi mogao biti ugljikov dioksid rastavljen na ugljik i kisik, kao što ni vegetacija ne bi mogla uzimati svoju hranu, tj. dušik i od njega davati plodove.

ATOMI, ELEKTRONI, PROTONI I NEUTRONI

Da se još malo pozabavimo našom Zemljom! Ona je mjesto našeg boravka gdje nalazimo razne vrste hrane i pića, svjetlo, toplinu i uopće sva sredstva za život. Njeni pojedini dijelovi su predmet razmatranja, izučavanja, zaključivanja o njenu sastavu i neobičnom poretku. I sve to skupa i pojedinačno ostalo je u svojoj suštini nepoznato, zagonetno. Tako su prošli učenjaci gledali vanjštinu materije, a nisu mogli prodrijeti u njenu srž; gledali raznobojno svjetlo, a nisu dokučili tajnu njegove nejednakosti i raznovrsnosti. Međutim, oni su danas prodrli dublje, pa povećali i svoje uvjerenje u postojanje Boga.

Da je neko učenjake iz daleke prošlosti upitao od čega se sastoji ovaj svijet, odgovorili bi da njega čine čestice elemenata: voda, zemlja, vatra i zrak. Potom je znanost napredovala, pa su ljudi saznali da se ta četiri elementa i sami satoje od mnogo i mnogo elemenata, a ovi, opet, od mnogih nevidljivih i neizbrojivih malih dijelova. Iza toga je nauka u prošlom vijeku učinila naprijed velik korak i doznala da se ti djelići, koji su dotle smatrani nedjeljivim, jer su nešto najmanje što se može zamisliti, — ipak sastavljeni od još mnogo manjih dijelova — atoma. Prosječna težina jednog je 395 triliontina grama. Tu težinu smatraju velikom u odnosu na težinu elektrona i pro-

tona od kojih se sastoji atom. I, da bi nam lakše predstavili razliku, oni kažu da je razlika između zapremine jednog atoma i jednog elektrona, koji se nalazi u njemu, upravo tolika kolika je razlika između zapremine jedne praške i sobe.

Naučno je utvrđeno i to da atom ima omot i jezgro. Sam omot je sastavljen od jednog ili više elektrona, već prema rodovima, dok se jezgro sastoji od jednog odnosno više protona, te od jednog odnosno više neutrona, izuzimajući vodik u kome tih neutrona nema. Elektron je negativan, proton pozitivan, dok je neutron neutralna električna jedinica. Prema tome, materija, cio svijet, pa i mi u njemu, sastoji se od električnih sila koje su zgrušane u vidu atoma i elemenata. Ajnštajn je u svojoj teoriji relativiteta istupio tvrdnjom da su materija i energija jedno te isto. To mišljenje pokazalo se kasnije kao tačno kad se došlo u mogućnost razbijanja atoma i pretvaranja njegove materije u energiju. Ako su materija i energija isto, a materija, kao što je već razbijanjem atoma praktično utvrđeno, pretvoriva u energiju, onda ne stoji ništa na putu da se dokaže mogućnost pretvaranja energije u materiju! Svakako, to nije daleko i to će čovjeka približiti vjerovanju u mogućnost stvaranja materije ovog svijeta iz nepostojanja!

"Sva energija pripada Bogu". (Kur'an).

"Bog je zaista Moćan i Nedostižan". (Kur'an).

Još nešto o atomima, zapravo o zakonitosti i preciznosti koja vlada među njima. Broj elektrona u vanjskom pojasu atoma (koji smo nazvali omotačem) ravna se po broju protona u njegovu jezgru. Ako je tamo samo jedan proton, biće samo jedan elektron i u vanjskom pojasu, kao što je u vodiku. Ako su dva, biće i tamo dva, pa se tako broj polako uspinje jedan po jedan, od najlakših do najtežih elemenata po atomskoj težini, tj. do uranijuma. Pomoću te čudne ravnomjernosti među negativnim elektronima i pozitivnim protonima održava se ravnoteža elektriciteta atoma. Što se pak tiče neutralnih neutrona, njihov broj u jezgru atoma, bio mali ili veliki, nije ravnomjeran sa brojem elektrona, jer su ti neutroni neutralni. To neobično ustrojstvo svakako je vrijedno pažnje i zaključka da se ni u kom slučaju ni ovdje ne radi o djelu slučajnosti!

Ono što je od toga čudnije i veličanstvenije jeste taj ciklički zakon koji vlada pri raspoređivanju elektrona u orbiti atoma, pa i više orbita i, dalje, u spajanju različitih elemenata i njihovu komponovanju, shodno raspoređivanju i broju elektrona. Naime, učenjaci su otkrili da se mjesta elektrona u omotaču atoma organizuju po sistemu »osmice«. Kad, dakle, broj elektrona spoljašnjeg orbita atoma bude osam, time se kapacitet toga orbita zasiti, tj. ležaj se popuni sa osom, pa ne može primiti ni jedan drugi elektron. Ako baza ima devet elektrona, onda deveti zauzme sebi centar u drugom orbitu atomovog omotača. I tako ide, dok se ne popuni i novi centar sa osam elektrona, iza ovoga treći, četvrti i tako redom svaki po osam.

Još čudnije je to što se međusobno jedinjenje elemenata koji teče na temelju toga rasporeda »osmice« u spoljašnjosti atoma u mnogom odvija iz »gostoljubivosti". Naime, jedinjenje elemenata nastaje samo među njihovim elektronima. Prema tome, kad je broj elektrona elementa domaćina, koji je na spoljašnjosti omotača, manji od osam ili ima prazan ležaj, on sasvim širokogrudno može u taj primiti drugi elemenat, pod uslovom da broj elektrona elementa gosta bude odgovarao broju praznih ležaja elementa domaćina. Dakle, elemenat, u čijem je vanjskom pojasu osam elektrona, ne može primiti ni jedan više, dok onaj koji ih ima sedam, može se jediniti s drugim elementom u čijem je pojasu samo jedan elektron. Ako ih je pak 6, onda dolazi do jedinjenja sa dva itd.

Budući da je različitost osnovnih elemenata u svemiru uslovljena različitošću broja elektrona i kad je poznata atomska težina nekog elementa, time su poznate i sve njegove osobine, to je ruski učenjak Mendeljejev mogao klasificirati elemente prema njihovoj atomskoj težini, pa je izradio njihovu skalu u vidu uzlaznog uspona. Ali, i on je bio iznenađen prazninom, kao što su bili iznenađeni astronomi prazninom između Marsa i Jupitera. Zato je nadošao na to da kružna skala elemenata ide besprijekorno, bez praznine, izuzev tri elementa. Sad nastaje dilema da li je taj kružni zakon nedosljedan i netačan ili je dosljedan i tačan. U ovom drugom slučaju ta tri nestala elementa u ljestvici moraju ipak negdje postojati. Zanimljivo je da je Mendeljejev, koji je vjerovao u tačnost svoga kružnog zakona, počeo tvrditi da se ta tri nestala elementa moraju nalaziti na Zemlji. Šta više, on je na temelju njihove atomske težine koja dolazi na praznoj ljestvici, mogao odrediti sve njihove kemijske osobine, kao da ih vidi. Mendeljejev je imao sreću da prije svoje smrti (god. 1907.) čuje da je njegovo naučno proročanstvo tačno. Naime, učenjaci su otkrili te zagubljene elemente, a svaki je imao onu istu atomsku težinu i sve kemijske osobine koje je prorekao Mendeljejev.

SVJETLOST

Da kažemo sad nešto o stvaranju, formiranju i zakonitosti, koja vlada kod svjetlosti, a o čemu Kur'an mnogo govori.

Evo nekoliko citata iz Kur'ana koji se odnose na svjetlost:

— "Hvalimo Boga koji je stvorio nebesa i Zemlju i dao tmine i svjetlosti..."

— "Nije jednak slijep i okat, niti tmine i svjetlost, ni hlad i žega".

— "Reci: — Šta mislite ako vam Bog učini noć trajnom do Sudnjeg dana, koji bi vam bog, osim Allaha, donio svjetlost? Zar ne čujete?"

— "Kunem se onim što vidite i onim što ne vidite".

Šta znači, dakle, ta svjetlost pomoću koje vidimo predmete i kojom se Svevišnji zaklinje, kad, s druge strane, znamo da se On u Kur'anu zaklinje samo najvećim stvarima koje je stvorio?

Sunčeve zrake, koje dopiru na našu Zemlju, kao zrake svjetleće zvijezde, dolaze kroz eter u valovima različitih dužina od kojih mi možemo vidjeti sasvim mali dio, a to su valovi koji proizvode sedam spektralnih boja. Druge pak mnoge valove mi ne vidimo, jer nisu stvoreni da se mogu gledati i vidjeti. Nejednakost dužina valova je faktor koji ih rastavlja po bojama i djelovanju. Tako su najduži valovi čija se dužina određuje miljama, a nisu kraći od šest palaca — oni djeluju u radiu. Ako su kraći, oni daju toplotu, pa ih nazivamo tamnim toplotnim valovima, jer ih mi ne vidimo zato što im dužina nije veća od jedne tridesethiljadnine palca. Kad svojom brzinom pređu ovu količinu, oni mogu djelovati na naš vid, pa ih nazivamo svjetlosnim valovima. To su oni koji daju sedam spektralnih sunčevih boja. Različite brzine tih vidljivih valova djeluju na njihove boje. Kad im je, naime, brzina u jednom palcu 34000 valova, oni daju crveno svjetlo. Ako je brzina manja, svjetlost će biti narandžasta, zatim žuta, zelena, plava, pa modra. Ako su još mnogo kraći tako da ih je u jednom palcu 50.000, oni će dati ljubičasto svjetlo, dok će još kraći biti nevidljivi i davati ultraljubičasto svjetlo čije nam se djelovanje pokazuje u kemiji.

Postoji još mnogo skala, jer vidljivi svijet sačinjava samo neznatni dio nevidljivog. Naime, eterični valovi, koji su dosad poznati, nižu se u više od 27 skala od kojih je samo jedna vidljiva. To bi mogao biti pravi smisao već spomenutog citata iz Kur'ana: "Kunem se onim što vidite i onim što ne vidite".

Što se tiče biti samog etera, postoji samo nagađanje učenjaka, jer su se oni našli pred nekim stvarima za koje nagađaju da su objašnjive samo pod pretpostavkom da eter postoji. Oni svijetlost dovode u vezu sa zvukom, pa kažu da mora postojati neki posrednik koji stvari prožima i radi na prenošenju uticaja sa jednog na drugo tijelo. Tako, na primjer, kad se ispali top s velike udaljenosti, pa njegov zvuk dopre do nas, mi se pitamo šta je to što je preneseno iz topa do naših ušiju, ali ne nalazimo ništa osim zraka koji posreduje i koji je ispaljivanjem topa zadrhtao, pa su njegovi titraji doprli do našeg sluha. Ali taj zrak, koji može biti posrednik za prenošnje zvuka, nije pogodan i kao posrednik za prenošenje svjetlosti. Tako, kad gledamo u svjetlo elektične žarulje, koje se u povjetarcu iz daleka razljeva, a potom naiđe strašan ciklon, on kod svjetlosti neće izazvati nikakvo gibanje ili promjenu, kao što to često biva sa zvukom topa. Ako iz staklene kugle ispustimo zrak, pa u nju stavimo jedno električno zvono i žarulju, a potom u zvono pustimo električnu struju — tada nećemo čuti uopće nikakav zvuk. Ali, ako tu struju pustimo u žarulju, ona će odmah zasvijetliti. Tako doznajemo da zrak nije taj posrednik koji prenosi svjetlost, posrednik što ga učenjaci nazivaju eterom, a da pri tom ne poznaju njegovu suštinu. Međutim opiti su dokazali da eter ne postoji. Poređenje zvuka sa svjetlošću je poređenje s onim što nije isto. Jer, zvuk je u stvari odbijanje zraka i njegovi različiti drhtaji što dopiru do naših ušiju. Prema tome, da nije zraka ne bi bilo ni zvuka. Svjetlost, pak, sačinjavaju valovi zraka koji se kreću u slobodnom prostoru i bez ikakve potrebe za kakvim posrednikom.

Bez obzira na to da li je eter neka stvarnost ili pretpostavka, nas ovo zanima sa gledišta mudrosti i reda u stvaranju. Treba da imamo na umu razliku koju je Bog stvorio između zvuka i svjetlosti, obzirom na njihovo prenošenje. Da li možemo zamisliti šta bi bilo s našim sluhom, da nam zvuk dolazi kao svjetlost sa Sunca, zvijezda i drugih nebeskih tijela, odnosno da je slučaj obrnut, pa da nam svjetlost dolazi pomoću zraka? Tada bi sigurno došlo do poremećaja u sluhu i vidu.

AJNŠTAJN

Ajnštajn nije pokrenuo rasuđivanje, kao što neki površno misle, nego je ispravio neke njegove strane. On nije porekao neosporne istine, nego nas upozorio na to da, pri njihovom razumijevanju imamo na umu prostor, vrije-

me i kretanje kao spoznaje. Tako, kad kaže da prava linija nije najkraća između dvije tačke, relativitet računa s tim da je Zemlja ispupčena. Mi, međutim, zamišljamo da je ta linija na njoj ravna, dok je ona zbilja izbočena kao i površina Zemlje. Prema tome, nije ispravno uzimati da je najkraća linija između Njujorka i Pariza, na primjer, prava linija, ako je mjerimo po izbočenoj površini Zemlje. Ako bismo međutim, tu udaljenost mjerili u utrobi Zemljine kugle, i to između tačke na kojoj se nalazi Njujork i tačke na kojoj leži Pariz, onda tvrdnja, koja glasi da je prava najkraća linija između dvije tačke, ostaje i dalje ispravna. A kad, opet, relativitet tvrdi da dimenzija ima ne tri nego četiri i da je jedna od njih vrijeme — to dolazi u odnosu na tijelo koje se kreće, a ne na ono u mirovanju, kao i u odnosu na prostor i vrijeme u kojima dolazi do kretanja i kojima se koristi razumno biće.

Naučno je već utvrđeno da je svako tijelo u svemiru, od atoma do galaksije, u stalnom kretanju, sa različitom brzinom; da se tijela skupljaju i sužavaju na liniji pravca njihove brzine, i to u srazmjeru koji se povećava povećavanjem brzine, odnosno smanjuje njenim smanjivanjem; da je i masa materije relativno svojstvo čija se vrijednost povećava povećavanjem brzine tijela; da između mase i energije postoji apsolutna proporcionalnost, tj. energija je jednaka masi pomnoženoj sa kvadratom brzine svjetlosti. Prema tome, broj jedinica energije bilo kojeg tijela uvijek je jednak broju jedinica njegove mase pomnoženog sa utvrđenim brojem, a to je kvadrat brzine svjetlosti. Budući da ih ta stalna proporcionalnost čini jednim, to se uvijek povećavanjem mase povećava i energija i obratno. Tako ostaje da je materija uništiva. Budući da je i sama spoznaja o vremenu različita kod dviju osoba od kojih jedna stoji na jednoj, a druga na drugoj planeti, i to zbog nejednake brzine svake od tih planeta (jer je vrijeme — kako već znamo, uzastopno kretanje) — to je i mjerenje vremena relativno.

Iz svih tih naučnih istina proizlazi nekoliko naučnih zaključaka u koje spada i sljedeći: naša predodžba o di-

menzijama tijela, koje se kreće, ne može počivati na temelju nama već poznatih triju prostornih dimenzija: dužine, širine i dubine, nego tu moramo ubaciti elemenat vremena, tj. elemenat brzine koji, kao što znamo, odlučuje o dužini, masi i energiji tijela i, nadalje, o vremenu njegova postojanja, odnosno nestajanja.

To je, eto, smisao relativiteta koji, kako vidimo, ne mijenja niti poriče aksiome, kao što i ne udaljava od vjerovanja u Boga. Time što je proklamovao ograničenost vremena i prostora, relativitet je zapravo objasnio ono što je El-Gazali rekao još prije hiljadu godina i tako se približio vjerovanju Boga. Time što je proklamovao jedinstvo između materije i energije, zatim pretvaranje materije u energiju, kao i njeno uništavanje, te, konačno, što je zaključio da stvaranje i uništenje nije nemoguće (nasuprot učenju po kome u prirodi nema ništa što se stvara ili što se uništava, učenju koje nam je otežavalo vjerovanje u stvaranje nakon nepostojanja) — ovaj relativitet približio nas je vjerovanju u Boga, tačnije: on nas je približio Bogu!

Ajnštajn ne samo da je vjerovao u Boga, nego je i smatrao da nema toga genija koji dokuči neke tajne mudrosti i zakonitosti u stvaranju, a da njegovo vjerovanje u Boga nije veliko. Šta više, on misli da nauka u svome hodu ne može biti ispravna bez vjerovanja u Boga i da, s druge strane, to vjerovanje ne može biti osvijetljeno bez nauke. O svemu tome on vidno kaže:

"Najljepši drhtaj duše, koji osjetimo, jeste onaj koji nas obuzme kad stanemo na prag otvaranja vrata skrivenog. Taj drhtaj je jezgra spoznaje istine u svakom zanimanju i svakoj nauci. Zbilja je mrtav onaj kome taj osjećaj bude nepoznat, pa živi neshvatljiv, u strahu i bez ikakva oduševljenja. Suština osjećanja vjere u njenom korijenu je da znamo da Onaj čiju suštinu bića ne možemo spoznati — zbilja postoji i pokazuje se najvećim znakovima mudrosti i najblještavijim svjetlom ljepote koje mizerne sposobnosti mogu samo površno dokučiti".

Zatim Ajnštajn uzvikuje vjerom učenjaka koji shvaća međusobno pomaganje vjerovanja u Boga i nauke:

"Kako duboko vjerovanje u mudrost na kojoj je sagrađen ovaj svijet jeste bilo vjerovanje Keplera i Njutna! Koliko su oni gorjeli od želje da vide najmanju zraku svjetla Uma koji se pojavljuje na ovom svijetu!? Ne mogu zamisliti ni jednog istinskog učenjaka koji ne shvaća da se prava načela postojećeg svijeta zasnivaju na mudrosti koja ih čini razumljivim. Nauka bez vjerovanja u Boga ide poput hroma čovjeka, a vjerovanje bez nauke pipa kao slijepac".

VATRA

A sad nešto o vatri o kojoj Kur'an govori na nekoliko mjesta i kojom nas je Svemogući obdario, da bi nas podsjetio na postojanje namjere i mudrosti kod njenog stvaranja, odnosno nepostojanja nikakave slučajnosti ni u čemu što je u vezi s njom.

O vatri Kur'an kaže i ovo:

— "Vidite li vatru koju palite? Da li ste njeno drvo stvorili vi ili smo ga stvorili Mi? Mi smo vatru učinili kao podsjednik (na pakao) i kao korist putnicima (koji odsijedaju). Uzdiži, dakle ime svoga Velikog Gospodara!"

— "Onaj koji vam je proizveo vatru iz zelenog stabla, pa vi od njega ložite".

A nauka kaže da vatra sačinjava jedan fenomen povećavanja toplote koje proističe iz izgaranja nekih materija, a izgaranje, uzeto općenito, sačinjava više kemijskih fenomena koji nastaju pri jedinjenju koje bilo materije sa kisikom. Ali izgaranje što proizvodi toplotu nastaje samo iz jedinjenja kisika sa ugljikom. Ovog ugljika ima u prirodi u raznim anorganskim i organskim materijama, ali ga je najviše i najlakši je u vegetaciji. Kao što je poznato, naime, sva tkiva vegetacije nastaju iz ugljika, a ugljik je jedan elemenat u sastavu, hranjenju i plodovima vegetacije.

Da li smo dovoljno svjesni veličine, mudrosti i moći što je kazuju gornji citati iz Kur'ana? Vatra, naime, spada u najveće potrebe za održavanje ljudskog života. Da je kao voda i zrak, ona bi uništila svijet, odnosno bila bi stalna opasnost. Treba pripaziti kako joj je Tvorac pripremio zakone i elemente, te dao da njena energija bude skrivena u sirovom drvetu, a nama dao da je pri potrebi palimo. Stvoritelj je nama vatru stvorio i kao potrebu i kao podsjetnicu kojom se podsjećamo kad je proizvodimo iz zelenog i sirovog drveta gdje ne očekujemo da je skrivena. To, pored ostalog, izaziva čuđenje kod primitivnog pustinjaka i upućuje na moć Stvoritelja, kao što izaziva čuđenje i kod učenjaka koji kroz to vide tajne moći, mudrosti, reda, namjere i planiranja.

VEGETACIJA

Ima više misli u Kur'anu koje govore o vegetaciji. Tu se opetovano spominju njene različite boje, plodovi, vrste, veličine, okusi, miris, koristi itd.

Evo nekih od tih misli:

— "A na Zemlji su međusobno vezani krajevi, vinogradi, polja i palmovici (koji rastu) u skupinama i pojedinačno, a napaja ih ista voda. Po okusu činimo ih međusobno boljim. U tome zaista ima znakova za ljude koji razumiju".

— "Zar ne vidiš da je Bog spustio s neba vodu, pa smo njome izveli raznobojne plodove..."

— "On je Taj koji je spustio s neba vodu, pa smo njome izveli rast bilja svake stvari, od bilja zelenilo iz koga izvodimo zrnje u klasovima, a od palme, njene čahure, grozdove lako dohvatljive. Mi izvodimo vrtove s grožđem, hurme i šipke koji su slični (stablom i bojom), a raznovrsni okusom. Pogledajte plodove svakog od toga kad cvate, a gledajte i njihovo sazrijevanje. U tome zaista ima znakova za ljude koji vjeruju.«

— "On je Taj koji vam je s neba spustio vodu. Vi nešto od nje pijete, a od nje je i bilje na kome napasate. Njome uzgaja usjeve masline, palme, grožđa i svakovrsne plodove. U tome zaista ima znak ljudima koji razmišljaju".

— "Zemlju smo pružili, na njoj postavili brda i dali da iz nje niknu biljke svake lijepe vrste radi promatranja i pouke svakom robu koji se vraća Bogu. S neba smo spustili blagoslovljenu vodu i dali da uz njenu pomoć izniknu bašče, usjevno zrno i visoke hurme s grozdovima jednim preko drugih kao hrana robovima".

— "Mi spuštamo s neba vodu po odredbi, pa je zadržavamo u zemlji, a možemo je i dignuti. Zatim smo vam njome stvorili vrtove hurmi i grožđa. U njima imate mnogo voća koje jedete i stablo koje izlazi iz gore Sinaja koje daje ulje i začin onima koji jedu".

— "Nek čovjek pogleda svoju hranu! Mi smo izlili mnogu vodu, dali da raspukne zemlja (nicanjem), da niče zrnje, grožđe, hrana (sirova za životinje), masline, palme, vrtovi krupnih stabala, voće i ispasišta za življenje vama i vašoj stoci".

Jasno se vidi da Kur'an donosi izvrstan dokaz o postojanju i moći Svevišnjeg. Različiti ajeti kazuju da je stvaranje jedno od djela odluke, htijenja i mudrosti, a nipošto djelo pukog slučaja.

Sama nauka stoji zapanjena pred moći koja daje da iz iste zemlje niče raznovrsna vegetacija. Učenjaci, naime, kažu da su poznati sastojci čitave vegetacije. Svi oni svoju hranu usisavaju iz iste zemlje, svi se napajaju istom vodom, svi udišu isti zrak i svoju hranu i plodove daju od istog ugljika. Moglo bi se, dakle, očekivati da svi ti sastojci daju samo jednovrsnu vegetaciju. U čemu onda leži tajna da je ona raznovrsna po plodovima i okusu, kao što kaže Kur'an? Tako, na primjer, kad bi na prostoru od samo jednog kvadratnog metra posijali biljke i slatkog i kiselog i gorkog i otrovnog okusa, pa ih zalili istom vodom, dobili bismo kasnije ipak različite plodove bez i najmanjeg međusobnog miješanja.

Nauka danas zna da je Svemogući u ćelijama biljaka i životinja stvorio elemente razgraničavanja jezgra ćelije po vrsti. Tako biljne vrste shodno tim elementima formiraju svoje plodove, različite same po sebi, po svojoj boji i okusu. To, svakako, ne može biti djelo nikakve slučajnosti!

Međutim, treba obratiti pažnju na to da je Kur'an, između raznih vrsta biljaka, a njih je na milione od kojih ljudi imaju korist, odabrao i naročito istakao: žito, masline, grožđe, palmu i šip. To je učinjeno u svrhu ukazivanja na postojanje namjere i htijenja u stvaranju. Mi znamo, naime, da se nama potrebna hrana sastoji od skrobnih, sladornih i ugljikovih, kao i masnih materija. Skrob dobivamo iz raznih žitarica, slador i ugljik iz grožđa, hurme i šipa, dok masnoću dobivamo iz masline. Dakle, još jedna prilika za razmišljanje i značajno zaključivanje: Kur'an razgovara s Arapima o stvarima koje oni poznaju i koje im služe kao očit dar Božji. A preko njih govori i svima ljudima za koje zna da će kasnije doći nakon više od hiljadu godina, da bi kroz isticanje tih vrsta razumjeli šta znače ti primarni i nužni sastojci za ishranu ljudi, a da sad i ne govorimo o životinjama.

Upadno je što Kur'an mnogo spominje maslinu i njeno stablo kao blagoslovljeno i sretno, tako da ovu biljku navodi kao primjer Božjeg svjetla.

Maslina je blagoslovljena biljka kod svih naroda koji su od davnina živjeli na području Sredozemlja. Kod njih je ona bila simbol mudrosti, ploda i darežljivosti, pa od svih biljki ona najviše raste u Sredozemlju koje Bog opisuje kao "niti istočno, niti zapadno" kao i u susjednim svetim područjima koja se uzimaju kao kolijevka kulture i svih objavljenih vjera.

Kako da ne bude blagoslovljena, kad ju je blagoslovio Bog koji je dao da ona u biljnom svijetu bude jedno od Njegovih najneobičnijih stvorenja koje govori o Njegovoj moći, mudrosti i pažnji, jer nam u sebi krije i hranu i toplotu i vatru i svjetlo, što ne bismo mogli očekivati ni pomisliti od jedne takve biljke sa vječno zelenim lišćem. Iz nje vadimo cjelokupnu hranu za naš organizam, začin za jelo, toplotu za tijelo, te vatru i svjetlo od njena ulja "koje gotovo da osvjetljava iako ga vatra nije dohvatila. To je svjetlo nad svjetlom. Bog upućuje Svome svjetlu koga hoće..."

ŽIVOTINJE

A šta da kažemo o životinjama koje Kur'an mnogo spomije, ukazujući na njihovu različitost, iako su stvorene iz iste materije: vode i zemlje? Da li, naime, slučajnost ima ikakva udjela u njihovu stvaranju, formiranju, njihovim različitim vrstama i veličinama, organima, snazi, bojama, glasovima, koristi i šteti?

O takvim životinjama Kur'an kaže i ovo:

— "Bog je stvorio životinju od vode. Neke gmižu na trbuhu, neke idu na dvije, a neke na četiri noge. Bog stvara šta hoće. Bog je zaista svemoćan".

— "Zar oni neće pogledati devu kako je stvorena?"

— "Nema ni jedne životinje na Zemlji, ni ptice koja leti svojim krilima, a da nisu skupine, kao i vi (u stvaranju i održavanju)..."

— "Oni, koje vi molite mimo Boga, zaista neće moći stvoriti ni jednu mušicu, makar se radi nje svi skupili..."

— "Zar ne vidiš da je Bog spustio s neba vodu, pa smo njome izveli raznobojne plodove, a kroz planine su bijeli i crveni putevi, raznobojni, potpuno crni. A među ljudima, gmizavcima i životinjama ima također različitih boja (rasa i vrsta). Boga se boje samo učeni među ljudskim stvorenjima".

Nauka kaže da su elementi iz kojih se sastoji tijelo tih životinja poznati i da je svaka životinja u svom početku nastala iz praha ove Zemlje i njene vode, pa se potom razdijelila u vrste i razvila po zakonu evolucije (o kome je bilo riječi). Tako bi moglo i biti, jer izravno stvaranje ne upućuje na Boga više nego i stvaranje evolucijom, kako reče El-Džisr. Međutim, pravila, po kojima se ravna život pri nastanku živih bića, njihovom razvoju, međusobnom razdvajanju, sličnosti, nasljeđivanju i razdjeljivanju, to su zakoni, tj. djela volje, planiranja, htijenja i mudrosti, a nipošto pukog slučaja.

Poznato je da živa bića nastaju iz jajeta ženke i sperme mužjaka. Nauka je otkrila da svaka vrsta živog bića ima osnovna obilježja koja je Bog stvorio u jajima i u naumljenom živom biću. Ovim neobičnim obilježjima vrste se razlikuju međusobno po svojim svojstvima i osobinama, iako su sva živa bića, kao što kaže Kur'an, stvorena od vode.

A kakvog udjela ima slučajnost u nastanku buhe i slona, stjenice i morskog konja, žabe i ribe, pijavice i krokodila, srne i nosoroga, goluba i noja, leptira i orla, skakavca i pauna, lava i jagnjeta, mrava i deve, štipavca ubojitog otrova i pčele sa njenim ljekovitim medom?

Vjerojatno ste makar nekad razmišljali nešto o pčelama, odnosno o tome kako one daju med. Možda se neko upitao čak i to zašto takav med ne bi proizvodili leptiri. Takav med bismo mi vadili lakše i sa manje opasnosti. Leptiri nemaju sposobnosti da daju med, iako i oni, kao i pčele, sisaju cvjetove. Međutim, problem nije u tome što pčele i leptiri nisu jednaki. Ovdje se radi o neobičnom nagonu kojim je Bog obdario svaku životinju, da bi je pripremio i osposobio za cilj koji joj je namijenio. Upravo na taj nagon aludira Kur'an kad posebno spominje pčele, jer on najjasnije upućuje na to da Bog stvara, upućuje, inspiriše i najviše je vezan za čovjeka koji je sklon uživanju da bi se natjerao na razmišljanje o tim neobičnim stvorenjima.

Evo šta kaže Kur'an o pčelama:

— "Tvoj Gospodar je nadahnuo pčele: Pravite kuće u brdima, drveću i u onom što ljudi prave, zatim jedite od svih plodova i slijedite poslušno puteve svoga Gospodara ..."

— "Iz njihovih utroba izlazi raznobojan napitak u kome je lijek ljudima. U tome zaista ima znak ljudima koji razmišljaju".

Te sklonosti i nagoni kod pčela i drugih živih bića su pojave o kojima je vrijedno posebno razmišljati.

Za nagone neki učenjaci kažu da je to jedna vrsta razboritosti koja se na skali razvoja postepeno uzdiže. Neka živa bića mogla bi imati neku početnu, primitivnu inteligenciju koja bi mogla napredovati, kao što kažu i učenjaci, ali mi vidimo neke radnje kod malih životinja za koje se pretpostavlja da su na najnižoj ljestvici razvoja, radnje koje ne mogu izvesti velike i razvijene životinje, pa kod nas dokaz postane obrnut i skala umnog razvoja ide u suprotnom smjeru: odozgo prema dolje. Same male životinje nisu međusobno jednake, čak ni blizu po svojim instinktivnim postupcima. Ima ih, naime, takvih, koje umiju tražiti samo hranu, dok radnje drugih zapanjuju čovjeku um, kao što je slučaj sa mravima, pčelama, paucima i pticama. Tako taj dokaz o evoluciji ostaje netačan, jer se nagoni ne ravnaju po nekom pravilu, a zdrav razum mora priznati da su oni djelo mudre volje koja je htjela da se baš po tom nagonu neke slabe životinje koje treba da posluže kao dokaz o postojanju Boga, te Njegove moći i volje pri stvaranju.

Osvrnimo se malo na pčele o kojima govori Kur'an: pogledajmo kako nam prave med, kako grade svoje kuće, dijele ih vrlo neobičnim geometrijskim redom na "sobe": male za radilice, velike za trutove i druge za matice. Kao stanove, one su podijelile i poslove. Tako jedne sisaju slador iz cvjetova, druge pripremaju hranu mladima, dok im treće žvaču med, da bi ga lakše gutale. Kad mladi ojačaju i ne trebaju više tu pomoć, radilice napuste taj posao, ali ta pomoć prelazi na druge, i tako se ta kolektivna pomoć nastavlja bez poremećaja i zabune stalno i takvom preciznošću kakvu ne bismo mogli vidjeti ni u najljepšoj društvenoj ustanovi kojom upravlja razumni čovjek.

Kod mrava, nas opet, iznenađuje njihovo međusobno pomaganje pri skupljanju hrane, pravljenju stanova, raspodijeli poslova, iznenađuje njihova strpljivost i dosjetljivost kod prenosa, ostavljanja, razastiranja, sušenja i usitnjavanja hrane, kako ne bi u vlazi proklijala, pa se pitamo kojim razumom i nagonom te životinje vrše takve poslove koje nisu u stanju vršiti ni one najrazvijenije na skali evolucije, kao što su: slon, konj, lav i majmun?

A šta da kažemo za pauka koji svoju kuću pravi od vlastite sluzi i ona mu služi kao mreža za lov insekata za hranu; na kome je on stepenu skale evolucije pa može izvoditi tako precizne i zapanjujuće radnje i lukavstva?

Zatim te ptice za koje se kaže da se liječe same kad slome noge, praveći sebi zavoj tako što na slomljeno mjesto stave istovremeno i blato i drvo, potom stoje na suncu dotle dok se to zajedno ne stvrdne i tako kao zavoj stoji dok slomljeno mjesto ne zacijeli.

Dabar je, opet, vodena životinja o kojoj se pričaju prava čuda kad je riječ o tome kako on pravi svoje stanove i brane za ostavljanje hrane za vrijeme zime i snijega. On zubima odsiječe stablo, potom komad vuče zubima tokom vode na mjesto koje je odabrao za branu, skladište i boravište. Kad se brana formira od mulja što se naloži na komade drva, lišće, kore i vlakna što ih dabar stavi, onda svaki par dabara počne graditi na brani svoj stan od šipki, granja i kamenja, čvrsto ih vežući tako da od njih dobije kompletnu i blatom oblijepljenu prostoriju sa dvoja vrata, kao i jednu prostoriju na zemlji od suha drveta. Iza toga on donosi hranu sa grane, pa je satvlja kao rezervu u rezervoar i poslije, kad god zatreba, vadi iz zalihe, jede, pa se povlači u svoju suhu prostoriju u kojoj stanuje u miru i sigurnosti.

Pomoću kakva nagona i razuma ove životinje obavljaju te neobične radnje koje ne mogu obavljati slonovi, konji, lavovi, pa ni majmuni. A kakvu, opet, vezu ima evolucija sa mravima, pčelama, paunima i morskim psima...?

"Tvoj Gospodar stvara i odabire šta hoće". (Kur'an).

Stoku Kur'an spominje u brojnim citatima, ističući mnoge koristi koje ljudi imaju od nje, njen sastav, poslušnost prema ljudima itd., pa se možemo i ovdje upitati kakva udjela ima slučajnost u svemu tome?

Evo nekoliko misli iz Kur'ana o stoci:

— "Zar nisu vidjeli da smo im Mi stvorili stoku bez tuđe pomoći, pa je oni posjeduju; da smo im je potčinili tako da neku jašu, a neku jedu. Oni u njoj imaju koristi i napitaka. Zar, dakle, neće biti zahvalni!?

— "Vi zaista imate pouku u stoci. Mi vas napajamo hranom u njenoj utrobi i krvi: čistim i pitkim mlijekom onima koji ga piju".

— "... a od stočnih koža dao vam je šatore koje s lakoćom nosite kad putujete, i kad boravite, a od stočne vune, dlake i kostrijeti koristite se prostirkom i robom dok se ne istroši".

— "Bog je Taj koji vam je stvorio stoku, da bi neku jahali, a neku jeli. U njoj imate i drugih koristi, kao i to da sa njom podmirujete potrebu koju osjećate i da se na njoj i na lađama prebacujete".

To su, eto, neke izričite i pojedinačne, te neke skrivene i sumarne koristi što ih je spomenuo Kur'an.

Da vidimo sad šta o toj stoci kaže nauka:

Ona, kao i Kur'an, kaže da su te životinje sisavci, koji se hrane biljnom hranom, predstavljajući prvorazrednu korist za čovjeka: daju mu naročito mlijeko, meso, vunu, kostrijet, dlaku. Osim toga, čovjek koristi njihovu kožu, kosti i rogove, a za održavanje života potrebna mu je hrana koja sadrži proteine, ugljične hidrate, masnoće, mineralne soli i vitamine. Proteina ima potpunih i nepotpunih, a najveći izvor potpunih je meso i mlijeko, dok masnoće predstavljaju najbogatiju hranu u proizvodnji kalorija, a njihov najveći izvor je maslo, kajmak, mlijeko i meso, tj. stoka. Kao prvi izvor minerala spominje se mlijeko, a i najvažnije vrste vitamina postoje u mesu i mlijeku. Između svih sisavaca ove životinje jedine daju stalno i u velikoj količini mlijeko čak i onda kad im se odbije mladunče. Samo one posjeduju istovremeno i te odlike i sposobnost za oranje, nošenje i vuču.

Koja je to, dakle, sila koja je odredila da se stoka hrani biljnom hranom koju je lako pribaviti, a istovremeno da bude stalno skladište, stalna fabrika mlijeka, masnoće, mesa i svih proteinskih materija? Logično bi bilo očekivati da ta stoka, čija se hrana sastoji od trave (a ova od ugljika) proizvodi ugljikohidratnu opojnu i sladornu materiju, a ne meso, mlijeko i masnoće, odnosno sve same proteine!

Koja je to sila koja je, kao što aludira Kur'an, u tim životinjama sastavila i slabost i poniznost i povodljivost i lakoću u ishrani, pa ih osposobila za obradu zemlje, vuču tereta, nošenje hrane za čovjeka, njegovo odijevanje, toplotu, stanovanje, namještaj? Tako, na primjer, ako neko ima samo jednu kravu, ona će mu moći podmirivati sve njegove potrebe, a njegovo će biti samo da je pusti na ispašu, da bi jela hranu za koju Svevišnji kaže: "Nema ni jednog živog bića na Zemlji kome Bog ne određuje hranu . . ."

SISTEM PAROVA

Taj čudni parni sistem, koji je redovan i općenit, jer vrijedi za svako živo biće, a koji Kur'an spominje u mnogim ajetima, sam za sebe govori o namjeri, htijenju i mudrosti u stvaranju bića, životinja i biljaka.

Evo nekih citata iz Kur'ana o tome:

— "Bog je stvorio par: muškarca i ženu".

— "Slavljen je Taj koji je stvorio sve parove: od onog što niče iz zemlje i od njih samih . . ."

— "Bog vas je stvorio od zemlje, zatim od kaplje tekućine, a potom vas učinio parovima . . ."

— "On je Taj koji je prostro zemlju i na njoj stvorio brda i rijeke, a od svih plodova stvorio je par — dvoje . . ."

— "Od svega smo stvorili po par, ne biste li se vi opomenuli!"

Učenjaci kažu da su tim sistemom obuhvaćena sva živa bića: životinje i biljke, i to na isti način, istim redom, skoro istim organima i oplodnjom, pa se pitaju kako je došlo do te dosljednosti, općenitosti i istovjetnosti kod svakog živog bića.

Kad upoznajemo mišljenje Bergsona o tome, biće nam jasno zašto Kur'an više puta spominje taj sistem, naime uvidjećemo da to nije jedino stoga da bi istakao svoju dobrotu prema nama, nego je taj sistem zapravo sredstvo za nastavljanje i održavanje života na Zemlji, a iznad svega tu se krije upozorenje na nešto veličanstveno: to je odraz volje i namjere, a ne puke slučajnosti!

Ta dosljednost privukla je i pažnju Bergsona, koji — nakon što je govorio o čulu vida, naglasivši da zakonitost koja vlada u tom čulu kako kod ljudi tako i kod životinja ne može biti djelo slučajnosti — kaže: "Kad bismo i priznali mogućnost postojanja slučajnosti u stvaranju čula vida kod svih životinja, pa rekli da se životinje svode na samo jednu vrstu, što bismo mogli reći za vegetaciju, kao drugu vrstu koja se drži metoda sasvim različitog od onoga kod životinja, dok se kod oplođivanja drži onoga istog koji vrijedi i za životinje? Kako se, naime, moglo dogoditi da životinje pronađu muški i ženski pol i da to isto slučajno uspije i vegetaciji!?"

"Slavljen je Taj koji je stvorio sve parove: od onoga što niče iz zemlje i od njih samih..." (Kur'an).

EMBRIONALNI RAZVITAK ČOVJEKA

Taj razvitak čovjeka u raznim fazama Kur'an spominje u više od deset citata. Evo ih redom:

— "Ljudi, ako sumnjate u proživljenje nakon smrti, znajte da smo vas stvorili od zemlje, potom od sperme, zatim od embrija skladnog ili neskladnog oblika, da bismo vam (tom postupnošću) objasnili našu moć. U maternicama zadržavamo šta hoćemo do određenog roka, a zatim vas izvodimo kao dijete..."

— "Mi smo čovjeka stvorili od sperme, stavljajući ga na kušnju i Mi smo učinili da on čuje i vidi".

— "Čovječe, (koji poričeš proživljenje) što te je obmanulo (pa nisi pokoran) svome Plemenitom Gospodaru, koji te je stvorio, pa ti organe upotpunio, učinio te ujednačenim i sastavio u obliku koji je On htio!?

— "Zar čovjek ne vidi da smo ga Mi stvorili od sperme..."

— Proklet bio čovjek! Kako je nevjeran! Od čega je njega Bog stvorio? Od sperme ga stvorio, pa ga oblikovao..."

— "U razgovoru s njim, reče mu njegov drug: Zar niječeš Onoga koji te stvorio od zemlje, potom od sperme, zatim te stvorio kao potpuna čovjeka?"

— "Zar vas nismo stvorili od sperme i stavili je na sigurno mjesto do određenog vremena? Mi to možemo i kako smo moćni!"

— "Mi smo zaista stvorili čovjeka od tekućine, od blata, zatim ga učinili spermom u sigurnom prebivalištu, potom smo kaplju vode stvorili kao krv, krv kao embrio, embrio kao kosti, pa smo kosti odjenuli mesom".

— "... koji je uljepšao svaku stvar koju je stvorio i počeo stvaranje čovjeka od zemlje. Potom je njegov porod učinio od sperme, od slabe vode, onda mu dao lik i u njega udahnuo Svoga duha, dao vam sluh, vid i srca. Malo je ono koliko vi zahvaljujete".

— "On vas oblikuje u majčinim utrobama kako hoće..."

— "On vas stvara u utrobama vaših majki, dajući vam postepeno jedan oblik za drugim u tri tmine..."

To je jedan dio onoga što Kur'an govori o embrionalnom razvitku. Čujmo sad šta o tome kaže nauka: jaje, poput kokošijeg, samo mnogo manje, veličine jedne do dvije desetine milimetra, težine milionitog dijela grama. U tom jajetu je citoplazma, a u ovoj mjehurić zametka, dok se u samom mjehuriću skriva kap zametka (nukleola).

To jaje se formira u plodnici, u unutrašnjosti mjehurića koji plovi u svojoj tekućini. Kad se taj mjehurić razvija u njemu se poveća tekućina, onda se on rastegne i istanji, pa njegova opna prsne, a jaje izađe iz njega i či-

tave plodnice. Kuda tada ide to malo i neiskusno jaje po toj tmini? Ono ima sastanak sa drugom o kome mašta, a da se pri tom ne poznaju, pa žure jedno prema drugom i na putu se nađu, pa idu dalje zagrljeni i spareni u siguran bračni dom koji im je već pripremljen, da bi tamo od sebe dali potpuna čovjeka. No, taj put se sastoji od sasvim tamnog tijesnog i visokog jajovoda, koji ima promjer dlake, a skriva se za matericu i iz nje pruža u plodnicu. Odakle, onda i kako do njega dođe dragan, da bi se sastao sa svojom draganom. To spermetičko muško biće je uistinu upućeno, inteligentno, mudro, smireno, bezobzirno i lukavo. Ono zna da ga jaje čeka u ustima jajovoda i da do njega može doći samo kroz matericu. Zato ono u matericu uđe, pa opet bez čekanja izađe, dok ne dođe u jajovod do svoje dragane. Tada vidi da je prema krupnom jajetu sasvim maleno, jer mu dužina iznosi 0,060 milimetara, pa spozna: ako ne bude imalo duguljastu glavu, neće moći probiti zid jajeta; ako mu dođe polako i sporo, ploveći, kao što to čini jaje, neće mu stići u pogodno vrijeme; da će plivanje biti brže, ako bude u spiralnom pokretu; da brzo plivanje može biti samo prevrtanjem u vodi; da je njegova glavnina u glavi, a ne u repu. Sve to sazna to sićušno biće, pa sebi napravi duguljastu glavu, spiralan vrat za koji, opet, prilagodi dug rep kojim će udarati po vodi u kojoj pliva i prevrće se, a kraj repa sveže u čvor, kako bi se od njega moglo odvojiti kad uđe u jaje.

A to jaje — ženka vrlo je inteligentno, vjerno i čudno neporočno. Ono zna da je jedino i da mužjaka ima sasvim mnogo, jer se njihov broj penje na dvije stotine miliona. Svi oni hrle jajetu — ženki i kruže oko njega, udvarajući mu se preko zida i tražeći da se otvori. Kad mu stigne onaj raniji, hrabri, ono ga prihvati kao para, pa mu do svoga srca otvori posebna vrata koja se zovu vrata privlačnosti. Kad je ovo već ušlo, jaje ženke zatvori svoja vrata, prekine privlačnost, zaključa se i utvrdi, odbivši tako milione drugih prosaca koji će pomrijeti u tuzi žalosti.

Materica je vrlo gostoprimljiva, milostiva i dobrostiva. Svakog mjeseca ona se priprema, da bi dočekala, prihvatila i nahranila mladence, pa da se nadmu ćelije njene opne, u njoj prošire krvna zrnca i osvježe žlijezde. Kad je parenje završeno, tada materica udobno smjesti par, a ako se zbog čega bilo komplicira, ona se srdito odvoji, od žalosti rastrgne, pa zbog mrtvog jajeta "zaplače" obilnom krvlju. Ono što je čudnije, neobičnije, što još više ukazuje na nedostižnost Kur'ana i što pomaže da se bolje razumiju njegove tajne — jeste ono što se dogodi iza toga. Naime, tek što je parenje i miješanje gotovo, počne zajednički rad na izgradnji novog čovjeka. Zato dva partnera pomiješaju sve kromozome koje kod sebe imaju sa genima u njima koje je obilježila i oblikovala ruka sudbine perom nasljeđa koje prelazi preko generacija: sa djedova i očeva na sinove i unuke. Od te smjese formira se mješavina sperme na koju Svevišnji aludira u Kur'anu.

Kromosomi i geni su supstance za obilježavanje i oblikovanje pomoću kojih Bog stvori zametak od koga ima da bude skladan čovjek, tj. jedinka koja se od drugih ljudi razlikuje svim svojim tjelesnim i umnim osobinama, kao što su lik, veličina, boja, pol, ljepota, snaga, inteligencija i narav. Sve one ucrtavaju jedinki prve crte njena udjela u životu. I prije su ljudi znali da se dijete u utrobi formira oplođavanjem jajeta ženke i sperme muškarca i da ono od svojih roditelja i predaka nasljeđuje mnoge osobine, ali nisu znali šta je spermno biće šta je jaje i od čega se oni sastoje, kakve su i koje vrste njihove ćelije, kakav je njihov zadatak, kako se vrši oplodnja i kako dolazi do međusobnog nasljeđivanja. A komentatori Kur'ana bivali su zbunjeni pri tumačenju riječi "formiran i neformiran zametak". Danas, pak, učenjaci su upoznali većinu tajni toga neobičnog stvaranja. Otkrivanjem ćelija oni su upoznali i funkcije svake njene vrste, vidjeli očima te elemente razgraničavanja što ih nosi na glavi spermno biće, odnosno jaje u svome jezgru. Tako su oni upoznali razliku između ćelija formiranog zametka, koje sačinjavaju samo dijete u utrobi i onoga neformiranog koje se brine za njegovu zaštitu i ishranu, pa su im se srca ispunila strahopoštovanjem kakvo je Bog dao samo učenjacima.

To jaje mješavine sperme ide sporo po plodnici i iz nje prelazi u matericu tek nakon 8—10 dana. Kroz to vrijeme ono sebe jednom po jednom dijeli, kako bi svaki dio pripremilo za dužnost koju će vršiti pri formiranju, odnosno zaštiti i hranjenju novog djeteta u utrobi. Jaje dospijeva u bračnu kuću, koja je za njega pripremljena, pa se zalijepi za njen zid, a razdijeljene ćelije počnu svoj veliki posao na međusobnom pomaganju ili sa ćelijama zida materice. Ono tako oko djeteta u utrobi napravi tri omota, i to jedan povrh drugog. Prvi, vanjski omot je taj koji okružuje sve prevlake i zove se korion, pa jaje s njegove strane, koja se lijepi za zid materice, napravi sredstvo za početnu ishranu, zatim za formiranje čudnog posljetka, dok s vanjske strane, koja se ne lijepi za zid materice, napravi sredstvo za zaštitu toga djeteta. Drugi, pak, unutarnji omot jaje satka kasnije ispod koriona, da bi ovaj mogao potpuno obuhvatiti dijete iza tečnog omota koji ga obuhvata izravno, kako bi ga, sa dva prva omota, zaštitio od svakog udarca i potresa koji bi mogao doći izvana.

Istovremeno ćelije zametka, što formiraju dijete, svoj razvoj počinju od sperme do grudice zgrušane krvi i zametka, i to onim redom koji je spomenuo Kur'an... Od toga zacrtanog zametka, formiranog pomoću njegovih kromozoma, koji se međusobno miješaju i njihovih gena, počinje formiranje organa i crijeva, kao i zaštitnih opni, te opni za ishranu, i to od neoblikovanih ćelija koje oživljavaju. Tako jedan dio ćelija zametka formira osnove srca, dok drugi formira osnove moždine i kičme. Uz to, jedne ćelije formiraju osnove aparata za gutanje, disanje i razmnožavanje, a druge rade na formiranju kostiju. Svaka vrsta, dakle, radi u krugu svoje nadležnosti. Prema tome, ne prođe ni jedan mjesec, a zametak je skoro potpun čovjek sa svim organima, unutrinom i živcima. Kako su inteligentne te ćelije, kako moćne kad stvaraju potpuna čovjeka! A kako su, opet, slabe i nemoćne, kad već postanu takav čovjek, da stvore jednu sićušnu mušicu! Kako su inteligentne te ćelije koriona i zidova materice! Koliko su one mudre i milostive kad se udružuju u izgradnji posljetka djeteta u utrobi! One znaju da će novi čovjek — kad postane zametak i kad se formiraju njegovi organi trebati neki sistem za ishranu koji neće biti jednostavan apsorpcioni (usisni) i prokapavajući (osmotski) sistem koji postoji između vlakana koriona i krvnih šupljina materice, jer će to dijete, kad odraste, trebati više krvi, a kad krvi bude više, biće i veća potreba za njenim pročišćavanjem. Te ćelije znaju i to da je nedopustivo da sama majčina krv ulazi u dijete i da je toj krvi djeteta potrebno da se oslobodi nečistoće i otrova, kao što se oslobađa svako biće pa mora biti pronađeno neko veliko sredstvo koje će imati zadatak procjeđivanja, dovođenja i odvođenja čiste majčine krvi koja dolazi i nečiste krvi djeteta koja se vraća. Zato su izmislile posljedak i izgradile ga od vlakna i resa korina, te krvnih šupljina materice, spojile sa pupčanicom djeteta pomoću vene iz koje se u dijete prenosi supstanca hrane i kisika koji posljedak izlučuje iz majčine krvi, a zatim vena prenosi iz djeteta u posljedak u drugoj veni, otrova i prljavštine koje nastaju u tijelu djeteta. I tako, kad dijete izađe iz svojih "triju tmina" na svijet svjetlog zraka i grudi, kad postane sposobno udisati zrak plućima, hranu sisati usnama, otpatke izgarati u plućima i izbacivati iz grla — tada se posljedak otkine od svoga skrbnika čijeg se mlijeka odriče, nit se prekine od djeteta, a prolaz pupčanice zauvijek začepi.

Može li sav taj uređaj, sva ta zakonitost, na koju aludira Kur'an, biti djelo pukog slučaja?

Potom ona velika, neprocjenjiva, nježna i plamteća ljubav može imati samo jednu svrhu za koju je Kur'an našao najslađe, najnježnije, najmudrije, najtačnije, najjednostavnije i najdublje riječi kad kaže: "U Njegove znakove ide i to što vam je od vas samih stvorio družice, da bi se kod njih smirili, a među vas stavio ljubav i milosrđe . . ."

ŽIVOT

O životu živih bića imamo u Kur'anu, pored ostalih, i ove citate:

— "Zar ne vide oni koji neće da vjeruju da su nebesa i Zemlja bili jedna cjelina, pa smo ih mi razdvojili, a od vode stvorili sve živo? Zar, dakle, oni neće vjerovati?"

— "Bog je svaku životinju stvorio od vode..."

— "U Njegove znakove spada i to što je vas stvorio od zemlje, zatim ste postali ljudi koji se širite".

— "On je Taj koji vas je stvorio od zemlje, zatim odredio smrt. On zna vrijeme Sudnjeg dana, a poslije vi opet sumnjate".

— "Ljudi, vama se donosi jedan primjer, pa ga poslušajte! Oni, koje vi osim Boga, molite, zaista neće moći stvoriti ni jednu mušicu, makar se radi nje svi skupili. Ako bi im mušica nešto uzela, oni neće moći to od nje izbaviti. Slab je i Onaj ko traži i ono traženo. Oni Boga ne priznaju istinski. Bog je zaista Snažan i Svemoćan".

— "Pitaj ih, dakle, da li je teže stvoriti njih ili one koje smo već stvorili? Mi smo njih stvorili od ljepljive zemlje. Možda se čudiš njihovu nevjerovanju, a oni, međutim, (Objavu) ismijavaju i ne opamećuju se kad budu opomenuti".

To je jedan dio onoga što Kur'an govori o stvaranju života od ljepljive zemlje, isto ono što kaže i nauka.

Šta je, dakle, taj život o kome su učenjaci, zajedno sa Kur'anom složni da je sastavljen od vode i zemlje, a onda su zastali zapanjeni na pragu njegove tajnosti?

Oni su upoznali mnogo toga što se odnosi na sekundarne, primarne, elementarne, prirodne i konstruktivne stvari života. Tako, na primjer, oni znaju da se živa bića sastoje od ćelija, ćelije od protoplazme, a ova, opet, od ugljika, kisika, vodika i dušika. Oni su pokušali da život stvore u čemu bilo, ali nisu mogli, pa su, kao što tvrdi i Kur'an, priznali da je nemoguće stvoriti čak i jednu mušicu! Sjetimo se riječi Buhnera: "Samo jedno krvno zrnce, iako jednostavno, predstavlja toliku složenost da je nemoguće da nastane izravno iz nežive materije, odnosno njen takav nastanak s naučnog gledišta bio bi sigurno čudo koje od razuma ne bi bilo manje daleko nego što bi bio nastanak najviših živih bića izravno iz nežive (anorganske) materije".

Tomo Akvinski o tome kaže ovo: "Nema učenjaka koji je do danas upoznao suštinu jedne mušice". O istoj temi Rodžer Bakon misli ovako: "Ne postoji ni jedan prirodni učenjak koji bi mogao saznati sve o prirodi samo jedne mušice". Sve njih, kao i druge, preduhitrio je Kur'an riječima: "Ljudi, vama se donosi jedan primjer, pa ga poslušajte! Oni, koje vi molite, osim Boga, neće zaista moći stvoriti ni jednu mušicu, makar se radi toga svi skupili . . ."

Zdravi umovi susreću se na istini i taj susret je tim lakši što je njihovo znanje veće. Stoga vidimo kako se učenjaci, nakon materijalističkog izopačenja koje je neke obuzelo u devetnaestom vijeku, opet vraćaju susretu na istini, pa gotovo jednoglasno na usta svojih kapaciteta zaključuju da ti zakoni po kojima je život nastao i razvio se, nose u sebi jedinstvo namjere, volje i mudrosti, što zdravu umu, koji razmišlja, kazuje da ne može vjerovati da je taj život stvoren i da se razvio pukim slučajem.

Tako lord Kelvin, veliki engleski učenjak, otvoreno objavljuje svijetu svoje vjerovanje, ismijavajući one koji uče da je život stvoren slučajno i čudeći se tome što se neki učenjaci ne osvrću na nepobitan dokaz postojanja i jedinstva Boga koji se nalazi u djelima zakonitosti i mudrosti. On, naime, kaže: "Čovjeku je nemoguće zamisliti početak ili trajanje života bez postojanja neke stvarajuće i vladajuće sile. Duboko vjerujem da su neki učenjaci, u svojim filozofskim raspravama o živim bićima napravili prevelik propust prema nepobitnom dokazu koji postoji u zakonitosti ovog svijeta. U onom što nas okružuje mi, naime, imamo više jakih i nepobitnih dokaza za postojanje Velikodušnog i Umnog Zakonodavca. To su dokazi koji nam preko prirode pokazuju da djelo slobodne volje, koje u njoj postoji, uči nas da se sve žive stvari oslanjaju na Jednog Jedinog i Vječnog Tvorca.

A veliki Ajnštajn, nakon Kelvina, istupa ovim riječima: "Bit vjerskog osjećanja u najvišem stepenu leži u tome da spoznamo da Onaj čiju suštinu bića ne možemo nikako upoznati uistinu postoji i javlja se najvećim zakonima mudrosti i najsjajnijim svjetlom ljepote. Ne mogu zamisliti pravog učenjaka koji ne shvaća da pravi temelji postojećeg svijeta počivaju na mudrosti koja ih čini shvatljivim. Jer, nauka bez vjere, ide poput hroma čovjeka, a vjera bez nauke pipa poput slijepca".

Poslije ovoga ne treba tražiti bolji susret između genija s jedne i Kur'ana s druge strane koji nam kaže: "Boga se boje između Njegovih robova samo učenjaci..."

Evo sad nekoliko citata iz Kur'ana koji govore o samom čovjeku:

— "Zaista smo stvorili čovjeka u najljepšem skladu".

— "Čovječe (koji poričeš proživljenje), što te je prevarilo (pa da budeš nepokoran) svome plemenitom Gospodaru koji te je stvorio pa te upotpunio i učinio ujednačenim".

— "... koji je uljepšao svaku stvar koju je stvorio i počeo stvaranje čovjeka od zemlje".

— "Zar poričeš Onoga koji te je stvorio od zemlje, pa od sperme, a zatim te stvorio kao potpuna čovjeka?"

— "On je Taj koji vas je stvorio od zemlje, a potom odredio rok i on zna vrijeme Sudnjeg dana. Iza toga vi opet sumnjate".

— "Mi smo ih zaista stvorili od ljepljive zemlje".

— "Da li je čovjeku prošao jedan dio vremena kad on nije bio nešto vrijedno spomena?"

— "Čovjeka smo mi stvorili od sperme, stavljajući ga na kušnju i mi smo učinili da on čuje i vidi".

— "Čitaj, počinjući imenom svoga Gospodara koji je sve stvorio. On je stvorio čovjeka od embria. Čitaj, a tvoj Gospodar je najplemenitiji, koji je čovjeka naučio peru. On je čovjeka naučio onome što on nije znao".

— "Bog je naučio Adema sva imena".

— "Spomeni im kad tvoj Gospodar reče anđelima: — Svakako, Ja ću stvoriti čovjeka od blata. Kad ga upotpunim i u njega udahnem Svoga duha, vi mu se poklonite!"

To je, eto, jedan dio citata iz Kur'ana koji govore o stvaranju čovjeka od strane Boga, i to od zemlje i vode, u razdoblju koje je kod njega određeno, nakon što čovjek nije bio na zemlji i nakon što nije bio nešto spomena vrijedno. A to je skoro isto što kaže i nauka o formiranju čovjeka od zemlje, vode i protoplazme u periodima razvoja, i to nakon što mu nije bilo nikakva traga u donjim slojevima zemlje.

Taj čudni čovjek, koji svoj život počinje od zemlje i vode, a potom od sperme, kao i svako nerazumno biće, pa postaje filozof koji "poznaje sva imena" i povećava svoj razum, da bi spoznao sve što postoji na ovom svijetu: bića, materiju, red, istinu, dobro i ljepotu — kako bi iz toga mogao dati nauku, umjetnost, književnost, poeziju, muziku, mudrost, filozofiju i mistiku pomoću kojih nesvjesno otkriva ono u čemu je Božji duh — eto takav čovjek, odnosno stvaranje takvog čovjeka da li može biti djelo nekog pukog slučaja?

Da se upitamo baš sada: šta je taj čovjek i kako on biva stvoren u "trima tminama", kako se razvija u majčinoj utrobi od sperme do ugruška, zametka i potpunog čovjeka, tj. iz jedne u drugu fazu? Kako se on u majčinoj utrobi hrani na čudan način, kako diše, zadaja, jede, žvaće, guta, kako sisa svoju hranu, kako zagrijava tijelo, izbacuje izmetinu, ubacuje krv u kanale tijela, kako bi napojio njegova velika polja tom neobičnom pumpom koja ima razdvojene prostorije i čvrste zapušače, a radi puno vrijeme u stalnom krvotoku kroz koji prolaze crveni potoci čiste i pročišćene krvi sve do periferije tijela, a vraćaju se plavi, puni otpadaka od filtera, zapravo strašnog krematorija koji krv pročisti i dadne da nosi novo gorivo, kako bi se vratila u pumpu koja će je ponovo ubaciti u tijelo, da bi nastavila trajan život u kome nema stanke ni jednog časa . . .!

Kako taj čovjek prerađuje hranu u stomaku, uređuje i smješta? Šta je stomak? Šta predstavlja taj dio ljudskog tijela koji hranu raspoređuje, čuva i uređuje, čiji se rad poremeti, ako u krvi bude jedan promil više šećera, a normalizuje, ako ta količina nestane?

Šta su paraštitaste hormonske žlijezde sa tajnim kemijskim lučenjem koje gospodare živčanim mišićima, kostima, razumom, srcem, arterijama i vratom, pa tijelo uvećavaju, odnosno smanjuju, produžuju, odnosno skraćuju, razum izoštravaju da ne slabi, tijelo zagrijavaju da se ne ohladi, krvni pritisak dižu i spuštaju, živce čine raspoloženim i neraspoloženim, u soli čuvaju omjer i održavaju potrebnu količinu, šećer povećavaju kad ga nije dovoljno, odnosno izgaraju kad ga je previše, kostima zadržavaju kreč, a ćelijama roda daju njihov rod...? Šta su prostim okom nevidljive ćelije čiji broj u tijelu jednog čovjeka iznosi na trilione i kako se one organizuju u grupe, da bi svaka sačinjavala dio tijela? One su kao mravi ili pčele koje znaju ulogu koja im je određena da je odigraju u životnoj drami.

Šta znači to neobično kemijsko i mehaničko živčano ustrojstvo koje čini da svaki organ, svaka žlijezda i ćelija stoje u skladu s drugom i da se uzajamno pomažu, kako bi u krvi, vodi, temperaturi, sluzi, sokovima, slanosti, kiselosti i sladu tijela uspostavili stalnu i strogu ravnotežu, popravili svaki kvar i nadomjestili svaku manjkavost.

A šta tek da kažemo za naš razum? Mi se pitamo kako shvaćamo, pamtimo i čuvamo milijarde spoznaja, gdje ih čuvamo, kako ih vadimo iz njihovih slagališta kad nam zatrebaju? Kako se prisjećamo, kako poredimo, obrazlažemo, sudimo, zaključujemo? Šta je taj komad mesa i klupko živaca pomoću koga nas je Tvorac "naučio sva imena" i uzdigao nad anđele?

Šta je taj zapanjujući i čudni aparat kojim mi dominiramo, ali i koji dominira nama, i to nekad svjesno, a nekad nesvjesno, tako da s jedne strane i svojevoljno utičemo na neke naše organe, dok on, s druge strane, pomoću svojih vlakana odlučuje kod većine naših organa, zapravo na svaku ćeliju našeg tijela, i to svojom posebnom voljom, a bez našeg znanja, tako kao da u tom aparatu postoje dva samostalna razuma: pažljivi i nepažljivi koji je preči da se okarakteriše kao pažljivi, jer onaj pažljivi može pogriješiti dok onaj ne može i jer pažljivi ne pazi poslove svoga kolege, niti se ikad u njih miješa, prosto stoga što bi ih u tom slučaju pokvario? Nepažljivi, pak, zna za sve poslove pažljivog, pa ih potajno uređuje. Kad se pažljivi umiri i prestane raditi, tada prestanu raditi naši mišići, naš mozak prestane ispravno misliti, pa mi tada najviše sličimo osobi koja spava. Ako, pak, prestane raditi nepažljivi, tada se poremeti rad i srca i stomaka i sluha i vida, zapravo svega u nama, pa nam u tom slučaju slijedi neminovna smrt.

A šta je tijelo koje se sastoji od preko 12 miliona ćelija međusobno sastavljenih živčanim vlaknima nebrojenih vrsta, a svaka radi tako tačno i skladno kao da se radi samo o jednoj ćeliji?

Moždana opna sliči generalštabu u čijoj svakoj sobi ima po jedan oficir koji izvana prima na hiljade pošiljki koje stignu putem osjetila i o njima obavještava vrhovno rukovodstvo. A vrhovni komandant rukovodi raspoređivanjem tih brojnih pošiljki, pa jedne pročita, druge ostavi, treće zabaci, da bi ih kasnije upoređivao, dotjerivao i ispravljao, dok iz novih i starih sačuvanih utisaka ne formira neku neobičnu spoznaju.

Da li, dakle, sva ta preciznost, ravnomjernost, sklad, zakonitost, međusobno pomaganje miliona čestica, ćelija i živaca — da li sve to može biti djelo nekog pukog slučaja?

ZAVRŠNA RIJEČ

Vjerovanje u Boga je i istina, i potreba, i nužda.

Da je istina — to se vidi iz prošlog izlaganja.

Vjerovanje u Boga je potreba i nužda stoga što to vjerovanje predstavlja:

izvor vrlina, zauzdavanje nevaljalih djela, jačinu savjesti, dokaza, odlučnosti u nevoljama, balzam strpljivosti u nesrećama, stub zadovoljstva sa sudbinom, svjetlo nade u grudima, hranu duše kad ovu život ostavi bez hrane, utjehu srcima kad smrt nastupi ili kad se približi i najčvršću vezu između čovječnosti i njenih plemenitih ideala.

Nipošto nas ne smije zavarati mišljenje nekih da moral čini vjerovanje u Boga nepotrebnim, jer taj moral, za koji smo složni da je potreban u svrhu uspostavljanja normalnih odnosa između naše prirode i potreba zajednice, u slučaju nedaća i nevolja mora se temeljiti na tom vjerovanju. Šta više, i sama savjest, u slučaju melankolije, oslanja se samo na vjerovanje u Boga.

Ljudi se pokoravaju moralu jedino zbog neke zapreke od vlastite zabrane iz Kur'ana ili ograničenja od strane društva. Kad se, prema tome, nađemo izvan domašaja vlasti, zakona, vjere ili društva, nama kao jedina zapreka stoji savjest. A u borbi nagona i savjesti rijetko kad pobijedi savjest. To bude slučaj samo kod malog broja ljudi. A i ovi, kad su im nagoni buntovni, drže se savjesti jedino ako se boje Boga.

Kad bismo moral ostavili po strani i obratili pažnju na našu potrebu za vjerom kao dokazom odlučnosti u nevolji, balzamom strpljivosti, smirenosti duše, nade za srca i lijekom od bijede života — mi bismo vidjeli da bismo bez vjere bili najnesretniji u životu i na nezavidnom stepenu među svima živim bićima. Jer, eto, i životinje ogladne, ali se ne boje za opskrbu, niti da će osiromašiti, pa ne prosjače, kao što to činimo mi. I one se razbole, kao i mi, umiru kao i mi, ali su oslobođene razmišljanja o posljedici bolesti, rastanku sa milima i budućnosti mrtvih nakon smrti. I životinje na neki način shvaćaju i znaju što im šteti, a šta opet koristi, ali su izvan obaveza, sumnji, razočarenja, grižnje savjesti.

Što se, pak, tiče toga živog, slabog, nezasitog, ponosnog, oholog bića koje filozofira, koje prolijeva krv i koje spopada nevolja u životu i to najviše zbog njegova razmišljanja — ono za svoju nevolju može naći lijek samo u vjerovanju u Boga. To vjerovanje je ono što će ga ojačati, utješiti, zabaviti, ispuniti nadom, zadovoljiti, ono što će ga učiniti čovjekom koji ide svome idealu, da bi mu se poklonili anđeli. A bez toga vjerovanja taj bijedni čovjek bio bi najniže i najnesretnije stvorenje.

U vjerovanju u Boga čovjeka vodi to mišljenje koje je bilo uzrok njegovoj sreći. On je rob svoga mišljenja prije nego što je rob svoga Gospodara, a istinski rob svoga Gospodara može biti samo kroz to svoje razmišljanje koje mu plete većinu niti njegove sreće i nesreće na ovom i budućem svijetu.

Bog je čovjeka stvorio, uzdigao, odlikovao i između svih ostalih živih bića izdvojio umom pomoću koga ga je svemu naučio, odredio za Svoga namjesnika na Zemlji, uzdigao nad anđele. Odredio je spas onome ko svoj um očisti, odnosno propast onome ko ga uprlja.

Svoj um mi čistimo razmišljanjem, dok se ne uzdignemo do svoga ideala, dok ne dođemo do uvjerenja tako da Boga vidimo, a slast vjerovanja osjetimo toliko da spoznamo tajnu svoje nesreće i svoje sreće, slabosti i snage, nemoći i moći, potčinjenosti i slobode, pa čak i misteriju svoga stvaranja, postavljanja na raskrsnicu dvaju puteva i stvaranja u takvom liku koji je podložan dvjema suprotnostima, bez kojih je neshvatljiv smisao potčinjenosti i obožavanja.

Stoga je naša dužnost pozivati u vjerovanje u Boga, to vjerovanje pripremiti i olakšati za dobrobit našeg uma, spas srca, mir savjesti i cjelovitost čovječnosti i ideala, te sigurnosti ljudske zajednice.

Ako u razmatranju uzmemo uzroke sumnje i dokaze za vjerovanje u Boga, pa ih po njihovu ishodištu pažljivo razvrstamo, uvjerićemo se da dokazi za vjerovanje postoje u svakom vidu postojanja, a da se uzroci sumnje svode na nejednak udio koji je ljudima dosuđen u imetku, porodu, zdravlju, bolesti, časti, sreći itd. S druge strane, ne postoji ni jedan razborit čovjek kome je dato da potpuno sagleda sve što je na ovom svijetu: stvaralaštvo, namjeru, brigu, mudrost, preciznost, dobrotu, ravnotežu, harmoniju, ljepotu, veličinu, da bi poslije mogao povjerovati da je ovaj svijet stvoren sam od sebe, pukim slučajem, bez Sveznajućeg i Mudrog Stvoritelja. To ne bi mogao, ma koliko bila jaka njegova sumnja i ma koliko on bio nesretan. Ali, isto tako, nema toga vjernika, ma koliko velika bila njegova vjera, koji bi iz svojih misli mogao odagnati svoje čuđenje tome što su ti udjeli nejednaki. Zato dolazimo do saznanja da je raspravljanje o sudbini klizav teren za ljudski um.

Ako taj jedini uzrok sumnje i nedoumice uporedimo sa nebrojenim i nepobitnim dokazima o postojanju Boga, nakon dugog, temeljitog i nepristrasnog razmišljanja, mi ćemo uvidjeti da tu nejednakost blagodati i nevolja kod ljudi možemo uzeti kao pojam čiji nam je uzrok sakriven, odnosno mudrost nejasna, kao pogrešno razumijevanje pravog smisla sudbine. A to je tajna za svakoga. Sumnja, pak, koja dođe kroz tu tajnu, jeste slaba, pa ne može srušiti uvjerenje koje postoji na temelju nepobitnog dokaza.

Tačno je da nevolje i neprilike zbilja mogu uzdrmati vjerovanje u Boga i navesti neke na to da se upitaju za smisao stvaranja toga nemoćnog, plašljivog i nemirnog čovjeka. Ta sumnja, međutim, traje samo dok prođe i sa bolnog srca se rastopi oblak žalosti. Šta više, kad bismo tu sumnju htjeli zadržati, pa čvrsto odlučimo da se njome zadovoljimo, da joj se priklonimo i da je lošim mišljenjem o Bogu pothranimo — ona ni tada ne bi ostala, ako smo već sa više dokaza vezani za vjerovanje. Ti nepobitni dokazi, naime, toliko su brojni, jasni, očiti i jaki, da ih nikakav zdrav razum ne može napustiti zbog nečeg nepoznatog, zbog neke tajne koja može imati svoje brojne uzroke, nama nepoznate, kao, uostalom, što su nam nepoznate mnoge tajne u ovom vidljivom opipljivom svijetu. Zato svako ko nepristrasno traži istinu, neće ostaviti uvjerenje da bi prihvatio sumnju, a ako on to i učini, biće to samo verbalno, nipošto iskreno. Otud vjernik, koji dođe do nepokolebljivog uvjerenja, neće "Boga obožavati neodlučno, tako, da ako mu se dogodi neko zlo, smiri se, a ako mu dođe neko iskušenje, povrati se u nevjerovanju, pa ima štetu i na ovom i na budućem svijetu" (Kur'an).

Svevišnji je svakako znao da ćemo mi u našem mukotrpnom životu stajati i neodlučni u odnosu na naše vjerovanje i naše služenje Bogu, pa nas je stoga upozorio. A znao je i to da ćemo dolaziti u mnoge sumnje, pa nam je naredio da se držimo uvjerenja do koga smo došli pomoću dokaza i da se klonimo takvih manje jasnih stvari čiji pravi smisao poznaje samo On jedini. Zato kaže u Kur'anu: "On je Taj koji ti je objavio Kur'an. Neke misli u njemu su jasne i one su osnova Kur'ana, dok su druge manje jasne. Oni, pak, čija su srca naklonjena skretanju s pravog puta — slijede ono što se može različito tumačiti, tražeći smutnju i želeći dati svoje tumačenje. Tumačenje tih misli zna sam Bog. Oni, pak, koji su u znanju čvrsti i stalni, govore: — Mi ga vjerujemo. Sve je od našeg Gospodara. Shvataju i razmišljaju samo razumno".

U sasvim jasne misli spadaju one koje nepobitno ukazuju na postojanje Boga, koje doprinose da njihovi poznavaoci razumiju njihov skriven smisao i da budu tako čvrsto uvjereni da ih nimalo ne mogu pokolebati nikakve životne neprilike. Ovakvi priznaju nemoć razuma da dokuči mnoge nevidljive tajne, pa se drže svoga uvjerenja na koje su ih uputile te jasne misli preko nepobitnog dokaza. Njihov razum njima ne dopušta da im to uvjerenje izmakne zbog nekih manje jasnih stvari koje ne mogu razumjeti, niti sebi objasniti. Zato oni sebi i ne stvaraju neko drugo, svome prvom uvjerenju suprotno.

Ako su takvi dokazi nabacani, neće svaki posebno biti dovoljan da usadi i učvrsti vjerovanje i uvjerenje u postojanje Boga. Ako su, pak, sa naučnim činjenicama zajedno, na istom mjestu, tada se pojavi takva istina pred kojom sumnja ustukne i ustupi mjesto uvjerenju. To se htjelo postići i ovom knjigom u kojoj su zbirno doneseni dokazi iz Kur'ana, filozofije i nauke na jednom mjestu, kako bi svojom ljepotom i veličinom dali potpunu sliku istine o kojoj govori Božja Objava i koju podržava zdrav razum.

SADRŽAJ

Strana
Bilješka o piscu 5
Prvi dio: Filozofija 9
Prvi počeci, zadaci i definicija filozofije 11
Razlika između nauke i filozofije 11
Filozofske discipline 12
Tales, Anaksimen 13
Anaksimander 14
Pitagora 14
Ksenofan 15
Parmenid 15
Heraklit 16
Empedoklo 17
Demokrit 18
Anaksagora 19
Sofisti — subjektivisti 19
Sokrat 20
Platon 21
Aristotel 24
Šta uče stoici i epikurejci 28
Neoskeptici 30
Er-Razi, El-Farabi i Ibnu Sina 34
Er-Razi 34
El-Farabi 35
Ibnu Sina 37
Ibnu Miskevejh 39
Ibnu Haldun 41

Strana

Ibnu Tufejl 43
El-Gazali 50
Ibnu Rušd 58
Tomo Akvinski 69
Ebu-l-A'la El-Me'arri 71
Susret genija 78
Bekon (Fransis Bejkn) 79
Dekart 81
Paskal i Malbranš 84
Spinoza i panetizam 87
Lok (J. Locke) 91
Lajbnic 94
Hjum 100
Kant 103
Bergson 115
Darvin 121
Spencerova filozofija — Razlika između transformizma i evolucionizma 127
Husejn El-Džisr 131
Husejn El-Džisr o evolucionizmu 144
Mišljenje El-Džisra o teoriji o evoluciji 147
Porijeklo čovjeka 150
El-Džisr o razumu i duši 152
Mudžize 154
Ponavljanje i rezimiranje 157
Dekartov dokaz 159
Paskalov dokaz 159
Dokaz iz Kur'ana 159
Drugi dio: Nauka i Kur'an 165
Citati iz Kur'ana o postojanju Boga 167
Hiljadu godina prije 17. vijeka 195
Udio slučajnosti 200
Zemlja 210
Mjesec 217
Kiša kao najveća fabrika 220
Zrak 224
Atomi, elektroni, protoni i neutroni 227

Strana

Svjetlost 230
Ajnštajn 232
Vatra 235
Vegetacija 236
Životinje 239
Sistem parova 244
Embrionalni razvitak čovjeka 245
Život 251
Završna riječ 256